

પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓના ક્ષમતાવર્ધન માટે તાલીમ સામગ્રીનો સારસંગ્રહ (સંક્ષિપ્ત)

પ્રસ્તાવના

1992માં બંધારણીય સુધારાના આધારે 1993માં ‘ગુજરાત પંચાયત ધારો’ ઘડાતા હવે ગુજરાતમાં કાયદાકીય રીતે ‘પંચાયતી રાજ’ ખરા અર્થમાં સર્વાંગીપણે લાગૂ પડ્યો છે. જેને કારણે પંચાયતોના વહીવટમાં નવી જ ચેતના આવી છે અને મહિલાઓ તથા વંચિત સમુદાયોમાંથી નવું નેતૃત્વ ઊભું થઈ રહ્યું છે.

બીજી તરફ ગ્રામિણ વિકાસની યોજનાઓમાં પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓને વધુને વધુ અધિકારો તથા જવાબદારીઓ સોંપાઈ રહી છે. સાથે-સાથે વધારેમાં વધારે લોકો ગામડાના વિકાસની પ્રક્રિયામાં જોડાઈ શકે તે માટે વિકાસનું આયોજન સ્થાનિક સ્તરે લોક ભાગીદારીથી થાય, તેવો અભિગમ અપનાવવામાં આવી રહ્યો છે અને વહીવટ તથા નાણાકીય વ્યવસ્થામાં પારદર્શકતા લાવવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે.

પંચાયતી રાજના માધ્યમથી વિકેન્દ્રિત શાસન પ્રક્રિયા, લોક આધારિત આયોજન, વંચિતો તથા મહિલાઓનું નેતૃત્વ તથા સહભાગિતા સાકાર થઈ શકે છે. એનાથી વિકાસમાં વેગ આવશે અને સામાજિક ન્યાય શક્ય બનશે. આજે પણ ગુજરાતના 6 જિલ્લા પછાત ગણાય છે. કોલગી સાહેબના કમિટી રિપોર્ટ પછાત તાલુકાઓની ઓળખ માટે માપદંડો નક્કી કર્યા છે. રાજ્યની ગરીબ પ્રજા અને ક્ષેત્રને આગળ વધારવા માટે પંચાયતી રાજની એક મોટી ભૂમિકા છે. પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ, વિકાસ, સામાજિક ન્યાય અને જવાબદેહ શાસનતંત્ર ઊભા કરી શકે તે માટે તેમનું ક્ષમતાવર્ધન જરૂરી છે.

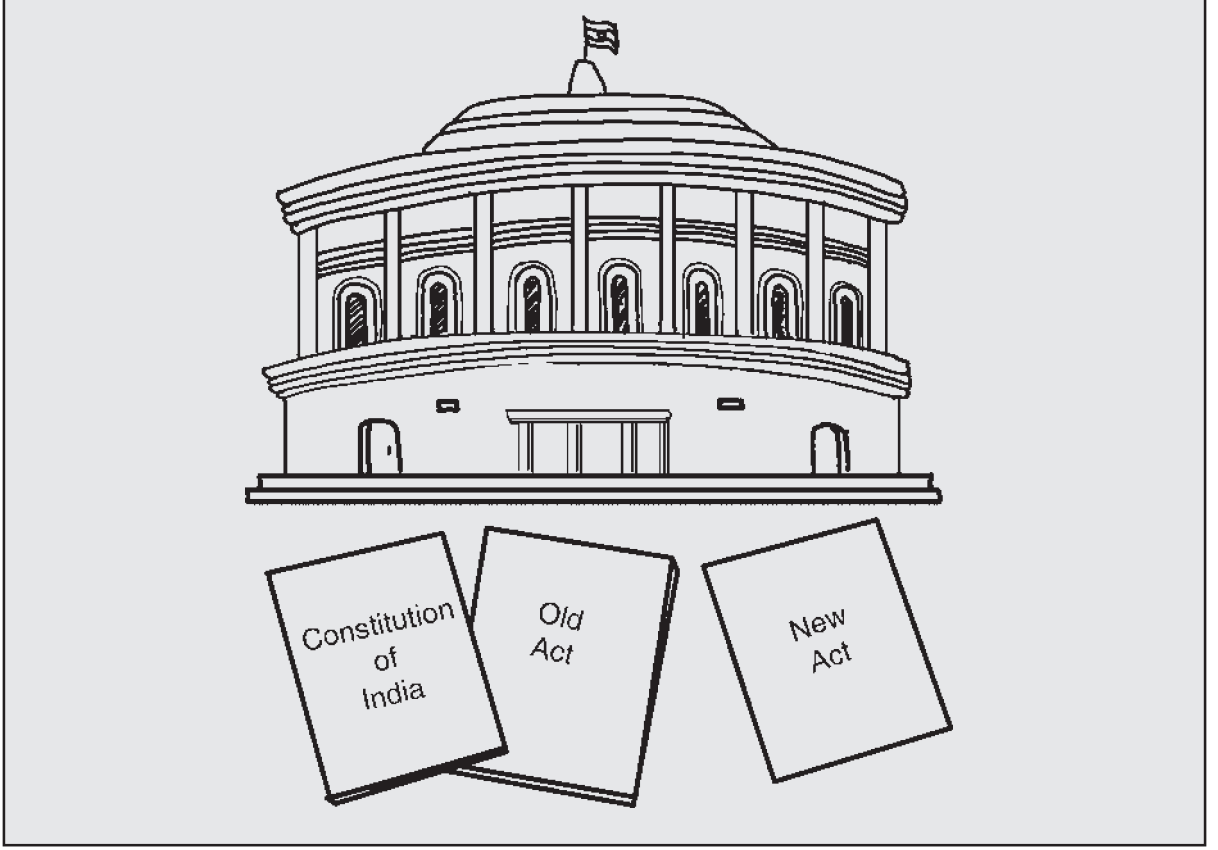
આ જરૂરિયાતો અને પડકારોને ધ્યાનમાં લઈ આ પુસ્તિકા બેકવર્ડ રિજિયન ગ્રાન્ટ ફંડ હેઠળ ઉન્નતિ દ્વારા સંકલિત કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તિકામાં પંચાયતી રાજના મહત્વના પાસાઓ, કાયદાઓની વિગતો, વહીવટી પ્રક્રિયાની જાણકારી અને પંચાયતી રાજના પ્રતિનિધિઓની ભૂમિકા, જવાબદારીઓ તથા અપેક્ષિત કાર્યો જેવી મહત્વની બાબતોને આવરી લેવામાં આવી છે. જો પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ અસરકારક ભૂમિકા ભજવતા થશે, તો જ ગ્રામવિકાસની યોજનાઓ તથા કાર્યક્રમો સફળતાના શિખરે પહોંચશે ગરીબોના આંસુ લૂછી શકાશે વંચિતો તથા શોષિતોના દુઃખનો અંત આવશે.

આ પુસ્તિકા પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાને સુદૃઢ તથા અસરકારક બનાવવાના આપણા સૌના પ્રયત્નોમાં મહત્વની પૂરવાર થશે.

વિષય સૂચિ

1. ભારતમાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ	7
2. ગુજરાતમાં પંચાયતી રાજ	12
3. લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ તથા પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓનું મહત્ત્વ	18
4. ગુજરાતમાં પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓનું કાર્ય	22
5. પંચાયત આવક તથા ખર્ચ	31
6. પંચાયત આયોજન અને અંદાજપત્ર	39
7. પંચાયતના નાણાકીય હિસાબો તથા ઓડિટ	47
8. પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ	54
9. ગરીબીની સમજ તથા ગરીબી નિવારણની રણનીતિઓ	62
10. આપત્તિનાં જોખમો ઘટાડવામાં પંચાયતની ભૂમિકા	72
11. કુદરતી સંસાધન સંચાલનમાં પંચાયતોની ભૂમિકા	81
12. માહિતીનો અધિકાર	88
13. માનવ વિકાસ	95
14. મહિલા સશક્તિકરણ	100
15. સામાજિક ન્યાય	108
16. સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજન	115
17. વિવિધ વિકાસલક્ષી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોનું સંકલન	122
18. દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન	130
19. સામાજિક ઓડિટ	136
20. નેતાગીરીનો વિકાસ	145
21. પ્રેરણા	150
22. અસરકારક સંચાર	152
23. જૂથ નિર્માણ	156
24. સાક્ષર ભારત અભિયાન	160

1. ભારતમાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ

પ્રાચીન કાળથી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની વ્યવસ્થા અમલમાં છે. ઋગ્વેદમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. પુરાવાઓ સુચવે છે કે ‘સભા’ તરીકે ઓળખાતાં સ્વ-શાસનના ગ્રામીણ મંડળો અસ્તિત્વમાં હતાં. સમય જતાં આ મંડળો પંચાયતો બન્યાં. પંચાયત શબ્દ બે સંસ્કૃત શબ્દો ‘પંચ’ અને ‘આયત’ પંચ એટલે પાંચ સભ્યોનું જૂથ અને આયત એટલે આ પાંચ લોકો જે જગ્યાએ બેસીને ગામના પ્રશ્નો ઉકેલે તે સ્થાન. પંચાયતો લગભગ દરેક ગામમાં પાયાના શાસન માટે કાર્યરત સંસ્થાઓ હતી. ગ્રામ પંચાયત અથવા તો ચૂંટાયેલી મંડળીને વહીવટી અને ન્યાયિક સત્તાઓ હતી. જમીનની વહેંચણી પંચાયત દ્વારા કરવામાં આવતી હતી. તે ખેતીની ઉપજોમાંથી કર પણ ઉઘરાવતી હતી અને ગામ વતી શાસનનો હિસ્સો ચૂકવી દેતી હતી. જુદી જુદી ગ્રામ્ય મંડળીઓના જૂથ માટે જરૂર પડે તો દેખરેખ રાખવા અને દબલ કરવા માટે એક બૃહદ પંચાયત અથવા તો મંડળી હતી.

મુગલ તથા બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન પંચાયતોની સ્વાયત્તતા ઘટી. બ્રિટિશ શાસકોને તેમના માટે કરવેરા ઉઘરાવીને તેમનાં વેપારી હિતોની જાળવણી કરવામાં મદદ કરે તેવી ‘અંકુશિત’ સ્થાનિક સંસ્થાઓના સર્જનમાં રસ હતો.

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

1870માં લોકોની માંગને પહોંચી વળવા અને અંગ્રેજી શાસનની તિજોરીમાં આવક માટે વહીવટી કાર્યક્ષમતા લાવવા સત્તાના વિકેન્દ્રિકરણ માટેનો વાઇસરોય લોર્ડ મેયો દ્વારા થયેલા ઠરાવથી સ્થાનિક સંસ્થાઓના વિકાસને જરૂરી વેગ મળ્યો. સ્થાનિક શાસન માટેની અંગ્રેજી નીતિના ક્રમિક વિકાસમાં આ ઠરાવ એક સિમાચિન્હ ગણાય છે. વિકેન્દ્રિકરણની સરકારી નીતિના સાચા માનદંડ માટેનું શ્રેય લોર્ડ રિપનને આપી શકાય. તેના ઠરાવમાં સ્થાનિક શાસનના બે પાસાંને ઉજાગર કરવામાં આવ્યાં: વહિવટી કાર્યક્ષમતા અને રાજકીય શિક્ષણ. રિપનના ઠરાવમાં શહેરોને લક્ષમાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં અને ચૂંટાયેલા બિનસરકારી સભ્યોની બહુમતી ધરાવતી અને એક બિનસરકારી અધ્યક્ષના વડપણ હેઠળની સ્થાનિક સંસ્થાઓની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. આ ઠરાવનો અંગ્રેજી વહીવટકર્તાઓ તરફથી વિરોધ કરાયો હતો. શહેરી સ્વશાસન સંસ્થાઓની સ્થાપના માટે લેવાયેલાં અધિક્યરો પગલાંને કારણે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પ્રગતિ ધીમી થઈ ગઈ હતી. ગ્રામ્ય શાસન માટે વહિવટી સુધારાનો કોઈ પ્રયાસ ના થયો અને તેથી, ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વિકેન્દ્રિકરણની પ્રક્રિયા ઉપેક્ષિત જ રહી હતી.

1907માં સૌપ્રથમ વખત ધી રોયલ કમિશન દ્વારા ગ્રામ્ય સ્તરે પંચાયતનું મહત્વ પિછાણવામાં આવ્યું હતું.

આ કમિશન દ્વારા ભલામણ કરાઈ હતી કે વિકેન્દ્રિકરણના હિતો જાળવવા અને તે જ રીતે લોકોને વહિવટીતંત્રની સ્થાનિક કામગીરીઓ સાથે જોડવાના હેતુસર ગામડાંની સ્થાનિક બાબતોના વહિવટ માટે ગ્રામ પંચાયતો રચવામાં અને વિકસાવવામાં આવે. મોન્ટેગ્યુ - કેમ્સફોર્ડ સુધારાઓ (1919) દ્વારા સ્થાનિક સ્વરાજ્યને પ્રાંતોમાં ભારતીય પ્રધાનોના સત્તાધિકાર હેઠળ તબદીલ કરાયેલા પ્રાંતીય વિષય તરીકે મૂકવામાં આવ્યું હતું. સંસ્થાકીય અને નાણાકીય મર્યાદાઓના કારણે, આ સુધારા પંચાયતી સંસ્થાઓને સાચા અર્થમાં લોકશાહી અને ગતિશીલ બનાવી શક્યા નહીં. જોકે, આ સમયગાળાની સૌથી મહત્વપૂર્ણ ઘટના સંખ્યાબંધ પ્રાંતોમાં ગ્રામ પંચાયતોની સ્થાપના હતી, જે માત્ર કાર્યકારી ન્યાયિક પંચ નહીં, પરંતુ, એક ગામના નિગમ જેવાં સ્વરૂપના પ્રતીકરૂપ અને દિવાની બાબતોમાં વ્યાપક ન્યાયક્ષેત્ર ધરાવતી પ્રતિનિધિરૂપ સંસ્થાઓ હતી. તેનાં પરિણામરૂપે 1925 સુધીમાં આઠ પ્રાંતોએ પંચાયત ધારાને બહાલી આપી હતી અને 1926માં છ દેશી રાજ્યોએ પણ પંચાયતી કાયદાઓને બહાલી આપી હતી.

વિવિધ સમિતિઓની ભલામણ હોવાં છતાં દેખરેખ અને અંકુશો આધારિત એક જુદા જુદાં સ્તરના હોદ્દાઓ ધરાવતું વહીવટી માળખું વિકસ્યું. વહિવટદાર ગ્રામ્ય શાસનના કેન્દ્રબિંદુ બની ગયાં.

સ્વાતંત્ર્ય પછી પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓનો દરજ્જો

ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ 1920ના અરસાથી 1947 દરમિયાન અખિલ ભારતીય સ્વરાજના મુદ્દાને મહત્વ આપ્યું અને મહાત્મા ગાંધીના નેતૃત્વ હેઠળ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ માટેનું આંદોલન યોજ્યું. ટોચના નેતાઓમાં ગ્રામ્ય સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના દરજ્જા અને તેમને સોંપવાની કામગીરી મુદ્દે કોઈ સર્વસંમતિ ન હતી.

ભારતના બંધારણના ઘડતર સમયે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને આર્ટિકલ 40 પ્રમાણે રાજ્ય નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો હેઠળ મૂકવામાં આવી. આ આર્ટિકલમાં ઉલ્લેખ છે કે, ‘રાજ્ય ગ્રામ પંચાયતોના ગઠન માટે પગલાં ભરશે અને તેમને સ્વ શાસનના એક એકમો તરીકે કામ કરી શકવા માટે સક્ષમ બનાવે તે માટે જરૂરી સત્તાઓ અને અધિકારોનું પ્રદાન કરશે.’ જોકે, તેના અમલ માટે રાષ્ટ્રીય સ્તરે કે રાજ્ય સ્તરે કોઈ ઉપયોગી કાયદો પસાર કરાયો નહીં.

બંધારણ લાગુ કરવામાં આવ્યું, ત્યારથી પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓએ બંધારણના બિન-ન્યાયિક ભાગ તરીકેથી માંડીને તેમને એક નવો દરજ્જો ઉપલબ્ધ કરાવવા માટેના એક ખાસ સુધારા સુધીની મજલ કાપી છે. આ સમયગાળા દરમિયાન વિવિધ સત્તામંડળો દ્વારા ગ્રામ સ્તરે સ્થાનિક વહિવટના એકમ તરીકે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ સ્થાપવા માટે કેન્દ્રને વિકેન્દ્રીકરણનાં વિભિન્ન પાસાં વિશે સલાહ આપવા માટે કેટલીક કમિટીઓની રચના કરવામાં આવી.

બળવંતરાય મહેતા કમિટી (1957):

બળવંતરાય મહેતા કમિટી સામુદાયિક વિકાસ યોજનાઓના અભ્યાસ માટે રચવામાં આવી હતી. એવું ઠરાવાયું કે સમુદાય આયોજન, નિર્ણય ઘડતર અને અમલીકરણની પ્રક્રિયામાં સામેલ થાય તો સામુદાયિક વિકાસ સઘન અને સુદૃઢ બને. આ કમિટી દ્વારા થયેલી ભલામણો આ મુજબ હતી:

- ચૂંટાયેલી સ્થાનિક સંસ્થાઓની તાલુકા/સમિતિ સ્તરે સ્થાપના કરવી કારણ કે તેમના અધિકારક્ષેત્રનો વિસ્તાર બહુ મોટો અથવા તો સાવ નાનો ના હોવો જોઈએ અને તેમને સતત નાગરિક સામેલગીરી માટે જરૂરી તમામ સંસાધનો, સત્તા અને અધિકાર સોંપી શકાય.
- આવી સંસ્થાઓને સરકાર અથવા તો સરકારી એજન્સીઓના વધુ પડતા અંકુશ દ્વારા દાબ હેઠળ રાખવી જોઈએ નહીં. તેની રચના ઓછામાં ઓછાં પાંચ વર્ષ માટે ગ્રામ પંચાયતમાંથી પરોક્ષ ચૂંટણી દ્વારા થવી જોઈએ.
- તેની કામગીરીઓમાં તમામ પ્રકારે કૃષિનો વિકાસ, સ્થાનિક ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન અને પીવાનું પાણી, રસ્તાઓનું બાંધકામ વગેરેનો સમાવેશ થવો જોઈએ.
- ઉચ્ચ સ્તરની સંસ્થા, જિલ્લા પરિષદ, સલાહકારી ભૂમિકા ભજવશે.

કે. સંથાનમ કમિટી (1963):

કે. સંથાનમ કમિટીની રચના પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓના નાણાંકીય પાસાંના અભ્યાસ માટે થઈ હતી. તેણે એવી ભલામણ કરી હતી કે પંચાયતોને જમીન મહેસુલ તથા ઘરવેરા પર વિશેષ કર લાદવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ અને રાજ્ય સ્તરેથી તમામ ગ્રાન્ટસ અને સરકારી આર્થિક મદદો એકત્ર કરી જુદી જુદી પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને સંયુક્ત સ્વરૂપમાં મોકલવી જોઈએ. કમિટીએ પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓના નાણાકીય સ્ત્રોતોની દેખભાળ માટે પંચાયતી રાજ ફાઇનાન્સ કોર્પોરેશનની સ્થાપના કરવાની પણ તરફેણ કરી હતી.

અશોક મહેતા કમિટી (1978):

પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને મજબૂત બનાવવા માટે તપાસણી કરવા તથા પગલાં સૂચવવા માટે અશોક મહેતાના વડપણ હેઠળ એક ઉચ્ચ સ્તરીય કમિટીની રચના કરવામાં આવી હતી. આ કમિટીની ભલામણ મુજબ, જિલ્લો એ એક સક્ષમ વહિવટી એકમ છે જેના માટે આયોજન, સંકલન અને સ્ત્રોતોની ફાળવણી શક્ય છે અને ટેકનિકલ કુશળતા પ્રાપ્ય છે. પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ દ્વિ-સ્તરીય તંત્રપ્રણાલિઓ હોવી જોઈએ જેમાં મંડળ પંચાયત પાયાના સ્તરે હોય અને જિલ્લા પંચાયત ટોચના સ્તરે હોય. આ કમિટીએ સૂચવ્યું હતું કે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની ચૂંટણીમાં અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિનું પ્રતિનિધિત્વ તેમની વસતિના પ્રમાણ આધારિત હોવું જોઈએ અને પંચાયતોની મુદત ચાર વર્ષની હોવી જોઈએ.

જી. વી. કે. રાવ કમિટી (1985):

પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓના વિવિધ પાસાંની તપાસ માટે ફરી એક વખત જી.વી.કે.રાવ કમિટીની રચના કરવામાં આવી હતી. આ કમિટીનો અભિપ્રાય એવો હતો કે ગ્રામ્ય વિકાસનો સર્વાંગી દૃષ્ટિકોણ જ હોવો જોઈએ અને લોકોની સમસ્યાઓ હાથ ધરવામાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓએ કેન્દ્રિય ભૂમિકા ભજવવી જ જોઈએ. તેણે ભલામણ કરી હતી કે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને સક્રિય કરવી જોઈએ અને તેમને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની અસરકારક સંસ્થાઓ બનાવવા માટે જરૂરી તમામ સહાય પૂરી પાડવી જોઈએ. પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને જિલ્લા સ્તરે ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમોના આયોજનો, અમલ અને નિયમનની ભૂમિકા સોંપાવી જોઈએ અને તાલુકા વિકાસ કચેરી ગ્રામ વિકાસની પ્રક્રિયામાં કરોડરજજુ સમાન બનવી જોઈએ.

એલ.એમ.સિંઘવી કમિટી (1986):

પંચાયતી રાજના અભ્યાસ માટે એલ.એમ.સિંઘવી કમિટીની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. આ કમિટીએ એવી ભલામણ કરી હતી કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યને બંધારણીય માન્યતા મળવી જોઈએ અને રાજકીય પક્ષોએ પંચાયતી ચૂંટણીઓમાં સામેલ થવું જોઈએ નહીં.

નવા બંધારણીય સુધારા બિલના ઘરડતર વખતે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને મજબૂત બનાવવા માટેનાં આ તમામ વિવિધ સૂચનો, ભલામણો અને ઉપાયો ખ્યાલમાં લેવામાં આવ્યાં હતાં.

73મો બંધારણીય સુધારા ધારો

બંધારણીય (73મો સુધારો) ધારો, 1992માં મંજૂર થયો અને 24મી એપ્રિલ, 1993થી અમલમાં આવ્યો છે. તેનો ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રીય સ્તરે અથવા તો રાજ્ય સ્તરે છે એવી લોકશાહી પાયાના સ્તરે સ્થાપવા માટે બંધારણીય મંજૂરી ઉપલબ્ધ કરાવવાનો છે. 73મા બંધારણીય સુધારા ધારાની મુખ્ય બાબતો નીચે પ્રમાણે છે:

- ગ્રામસભાને પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાના પાયા તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે.
- પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ માટે ગામ, તાલુકા અને જિલ્લા સ્તરે એમ ત્રિસ્તરીય માળખું રચવામાં આવ્યું છે.
- પંચાયતમાં દરેક સ્તર પરની તમામ બેઠકો સંબંધિત પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાંથી ચૂંટણી દ્વારા ભરવાની રહેશે.
- તમામ સ્તરોએ એક તૃતીયાંશ બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત રહેશે.
- પંચાયતોમાં તમામ સ્તરે અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ સમુદાયો માટે તેમની વસતિના પ્રમાણમાં બેઠકો અનામત રહેશે.
- પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ અને શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓ ચૂંટણી માટે દરેક રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશમાં એક રાજ્ય ચૂંટણી પંચની રચના કરવાની રહેશે.
- પાયાના સ્તરેથી આયોજનને ઉત્તેજન આપવા માટે દરેક જિલ્લામાં જિલ્લા આયોજન સમિતિ રહેશે.
- આયોજન તથા સંબંધિત કાર્યોના અમલમાં અસરકારક ભૂમિકા માટે 11માં પરિશિષ્ટ દ્વારા પંચાયતોને 29 કાર્યોની નિર્દેશાત્મક યાદી સોંપવામાં આવશે.

હાલમાં, પંચાયતોમાં તમામ સ્તરે 30 લાખ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ છે જેમાંથી ત્રીજા ભાગની મહિલાઓ છે. આ સભ્યો 2.4 લાખથી વધુ ગ્રામ પંચાયતો, આશરે 6000 મધ્યસ્તરીય એકમો અને 500થી વધારે જિલ્લા પંચાયતોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. માનવ ઇતિહાસમાં શાસનના વિકેન્દ્રીકરણનો આ સૌથી મોટો પ્રયોગ છે.

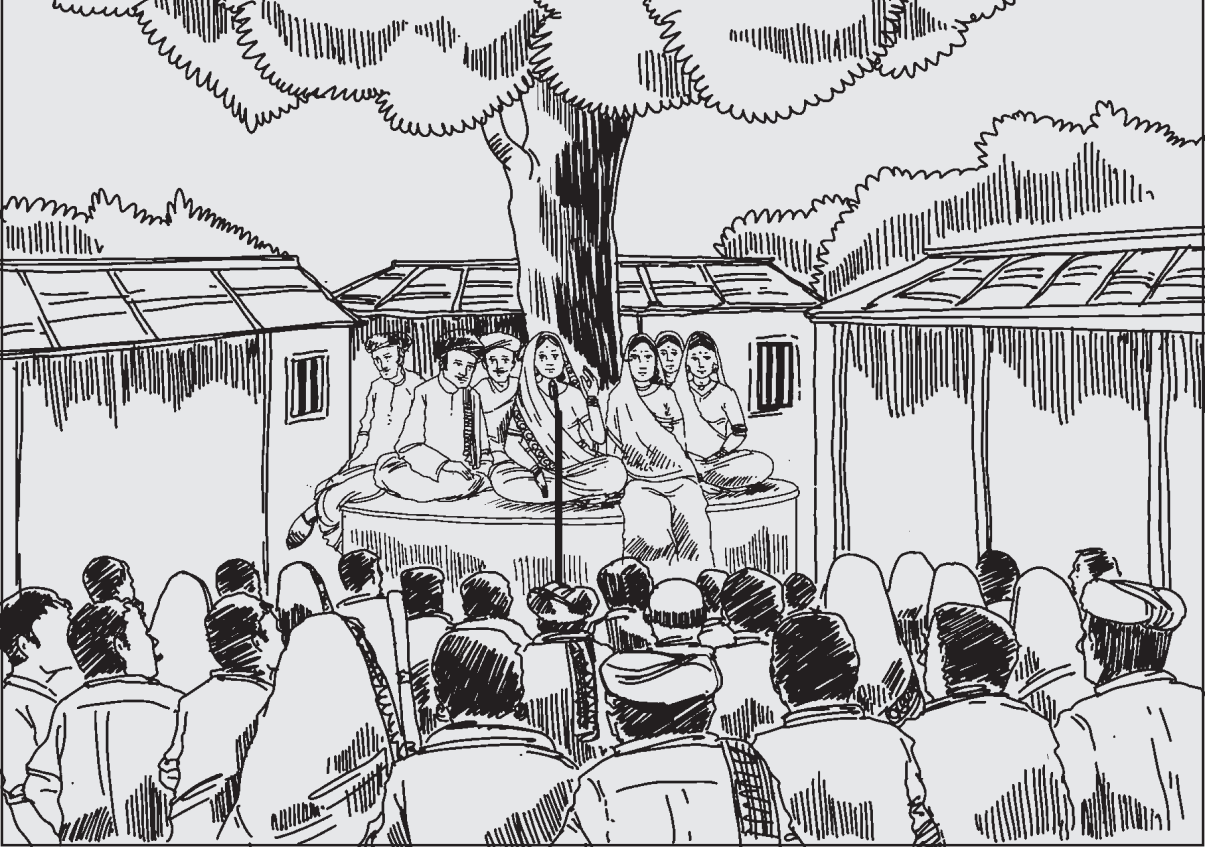
અનુસૂચિત વિસ્તારો માટે પંચાયત વિસ્તરણ

ભારતના બંધારણની કલમ 244(1) અને (2) સરકારને આદિવાસી વિસ્તારોમાં શાસન અને વહિવટ માટે અલગ કાયદા લાગુ પાડવાની સત્તા આપે છે. આ કલમોના અનુસંધાનમાં ભારતના રાષ્ટ્રપતિએ દેશના દરેક રાજ્યને આદિવાસી પ્રભુત્વવાળા વિસ્તારો ઓળખી કાઢવા જણાવ્યું હતું. રાજ્યો દ્વારા આ રીતે ઓળખી કાઢવામાં આવેલા વિસ્તારોને પાંચમા પરિશિષ્ટના વિસ્તારો તરીકે જાહેર કરાયા હતા. આવા વિસ્તારોને વિશેષ અધિકારો મળે છે અને સંબંધિત રાજ્યોના રાજ્યપાલોને આદિવાસી સમુદાયના હક્કોની જાળવણી માટે અને બહેતર શાસન માટે કાયદાઓ રચવાની સત્તા હોય છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વિકેન્દ્રિત શાસન માટે 73મો બંધારણીય સુધારો અમલી બનાવવામાં આવ્યો ત્યારે પાંચમા પરિશિષ્ટ હેઠળના વિસ્તારોનો બહુ મોટો ભૌગોલિક વિસ્તાર ધરાવતાં ઘણા રાજ્યો (દા.ત. મધ્ય પ્રદેશ અને આંધ્ર પ્રદેશ)એ બિન-અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં લાગુ સમાન કાયદા તથા જોગવાઓને પાંચમાં પરિશિષ્ટ હેઠળના વિસ્તારોમાં પણ લાગુ પાડ્યા. સર્વોચ્ચ અદાલતમાં જાહેર હિતની અરજી કરવામાં આવી અને અદાલતે તરત જ આ બાબતમાં હસ્તક્ષેપ કરીને સંસદને પાંચમા પરિશિષ્ટના વિસ્તારોમાં સ્વ શાસન માટે ચોક્કસ પગલાં ભરવાનો આદેશ આપ્યો હતો.

સંસદે દેશના પાંચમા પરિશિષ્ટ હેઠળના વિસ્તારોમાં પંચાયતી રાજના અમલ માટે ભલામણો સૂચવવા માટે મધ્યપ્રદેશના એક આદિવાસી સંસદસભ્ય દિલીપસિંહ ભૂરીયાના વડપણ હેઠળ એક ખાસ કમિટીની રચના કરી હતી. ભૂરિયા કમિટીની ભલામણોના આધારે સંસદે પાંચમા પરિશિષ્ટ હેઠળના વિસ્તારોમાં પંચાયતો માટે ચોક્કસ જોગવાઈઓ નિશ્ચિત કરતા એક અલગ કાયદાને 73માં બંધારણીય સુધારા સાથે જોડાણરૂપે બહાલી આપી હતી. આ જોગવાઈ 24મી ડિસેમ્બર, 1996થી અમલમાં આવી. આ કાયદા થકી આઠ રાજ્યો - આંધ્ર પ્રદેશ, મધ્ય પ્રદેશ, ગુજરાત, બિહાર, હિમાચલ પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસ્સા અને રાજસ્થાનના આદિવાસી વિસ્તારોમાં પંચાયતોનો પ્રસાર થયો. એક વર્ષની સમયમર્યાદા પૂરી થાય એટલે કે 23મી ડિસેમ્બર, 1997 પહેલાં રાજ્ય સરકારોએ આ કાયદાની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત રીતે તેમના કાયદાઓ લાગુ કરવાના હતા. આ વિસ્તરણ કાયદો અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં ગ્રામસભાને વિશેષ હક્કો આપે છે. દાખલા તરીકે, મધ્યપ્રદેશમાં પંચાયતો અંગેના રાજ્ય કાયદા મુજબ ગ્રામસભાનો એક બિન ચૂંટાયેલો આદિવાસી સભ્ય ગ્રામસભાની બેઠકનું અધ્યક્ષપદ સંભાળી શકે છે. અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં પંચાયતોને ગ્રામસભાની સામે યોગ્ય સ્તરે શાસનના સંદર્ભમાં અપાયેલી સત્તાઓ આ મુજબ છે:

- કુદરતી સ્ત્રોતોનું વ્યવસ્થાપન કરવાની સત્તા
- રીતરિવાજો અને પરંપરાઓને જાળવવાની અને તેનું રક્ષણ કરવાની સત્તા
- સામુદાયિક સંસાધનો વ્યવસ્થાપન કરવાની સત્તા
- પ્રણાલિકાગત રીતે વિવાદોના ઉકેલની સત્તા
- નાણાં ધિરાણ સંબંધિત વ્યવસાય પર અંકુશ
- ઇમારતી લાકડા સિવાયની વન પેદાશો પર અંકુશ અને વ્યવસ્થાપન

2. ગુજરાતમાં પંચાયતી રાજ

ગુજરાત એવાં રાજ્યોમાંનું એક છે જેમણે સ્વતંત્રતા પહેલાંના સમયથી પંચાયતોને સ્વીકારી છે. પંચાયતના કાર્યોનું નિયમન કરતા ધારામાં સુધારો કરવા રાજ્યએ સમયાંતરે સમીક્ષા તથા ફેરફારો કર્યા છે. સ્વતંત્રતા મળ્યા પહેલાં બૉમ્બે વિલેજ પંચાયત એક્ટ, 1920 લાગુ પડતું હતું. 1939માં બૉમ્બે વિલેજ પંચાયત એક્ટનું ફેર નિરુપણ કરવામાં આવ્યું અને 1947માં તેમાં આગળ સુધારા થયા. આઝાદી પછીથી તેણે બૉમ્બે વિલેજ એક્ટ 1958 તરીકે સુધારવામાં આવ્યો.

1 મે 1960માં ગુજરાત અલગ રાજ્ય થયું. 1958 ધારામાં સુધારાઓની ભલામણ કરવા માટે રાજ્ય સરકારે ત્યારના ગૃહમંત્રી શ્રી રસીકલાલ પરીખની આગેવાની હેઠળ કમિટીના ભલામણોના આધારે સૂચનો કર્યા. પરીખ કમિટીની ભલામણોના આધારે નવો ગુજરાત પંચાયત ધારો - 1961 અમલમાં આવ્યો. સમગ્ર દેશના ત્રિ-સ્તરીય માળખાં સાથે અનુરૂપ થવા, બે વધારાનાં સ્તરો એટલે કે તાલુકા સ્તરે તાલુકા પંચાયત તથા જિલ્લા સ્તરે જિલ્લા પંચાયત ઘડવામાં આવ્યો. તાલુકા પંચાયતને નિરિક્ષક તથા કડીરૂપ ભૂમિકા સોંપવામાં આવી, જ્યારે જિલ્લા પંચાયતને નિરિક્ષક તથા વહીવટી સત્તા સોંપાઈ જે ગુજરાતમાં પંચાયતી રાજનાં ઉચ્ચ સ્તરીય પ્રદર્શન પાછળનાં પ્રેરકબળ બન્યાં.

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

ગુજરાત પંચાયતીરાજનો ઇતિહાસ

1920	-	બૉમ્બે વિલેજ પંચાયત એક્ટ.
1939	-	નવા પંચાયત ધારાનું ઘડતર.
1947	-	1939 ધારામાં સુધારો.
1958	-	1939 ધારામાં સુધારો.
1960	-	રસીકલાલ પરીખ કમિટીની ભલામણ.
1961	-	નવો પંચાયત ધારો.
1964	-	જાદવજી મોદી કમિટી.
1972	-	ઝીણાભાઈ દરજી કમિટી.
1978	-	રીખવદાસ શાહ કમિટી.
1993	-	રાજ્ય વિધાન સભામાં ગુજરાત પંચાયત ધારો પસાર.
1994	-	ગુજરાત પંચાયત ધારા - 1993 અમલમાં આવ્યો.

ગુજરાતમાં પંચાયતીરાજ સંસ્થાએ બધા સ્તરે નિયમિત ચૂંટણીઓ સાથે સંતોષજનક કામગીરી કરી. કટોકટી તથા દુકાળના સમય દરમિયાન પણ પંચાયતની ચૂંટણીઓ સમયસર કરવામાં આવી. ઉપરના સ્તરના પંચાયત પ્રતિનિધિઓએ નીચેના સ્તર માટે સારી નેતાગીરી તથા માર્ગદર્શન પૂરાં પાડ્યાં અને તેમાંના કેટલાકે તો રાજ્યની રાજનીતિ સુધી પોતાનો માર્ગ બનાવ્યો. ગુજરાત પંચાયત ધારા 1961ના અમલ પછી રાજ્યમાં પંચાયતી રાજનાં અવલોકન માટે રાજ્ય સરકાર વડે જાદવજી મોદી કમિટી (1964), ઝીણાભાઈ દરજી કમિટી (1972) તથા રીખવદાસ શાહ કમિટી (1978) ઘડવામાં આવી. આ બધી કમિટીઓની ભલામણોને સારી રીતે આવકારવામાં આવી તથા સમયે સમયે ગુજરાત પંચાયત ધારામાં યોગ્ય સુધારા કરાયા. 1993 સુધીમાં ગુજરાત ધારામાં 44 સુધારા કરાયા હતા.

દરમિયાનમાં કેન્દ્ર સ્તરે પણ આ સંસ્થાની સ્થિતિ વધુ સારી કરવાનાં તથા અવલોકન કરવા માટે ગ્રામ્ય સ્થાનિક સ્વરાજનો મુદ્દો કમિટીએ ઘડીને જીવતો રાખવામાં આવ્યો. આ કમિટીઓએ સમયે સમયે મહત્વનાં સૂચનો કર્યાં.

1992માં પંચાયતીરાજ સંસ્થા સાથે સંબંધિત 73મું બંધારણીય સુધારા બિલ સંસદ સામે મૂકવામાં આવ્યું. 24 એપ્રિલ, 1993ના દિવસે 73મો બંધારણીય સુધારા ધારો તરીકે અમલમાં મૂકાયો.

તેને અનુસરીને એક નિશ્ચિત સમયગાળામાં બધાં રાજ્યોએ 73માં બંધારણીય સુધારાના સૂચન સાથે મેળ પડે તેવી રીતે પોતપોતાના રાજ્ય ધારાને સુધારવાના હતા. ગુજરાતમાં જરૂરી તૈયારી સાથે ઓગસ્ટ 1993માં નવો ધારો ઘડવામાં આવ્યો જે 14 એપ્રિલ 1994થી અમલમાં આવ્યો.

ગુજરાત પંચાયતીરાજ ધારો 1993ના ધ્યાનાકર્ષક વિશિષ્ટ ગુણો

ગુજરાત પંચાયતીરાજ ધારો 1993 બંધારણના 73માં સુધારાની માર્ગદર્શિકા મુજબ ઘડવામાં આવ્યો. જોકે આ ધારામાં રહેલી ઘણી શક્તિને જાળવી રાખી છે. આ ધારાના કેટલાંક ધ્યાનાકર્ષક વિશિષ્ટ ગુણો નીચે દર્શાવ્યાં મુજબ છે:

1. પંચાયતીરાજ સંસ્થાના ત્રણેય સ્તરોનું સંયોગીકરણ

ગ્રામ પંચાયત: ગ્રામ પંચાયતના સભ્યો ગ્રામસભાના સભ્યો વડે સીધા ચૂંટાયા છે. ગ્રામ પંચાયતના પ્રમુખ (સરપંચ) પણ ગ્રામસભાના સભ્યો વડે સીધા ચૂંટવામાં આવે છે. એક તૃતીયાંશ બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત છે, જ્યારે અનુ. જાતિ તથા અનુ. જનજાતિની વસ્તીના વાસ્તવિક પ્રમાણમાં અનામત બેઠકો છે. ત્રણ હજારથી વધુ વસ્તી ન હોય તેવી ગ્રામ પંચાયતમાં સાત સભ્યો હોય છે. જો ગામની વસ્તી ત્રણ હજાર કરતાં વધે તો વધારાના બે સભ્યો વધારવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ગ્રામ પંચાયતના કુલ સભ્યો 13,693 છે.

તાલુકા પંચાયત: પંચાયતોની બીજી હાર તાલુકા પંચાયતો તરીકે ઓળખાય છે. તાલુકા પંચાયત માટે તે વિસ્તારના મતદારો તેમના પ્રતિનિધિઓને સીધા જ ચૂંટે છે. ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ પોતાનામાંથી જ પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખ ચૂંટે છે. ગુજરાત પંચાયત ધારા 1993ના સેક્શન 10(6) મુજબ તાલુકા અથવા આસપાસના કોઈ પણ મતવિસ્તારમાંથી ગુજરાત વિધાનસભામાં ચૂંટાયેલ સભ્ય આવી તાલુકા પંચાયતના કાયમી આંમંત્રિત સભ્ય છે. પરંતુ તેમને તાલુકા પંચાયતની મિટીંગમાં મત આપવાનો અધિકાર નથી. તાલુકા પંચાયતમાં ગુજરાત પંચાયત ધારો 1993ના સેક્શન 10(5) મુજબ અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ, સામાજિક તથા શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગ તથા મહિલાઓ માટે અનામત બેઠકો હોય છે. એક લાખની વસ્તી માટે તાલુકા પંચાયતમાં 15 સભ્યો હોય છે અને પછી દર 2500ના વસ્તી વધારાએ બે સભ્યોનો સમાવેશ કરાય છે.

જિલ્લા પંચાયત: જિલ્લાના મતદારો તેમના મતવિસ્તારમાંથી સીધા તેમના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટે છે. આ ચૂંટાયેલા સભ્યો પોતાનામાંથી જ જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખ ચૂંટે છે. ચાર લાખ સુધીની વસ્તી માટે 17 સભ્યો હોય છે અને પછી દર વધારાની એક લાખની વસ્તીએ બે વધારાના સભ્યોનો સમાવેશ કરાય છે. ગુજરાત પંચાયત ધારો 1993ના સેક્શન 10(5) મુજબ અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતી, સામાજિક તથા શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગ તથા સ્ત્રીઓ માટે જિલ્લા પંચાયતમાં અનામત બેઠકો રખાય છે. જિલ્લાના કોઈ પણ મતવિસ્તારમાંથી ચૂંટાયેલા ગુજરાત વિધાન સભાના સભ્યો જે તે જિલ્લા પંચાયતના કાયમી આમંત્રિત સદસ્ય હોય છે પરંતુ તેમને મિટીંગમાં મત આપવાનો હક્ક હોતો નથી.

2. અનામત:

- ત્રણેય સ્તરે સભ્યો તથા ચેરપર્સન સહિતની બધી પદવીઓ પર મહિલા ઉમેદવારો માટે 1/3 અનામત બેઠકોની જોગવાઈ દ્વારા મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ સુનશ્ચિત કરાય છે. આમાં અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ તથા સારીરિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વસ્તીમાંથી પણ મહિલા પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થાય છે.
- બધી પદવી માટે અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિનું તેમની વસ્તી મુજબ અનામત બેઠકો વડે પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ.
- બધી જ પંચાયતોમાં કુલ બેઠકોના 10 ટકા સામાજિક તથા આર્થિક નબળા વર્ગો માટે અનામત.
- અનામત બેઠકો તથા કચેરીઓની જુદી જુદી પંચાયતોના વિવિધ પ્રાદેશિક મતવિસ્તારમાં ક્રમાનુસાર ફેરબદલી.

3. રાજ્ય ચૂંટણી પંચ

ભારતના બંધારણની કલમ 243 K હેઠળ 1993ના સપ્ટેમ્બરમાં ગુજરાતમાં રાજ્ય ચૂંટણી પંચ ઘડવામાં આવ્યું, જેના વડે તેને સર્વોચ્ચતા, નિર્દેશ તથા સ્થાનિક સંસ્થાઓની ચૂંટણીઓ પર કાબુ સશક્ત કરવામાં આવી.

4. રાજ્ય નાણાં પંચ

બંધારણની કલમ 243(I) અને 243(Y) મુજબ રાજ્ય સરકારે પંચાયતની નાણાકીય ક્ષમતાની ભલામણ માટે તા. 15/9/94એ પ્રથમ રાજ્ય નાણાં પંચનું જાહેરનામું ઘડ્યું.

5. સંસાધનો તથા નાણાં

- જિલ્લા તથા ગ્રામ પંચાયત વચ્ચે આર્થિક અસલામતી ઘટાડવા માટે પછાત પંચાયતને મદદ કરવા માટે સ્ટેટ ઈક્વીલાઈઝેશન ફંડ તથા ડિસ્ટ્રીક્ટ ઈક્વીલાઈઝેશન ફંડની રચના કરવી.
- ગ્રામ પંચાયતોને તેમના પોતાના સ્ત્રોત ઊભા કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા માટે વિલેજ એન્કરેજમેન્ટ ફંડની રચના.
- દરેક ગ્રામ પંચાયતની આવકના 10 ટકા ફાળામાંથી ડિસ્ટ્રીક્ટ ડેવલપમેન્ટ ફંડ રચવું. આ ફંડનો ઉપયોગ તાલુકા તથા ગ્રામ પંચાયતને વિકાસ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવા માટે લોન આપવામાં કરવો.
- ગ્રામ પંચાયતને કર લાદવાની તથા મહેસૂલ ઉત્પાદિત કરવાની સત્તા અપાઈ છે.

6. જિલ્લા આયોજન સમિતિ

ગુજરાત સરકારના જનરલ એડમિનીસ્ટ્રેટિવ ડિપાર્ટમેન્ટ વડે જાહેરનામું બહાર પાડીને જિલ્લા આયોજન સમિતિનું બંધારણ થાય છે. 29 માર્ચ, 2008ના દિવસે ધ ગુજરાત ડિસ્ટ્રીક્ટ પ્લાનીંગ કમિટી એક્ટ 2008 ઘડવામાં આવ્યો જેણે જિલ્લા આયોજન સમિતિના સંયોગીકરણ માળખું અને કાર્યો પૂરાં પાડ્યાં.

7. પંચાયતોની અવધિ

પંચાયતોની અવધિ પાંચ વર્ષની હોય છે. વિખેરી નખાતી પંચાયત માટે વિસર્જનના છ મહિનાની અંદરના સમયમાં ચૂંટણી થઈ જવી જોઈએ અને નવી પંચાયત માત્ર બાકીના કાર્યકાળ માટે જ કામ કરશે.

8. સામાજિક ન્યાય સમિતિ

હાંસીયામાં ધકેલાયેલા જનસમુદાયોને સામાજિક ન્યાયની ખાતરી માટે પંચાયતોના ત્રણેય સ્તરે સામાજિક ન્યાય કમિટી ઘડાવી જોઈએ. આ કમિટીની અવધિ પણ પંચાયતને સમાન જ હોય છે. તે હાંસીયામાં ધકેલાયેલા જનસમુદાયોને પાયાની સેવાઓ જેવી કે શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરે મળે તેની ખાતરી આપે છે તથા સામાજિક અસમાનતા દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. વિકાસ આયોજનોને લાગુ કરવા માટે ત્રણેય સ્તરે પંચાયતને સહાયક થવા માટે એક્ઝીક્યુટીવ કમિટી તથા બીજી કમિટીઓ ઘડવાની પણ તૈયારી છે. જિલ્લા સ્તરની શિક્ષણ કમિટીને ખાસ દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે.

9. સત્તાની પ્રત્યામુક્તિ

ગુજરાત પંચાયત ધારા - 1993 મુજબ વિકાસ આયોજનો તથા ચોક્કસ યોજનાના અમલીકરણના સંદર્ભમાં પંચાયતોને સત્તા તથા જવાબદારી સોંપવાની તૈયારી પણ છે. બાબતો કે જેના સંદર્ભમાં સેક્શન 99, 30 તથા 154માં દર્શાવાયેલ આયોજન કરવાની ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયત તથા જિલ્લા પંચાયતની ફરજ છે.

10. ગુજરાત સર્વિસ સીલેક્શન બોર્ડ

બોર્ડનું ઘડતર કરવાની રાજ્ય સરકારની જવાબદારી છે. તેમાં ચેરપર્સન સહિત પાંચ સભ્યો હોય છે. પસંદગી સમિતિના સભ્યો પંચાયત સેવાઓ ઉમેદવારોની પસંદગી સંબંધે રાજ્ય સરકારને ભલામણ કરે છે.

પંચાયત વિસ્તાર વિસ્તરણ અધિનિયમ

ગુજરાત પંચાયત ધારો 1993, 73માં સુધારાના આદેશના રાજ્યના સુમેળમાં પંચાયતમાં કાયદા સંબંધિતતા લાવવા માટે બનાવવામાં આવ્યો હતો. પંચાયત વિસ્તાર વિસ્તરણ અધિનિયમને અનુસરીને ગુજરાત પંચાયત (સુધારા) ધારા 1998 એ 1993ના રાજ્ય ધારામાં નવા સેક્શન 278A તથા 278AA તેમ જ તેની સાથે શેડ્યુઅલ IV તથા V ને રાજ્ય પંચાયત ધારામાં દાખલ કરીને સુધાર્યા. આ ધારાના શેડ્યુઅલ IV તથા V માં દર્શાવેલ સુધારા મુજબ નવું સેક્શન રાજ્યના નિશ્ચિત ક્ષેત્રને લાગુ પડશે. આ શેડ્યુઅલને 1998ના ધારા 5 વડે દાખલ કરાયા તથા ગેઝેટ પાર્ટ IV એકસ્ટ્રા ઓર્ડીનરી તા. 13/7/1998માં પ્રકાશિત કરાયું.

ગુજરાત પંચાયત સુધારણા ધારા 1998ની મુખ્ય વિશિષ્ટતા નીચે મુજબ છે.

ગ્રામસભાને સત્તા:

- પંચાયત વડે સામાજિક તથા આર્થિક વિકાસ માટે લાગુ કરાયેલી યોજનાઓ તથા આયોજનોને બહાલી આપવી.
- ગરીબી હટાવો તથા બીજાં આયોજનો માટે લાભાર્થીઓની પસંદગી કરવી.
- પંચાયત દ્વારા અમલ કરાયેલ યોજનાઓ તથા આયોજનોને ઉપયોગનું સર્ટિફિકેટ આપવું.
- સામાજિક તથા આર્થિક વિકાસની યોજનાઓ તથા આયોજનોને બહાલી આપવી.

ગ્રામપંચાયતોને સત્તા:

- જળાશયોનું આયોજન તથા સંચાલન કરવું.
- દારૂબંધીનો અમલ કરાવવો તથા કોઈ પણ કેફી પદાર્થોનાં વેચાણ અથવા વપરાશનું નિયમન કરવું અથવા મર્યાદા બાંધવી.
- નાની તથા ગૌણ વન્ય પેદાશોની માલિકી.
- બધા જ સામાજિક વિભાગમાં સંસ્થાઓ તથા કર્મચારીઓ ઉપર અંકુશ કરવો.
- અનુસુચિત જનજાતિઓને પૈસા ધિરવા ઉપર અંકુશ રાખવો.

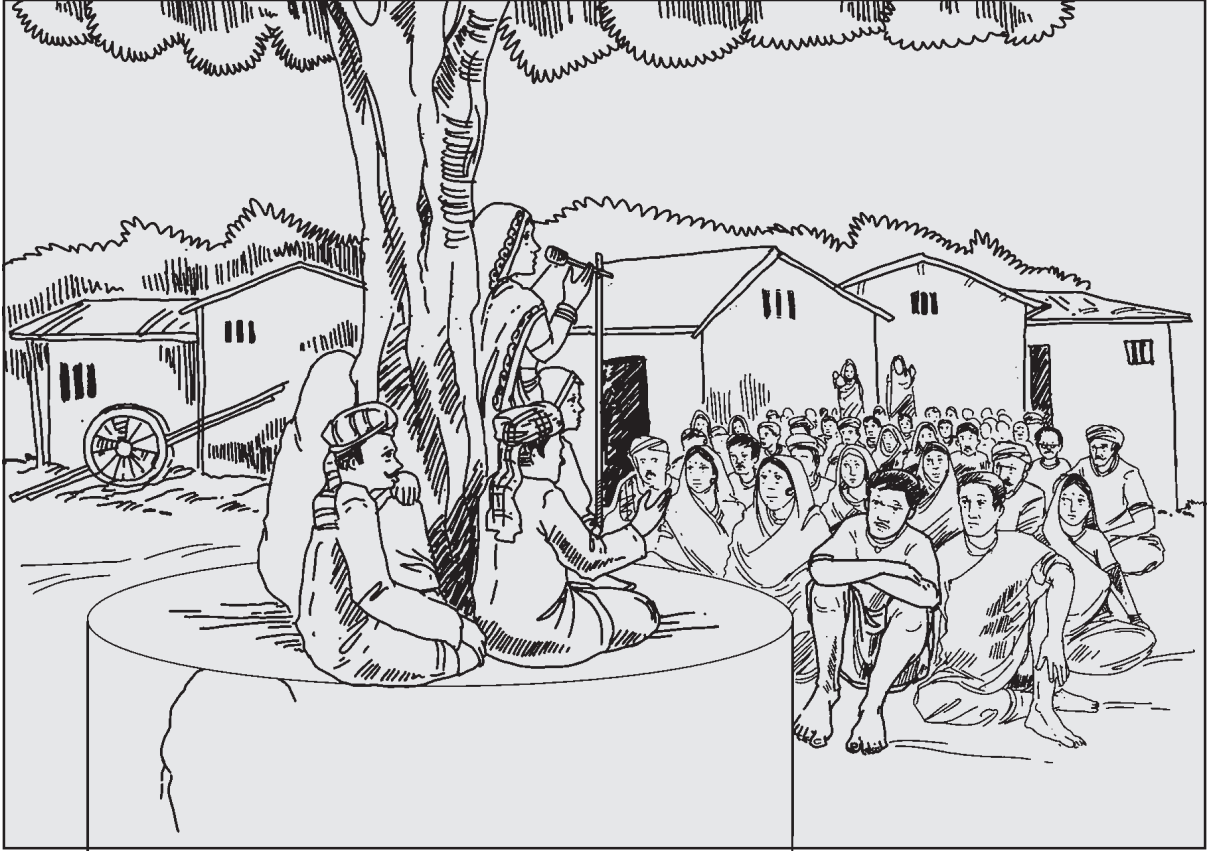
તાલુકા પંચાયતને સત્તા

- વિકાસના પ્રકલ્પો માટે નિશ્ચિત ક્ષેત્રમાં જમીન સંપાદન પહેલાં ચર્ચા વિચારણા અને તે પહેલાં આવા પ્રકલ્પો વડે અસર પામનાર વ્યક્તિઓના પુનર્વસવાટ; નિશ્ચિત વિસ્તારમાં પ્રકલ્પોનું વાસ્તવિક આયોજન તથા અમલીકરણ રાજ્ય સ્તરના સહયોગથી થશે.
- આદિમ લોકજાતિ (ટ્રાઈબલ)ના પેટા આયોજનો સહિતના સ્થાનિક આયોજનો ઉપર તથા આયોજનો માટેના સ્રોતો પર અંકુશ.

જિલ્લા પંચાયતને સત્તા

નિશ્ચિત વિસ્તારમાં જમીનના હાથબદલાને અટકાવવો તથા નિશ્ચિત વિસ્તારની ગેરકાયદેસર તબદીલ થયેલી જમીનને પાછી મેળવવા માટે યોગ્ય પગલાં લેવાં.

૩. લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ તથા પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓનું મહત્વ

સહભાગી શાસનના સંદર્ભમાં વિકેન્દ્રીકરણ તથા લોકોની ભાગીદારી ખાસ મહત્વ ધરાવે છે. તે લોકો વડે નિર્ણયો લેવાવા જોઈએ તે સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. અને તે લોકોને તેમની જીંદગી પર પ્રભાવ પાડતા નિર્ણયો પર કાબુ મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવવાં માટેનાં પ્રેરકબળ તરીકે કાર્ય કરે છે. તે રાજકીય સ્થિરતા, જાહેર સેવા, પ્રમાણિકપણું તથા મોટા પાયે આર્થિક સ્થિરતાની ખાતરી આપે છે. સમાવેશી, જવાબદાર અને પારદર્શક શાસન વ્યવસ્થા દ્વારા જ વિકેન્દ્રીકરણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

વિકેન્દ્રીકરણ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. રાજકીય વિકેન્દ્રીકરણમાં રાજકીય સત્તાને સ્થાનિક સ્તરે ચૂંટાયેલી સ્થાનિક સરકારની સ્થાપના વડે બદલવાનો, મતદાન પ્રક્રિયામાં સુધારા કરવાનો, સહભાગી પ્રક્રિયાઓને સત્તાધિકાર તથા બીજા સુધારાઓનો સમાવેશ થાય છે. આર્થિક વિકેન્દ્રીકરણ નાણા વિષયક અધિકારને સ્થાનિક સ્તરે બદલવાનું દર્શાવે છે. તેમાં સંસાધનોની અંતર સરકારી બદલી ઉપર અંકુશ ઘટાડવા તથા સ્થાનિક હકુમતને તેમની પોતાની આવક ઉત્પાદિત કરવાની વધુ સત્તા આપવાનો સમાવેશ થાય છે. વહીવટી વિકેન્દ્રીકરણ કામગીરીને લગતી જવાબદારીઓની સ્થાનિક સ્તરે પૂર્ણ અથવા આંશિક બદલી નક્કી કરે છે. (દા. ત. આરોગ્ય સંભાળ સેવાઓ, શિક્ષણ, રસ્તાઓનું બાંધકામ તથા સારસંભાળ, મૂળભૂત સેવાઓ પૂરી પાડવી તથા ગંદા પાણીના નિકાલ વગેરે)

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

અત્યારના સમયમાં એવી માન્યતા વધી છે કે વાસ્તવિક વિકેન્દ્રિકરણ વિકાસ તરફ લઈ જાય છે. એવું પણ લાગે છે કે લોકોનાં સશક્તિકરણ માટે લોકોને સક્રિય રીતે ભાગ લેતા કરવા માટે તથા અસરકારકતા વધારવા માટેનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય સરકારના સ્થાનિક એકમોની સત્તાનું વિકેન્દ્રિકરણ છે. હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ રીપોર્ટ 1993 મુજબ આ વિકેન્દ્રિકરણ લોકોને સક્રિય રીતે ભાગ લેતા કરવા માટે તંત્ર અને તેના કર્મચારીઓમાં જવાબદારી તથા પારદર્શકતા લાવવામાં ખાસ સફળ છે. તે ગરીબોને વિકાસના મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવીને સંસાધનોની વહેંચણી કરી સમાન વિકાસને આગળ ધપાવવામાં મદદરૂપ થાય છે. હાલમાં ભારતને રાજકીય વિકેન્દ્રિકરણ માટે સ્થાન ઉભું કરવા બાબતે વિશ્વનો આગેવાન દેશ ગણવામાં આવે છે. ભારતમાં તમામ સરકારી નીતિઓ તથા આયોજનોનાં અમલીકરણના દરેક પાસાંમાં લોકોને ભાગ લેતા કરવા માટે સ્થાન ઉભું કરવા પર વધારે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે.

આપણા બંધારણની 40મી કલમ સરકારને ગ્રામ પંચાયત બનાવવાનાં પગલાં લેવા તથા તેમને સ્વ-શાસનના એકમ તરીકે કાર્ય કરવા માટે જરૂરી સત્તા પૂરી પાડવા માટેનાં સૂચનો આપે છે. 80ના દાયકાની મધ્યમાં એ ખ્યાલ આવી ગયો હતો કે ઉપરોક્ત આદેશ ભારતમાં પંચાયતી રાજને સંસ્થાપિત કરવા માટે પૂરતો નથી. રાજ્ય નીતિ આદેશિત સિદ્ધાંતો મુજબની પંચાયતી રાજની પદ્ધતિ, નીતિના ઘડનારાઓ માટે સંતોષપ્રદ ન હતી. એક કારણ એ હતું કે રાજ્યની સરકારો વડે પંચાયતી રાજની એકસરખી ભાતને અનુસરાતી ન હતી. જ્યારે કેટલાંક રાજ્યો દ્વિ-સ્તરીય પદ્ધતિને અનુસરતાં હતાં, તો બીજાં ત્રી-સ્તરીય પદ્ધતિને અનુસરતાં હતાં. ઘણાં રાજ્યો પંચાયતોની નિયમિત ચૂંટણીઓ કરતાં ન હતાં. પંચાયતોની ચૂંટણીઓ રાજ્ય સરકારોનો પોતાના વડે થતી હોવાને કારણે તેમની તટસ્થતા તથા સ્વતંત્રતા શંકામાં હતી. આવી સંસ્થાઓને સત્તા આપવા બાબતે કોઈ ચોક્કસ માર્ગદર્શિકા પણ ન હતી. ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકોનાં સશક્તિકરણની જરૂરિયાત વધુ અગત્યની હતી. એ જોવામાં આવ્યું કે સત્તા તો સામાજિક તથા આર્થિક રીતે પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓના હાથમાં જ રહી અને રાજકીય નિર્ણયો કરવામાં ગરીબ માણસની બહુ ઓછી ભાગીદારી રહી. આ, મહિલાઓ માટે પણ એટલું જ સાચું હતું. ત્યારે નીતિ ઘડનારાઓએ ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકો, ખાસ કરીને મહિલાઓને સત્તા આપવા માટે તથા પંચાયતોને એક બંધારણીય સ્થાન આપવા માટે તથા તે રીતે દેશમાં એકરૂપતા લાવવા માટે બંધારણમાં સુધારા કરવા વિશે વિચારવાનું શરૂ કર્યું.

બંધારણીય સુધારા દ્વારા લોકતાંત્રિક વિકેન્દ્રિકરણ

1993ના વર્ષમાં 73માં બંધારણીય સુધારણા ધારો પસાર કરવામાં આવ્યો અને રાજ્ય સુધારેલા પંચાયતી રાજ ધારાનો અમલ કરવાની જરૂર પડી. આ રીતે બંધારણના 73માં અને 74માં સુધારાઓ એ વિકેન્દ્રિત શાસન પદ્ધતિ માટેની વાસ્તવિક સમજણ માટે માર્ગ કંડાર્યો તથા લોકશાહીનાં મૂળીયાંનો પાયો નાખ્યો.

કલમ 243, 243AથીO બંધારણમાં નવા નખાયેલા ભાગ IXના ભાગ તરીકે ઉમેરવામાં આવ્યા હતા. આ સુધારાએ પંચાયતોની ગ્રામ, બ્લોક તથા જિલ્લા સ્તરની ત્રી-સ્તરીય પદ્ધતિ બધે લાગૂ કરાવી. ગ્રામ પંચાયત સ્તરના મતદાર મંડળને ગ્રામસભા કહેવાય છે કે જે ગ્રામ પંચાયતના પ્રતિનિધિઓને સીધી ચૂંટણી વડે ચૂંટે છે. તદ્દુપરાંત કલમ 243D બધા સ્તરે અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ તથા મહિલાઓ માટે અનામત બેઠકો પૂરા પાડે છે. અનુસૂચિત જાતિ તથા અનુસૂચિત જનજાતિને લાગતા

વળગતા વિસ્તારની વસ્તીનાં વાસ્તવિક પ્રમાણમાં અનામત છે, પરંતુ દરેક સ્તરની કુલ બેઠકોનો ઓછામાં ઓછો એક તૃતીયાંસ ભાગ મહિલાઓ માટે અનામત ફાળવાયો છે. ત્રણેય સ્તરે અધ્યક્ષપદ માટે પણ અનામત છે. તે અનુ. જાતિ, અનુ. જનજાતિ માટેની અનામત બેઠકો તેમની વસ્તીના વાસ્તવિક ભાગનાં પ્રમાણમાં હોય છે, તેમ છતાં કેટલાંક રાજ્યોએ સામાજિક શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગ માટે પણ અનામત બેઠકો રાખી છે. પરંતુ કોઈ પણ રાજ્યને મહિલાઓના અનામતમાં - કે જે કુલ બેઠકોનો ઓછામાં ઓછો એક તૃતીયાંસ ભાગ છે - માં ઘટાડો કરવાની મુનસફી નથી. જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં પંચાયતોમાં મહિલાઓ પાસે વાસ્તવિક બેઠકો 35થી 42 ટકા સુધી છે. પરિણામે સ્ત્રીઓ સહિત પછાત તથા નબળા વર્ગના લોકો પંચાયતોમાં લગભગ 50 ટકા બેઠકો ધરાવે છે.

બંધારણ જણાવે છે કે દરેક પંચાયત પાંચ વર્ષના સમયગાળા સુધી ચાલુ રહેશે. રાજ્યોને પણ પંચાયતોને યોગ્ય જકાત તથા કર લેવાની છૂટ આપવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. આમ બધા જ સ્તરે પંચાયતો સ્થાનિક સ્તરે આર્થિક સ્રોત ઉભા કરવા તથા સ્થાનિક જરૂરિયાત મુજબ ઈચ્છિત ક્ષેત્રે ખર્ચ કરવા સક્ષમ છે. રાજ્યના કાયદાઓ અનુસરવાની પદ્ધતિઓ બતાવે છે, તેમ જ આવા કર/લેવીઓની હદ નક્કી કરે છે. રાજ્ય સરકારો પંચાયતોને તેમના દ્વારા ઉઘરાવતા વિવિધ કરો તેમ જ કરવેરા સોંપી શકે છે. રાજ્ય સરકારોએ પંચાયતોની આર્થિક સ્થિતિના વિશ્લેષણ માટે કરોની રાજ્ય તથા પંચાયતો વચ્ચે વહેંચણીની ભલામણ માટે, ચોક્કસ કરો માત્ર પંચાયતોને સોંપવા તેમ જ ગ્રાન્ટ્સ-ઈન-એઈડની ભલામણ કરવા માટે રાજ્ય નાણાં પંચની નિમણૂંક કરવાની છે.

73મો સુધારો પંચાયતોની સ્વતંત્ર તથા તટસ્થ ચૂંટણીની ખાતરી માટે દરેક રાજ્યમાં રાજ્ય ચૂંટણીપંચ સ્થાપવાનું કહે છે. સ્ટેટ ઈલેક્શન કમિશનરની નિમણૂંક લાગતા-વળગતા રાજ્યના રાજ્યપાલે કરવાના છે. રાજ્ય ચૂંટણી પંચની સ્વતંત્રતાની ખાતરી માટે નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે કે સ્ટેટ ઈલેક્શન કમિશનરને માત્ર હાઈકોર્ટના ન્યાયધિશ જેવી જ પદ્ધતિથી અથવા તેવા જ કારણોસર ખસેડી શકાય.

કલમ 243G તથા 243H મુજબ પંચાયતોને તેમના લાગતા વળગતા વિસ્તારના આર્થિક વિકાસની ખાતરી માટે જિલ્લા, બ્લોક તથા પંચાયત સ્તરે આયોજન તૈયાર કરવાની જવાબદારી સોંપાઈ છે. આર્થિક વિકાસ માટેના નાણાનો પ્રવાહ આવાં આયોજનો પર આધારિત હશે. કરો લાદવાના અધિકાર સાથે પંચાયતો આર્થિક રીતે સશક્ત તથા સ્વનિર્ભર બને છે. આ સંસ્થાઓ સામાજિક - આર્થિક વિકાસના લક્ષ્ય માટેની યોજનાના અમલીકરણ માટે પણ જવાબદાર છે તથા બંધારણના 11માં શિડ્યુલમાં વર્ણવ્યા મુજબ 29 પ્રકારના કાર્યો વિશે નિર્ણય લેવાના અધિકાર ધરાવે છે. આ કાર્યોમાં જમીન સુધારણા, સિંચાઈ, પશુપાલન, મત્સ્ય ઉદ્યોગ, શિક્ષણ, મહિલાઓ તથા બાળ વિકાસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. મોટા ભાગનાં રાજ્યોએ 73માં સુધારાના સાર મુજબ આવાં કાર્યો પંચાયતોને સોંપ્યાં છે.

વિકેન્દ્રિકરણમાં પડકારો

1. **લોકો અને રાજકીય નેતાઓ વચ્ચે અરસપરસ વિશ્વાસ વિકસાવવો:** શાસનમાં લોકોની સક્રિય ભાગીદારીને આગળ વધારવા તથા પ્રોત્સાહિત કરવા દરેક સ્તરે સશક્ત નેતાગીરી જરૂરી છે. વિકેન્દ્રિકરણના જુદા જુદા મુદ્દે એકમતતા ઘડવી પણ જરૂરી છે.
2. **વિકેન્દ્રિકરણ પ્રક્રિયાને આગળ વધારવા માટે રાજકીય તથા નાગરિકત્વીય ઈચ્છા:** વિકેન્દ્રિકરણ પ્રક્રિયાને

આગળ ધપાવવા માટે રાષ્ટ્રીય સ્તરે રાજકીય ઈચ્છા હોવી જોઈએ. રાજકીય ઈચ્છા વગર વિકેન્દ્રિકરણ સફળ થઈ શકે નહીં. બીજું, કે સરકારી કર્મચારીઓ, અધિકાર, સત્તા, કાર્યો, જવાબદારીઓ તથા આવશ્યક સ્ત્રોતોની બદલીની પ્રક્રિયાની સરળતા માટે તૈયાર અને ઈચ્છુક હોવા જોઈએ. અધિકારત્વની ઈચ્છા વગર, વિકેન્દ્રિકરણના માર્ગમાં ઘણા અંતરાય હશે. ત્રીજું કે તળીયાનો સમાજ, ખાસ કરીને સ્થાનિક સરકારના ચૂંટાયેલા નેતાઓ વ્યવસ્થિત, કાબેલ તથા અધિકાર તથા સત્તા મેળવવા તથા તેનો ઉપયોગ કરવાની ઈચ્છા ધરાવતા તથા લોકોના સામાજિક - આર્થિક વિકાસ માટે જવાબદારી ધરાવતા હોવા જોઈએ. નાગરીકત્વની ઈચ્છા અને કાબેલીયત વગર વિકેન્દ્રિકરણ અસરકારક રીતે પાર પડશે નહીં અને સોંપાયેલા સંસાધનો વેડફાઈ જશે.

3. **વિવિધ હિસ્સેદારીની ક્ષમતા ઘડવી:** આ હકીકતે વિકેન્દ્રિત શાસનની સફળતાનાં મહત્વનાં પાસાંઓમાંનું એક છે. સામાન્ય રીતે રજુ કરાતી દલીલો એવી છે કે સ્થાનિક લોકો સ્થાનિક સરકારોને સંભાળવા માટેની આવશ્યક કાબેલીયત ધરાવતા નથી અને તેથી કાર્યો, જવાબદારીઓ તથા સ્ત્રોતો તેમને શિરે મુકવાં જોઈએ નહીં. સ્થાનિક શાસન માટેની ક્ષમતા અથવા અક્ષમતા ફક્ત જનસમુદાય તરફ ચિંધવા જોઈએ નહીં. સ્થાનિક સરકારમાં સરકારી કર્મચારીઓ, જનસમુદાય, રાજ્ય તથા કેન્દ્ર સરકાર વગેરે જેવા કેટલાંક હિતધારકોનો પણ સમાવેશ હોય છે. માટે સ્થાનિક શાસન માટે યોગ્ય કાબેલીયત ઘડવાની પ્રક્રિયામાં દરેક ભાગ લેનાર છે. અને તેની ભૂમિકાની ક્ષમતામાં વધારો કરવો જરૂરી છે. જેથી દરેકની ક્ષમતા તેની ભૂમિકાને અસરકારક રીતે નિભાવવા માટે મજબૂત બને. વિકેન્દ્રિત શાસન માટે જાગરૂકતા ઘડવા જેવી ક્ષમતા ઘડતરની પ્રકૃતિમાં હંમેશા બધા હિસ્સેદારોનો તથા ભાગ લેનારાઓનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

4. ગુજરાતમાં પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓનું કાર્ય

ભારતીય બંધારણમાં 73મા સુધારા દ્વારા તેને આધાર મળ્યો છે જે મુજબ પંચાયતોને સત્તાઓ અને જવાબદારીઓ આપવામાં આવશે. યોગ્ય સ્તરની પંચાયતોને સત્તાઓ અને જવાબદારીઓ આપવામાં આવી છે તે નીચે મુજબ છે.

- આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટે આયોજનની તૈયારી
- બંધારણના અગિયારમાં પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવેલા 29 વિષયોના સંદર્ભમાં આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટેની યોજનાઓનું અમલીકરણ કરવું
- યોગ્ય કરવેરા, વેરાઓ, જકાત અને ફી લાદવાં અને ઉધરાવવાં

1992ના 73મા બંધારણીય સુધારાને અનુસરી ગુજરાતે પંચાયતીરાજ ધારો 1993 પસાર કર્યો. આ સૌપ્રથમ 26.8.93 ના રોજ વિશિષ્ટ ગેઝેટના અંગ્રેજી વિભાગ-4, વધારો નં-20 માં જાહેર થયો હતો અને 15મી એપ્રિલ 1994 થી અમલમાં આવ્યો હતો. તે પછી તેમાં વર્ષ 1998, 2000 અને 2004 માં સુધારા-વધારા કરવામાં આવ્યા હતા.

ગુજરાત પંચાયત અધિનિયમ-1993 ના સેક્શન-179 અને 180 મુજબ વિકાસ યોજનાઓ અને ખાસ યોજનાઓના અમલીકરણના સંદર્ભમાં પંચાયતોને સત્તાઓ અને જવાબદારીઓની સોંપણી માટેની

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. તેના સંદર્ભમાં ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયત માટે સેક્શન-99, 130 અને 154 માં જોગવાઈ છે. આ પરિશિષ્ટ-1, 2 અને 3 તરીકે ઓળખાય છે. તેમાં દર્શાવેલી વિગતો નીચે મુજબની છે.

ગ્રામ પંચાયતના કાર્યો (પત્રક-1): ગુજરાત પંચાયત ધારા 1993ના સેક્શન-99 મુજબ કાર્યો અને જવાબદારીઓ ગ્રામ પંચાયતે પૂરી કરવાની રહેશે.

જાહેર સ્વાસ્થ્ય: સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ કરવા અને રોગોથી દૂર રહેવા માટે ગામને સ્વચ્છ રાખવાનું અને આરોગ્યપ્રદ આયરણનો અમલ કરવાનું ખૂબ જરૂરી હોય છે. આરોગ્યપ્રદ આયરણના પ્રચાર-પ્રસાર માટે તમામ પ્રકારના પગલાં લેવાની જવાબદારી ગ્રામ પંચાયતોની છે.

શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિનો પ્રસાર: સ્ત્રીઓ અને યુવાનોના કલ્યાણ માટે વ્યાયામ શાળાઓ, રમતના મેદાનો, સામુદાયિક કેન્દ્રો, કલા અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો માટેના સભાગૃહોની સ્થાપના. કલા અને સંસ્કૃતિની બઢતી માટે રંગભૂમિની સ્થાપના. ગ્રામજનોના લાભાર્થે પુસ્તકાલયો ઉભા કરવા અને તેની જાળવણી કરવી. સારા, નૈતિક આયરણને બઢતી અને પ્રોત્સાહન આપવું જ્યારે નશાખોરી, લાંચ-રૂશ્વત અને જુગારને અમાન્ય કરવા. સમાજના પછાત વર્ગોના ઉત્કર્ષ માટેના પ્રયત્નો કરવા અને અસ્પૃશ્યતાને નાબૂદ કરવી. પ્રાથમિક શાળાઓમાં બાળકોની ભરતી માટે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવું. આ બાબત સરકારના ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપલબ્ધ કરાવવાની જવાબદારીને સહાયરૂપ બનવું. શાળાઓની સ્થાપના, નિર્માણ અને શાળાઓના મકાનોની જાળવણી તથા પ્રાથમિક શિક્ષણની જરૂરી સાધન-સામગ્રી પુરી પાડવી. બાળ કલ્યાણ કેન્દ્રોની સાથે-સાથે પૂર્વ પ્રાથમિક શાળાઓ, બાલવાડીઓની સ્થાપના વગેરે ગ્રામ પંચાયતની જવાબદારી છે.

સામુદાયિક વિકાસના ઉદ્દેશ્યો: સમુદાયનો વિકાસ એ ગ્રામ પંચાયતનું એક મુખ્ય કામ છે. આર્થિક અને સામાજિક વિભાગોમાં સહકારી પ્રવૃત્તિઓને સહાય અને પ્રોત્સાહન આપવું. કુટુંબ નિયોજનનો પ્રચાર-પ્રસાર. ગરીબો, અપંગો અને બીમાર વ્યક્તિો માટે રાહત. કુદરતી આફતો વખતે સામુદાયોને સહાય પુરી પાડવી - દુકાળ કે કુદરતી આફતો વખતે ધરવિહોણા અને આર્થિક રીતે વંચિત લોકો માટે સહાય પૂરી પાડવી, આવી આફતો વખતે બેકારો માટેની પ્રવૃત્તિઓ ઉભી કરવી કે જે તેમને રોજગાર આપી શકે. દા. ત. મકાન બાંધવાની પ્રવૃત્તિઓ, કુદરતી આફતોના ભોગ બનેલા લોકો માટે આર્થિક અને અન્ય પ્રકારની સહાયોનો પ્રસાર કરવો, ગ્રામ પંચાયતોએ તેના અધિકારોની મર્યાદામાં રહીને ઉપર્યુક્ત દર્શાવેલા જાહેર કામો હાથ ધરવા જોઈએ, પરંતુ તે ગુજરાત પંચાયત ધારા 1993ના સેક્શન-100 મુજબના હોવા જોઈએ. ગ્રામ પંચાયત જિલ્લા પંચાયત સાથે સલાહ પરામર્શ કરીને અન્ય ગામોમાં પણ આવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી શકે છે. સમુદાયના કામોમાં સહાય માટે ગામના સ્વૈચ્છિક કાર્યદળો બનાવવાની છે.

અસ્પૃશ્યતા જેવા સામાજિક દૂષણોનો જડ-મૂડમાંથી નિકાલ કરવો અને સ્ત્રી-પુરુષ માટે સમાન દરજ્જો નિશ્ચિત કરવો. અંધશ્રદ્ધા અને અન્ય દૂષણો જડ-મૂડમાંથી નિકાલ કરવા માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી. ધર્મ નિરપેક્ષતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ગ્રામ પંચાયતે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

પાણી પુરવઠો અને જાળવણી: ઘરેલુ ઉપયોગ માટે અને ઢોરઢાંખર તથા ઘરેલુ પશુઓ માટે પીવાના પાણીનો પુરવઠો યોગ્ય કિંમતે પૂરો પાડવો. એ ગ્રામ પંચાયતની ભૂમિકા છે.

ગૃહ ઉદ્યોગો અને આજીવિકાને બઢતી: પંચાયતમાં રહેતા લોકો માટે જીવન નિર્વાહના વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરવા

માટે ગામ તથા કુટીર ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવાની ગ્રામ પંચાયતની જવાબદારી.

જાહેર રસ્તાઓ, ડ્રેનેજ પાઈપલાઈન, પંચાયતની હદ નિશાનીથી અલગ પાડવી, બજારનાં સ્થળો, કતલખાનાં, સંડાશ અને યુરિનલ માટેનાં સ્થાનો, ગટર્સ, સ્નાન કરવાનાં સ્થળો, કપડાં ધોવાનાં સ્થળો, પીવાના પાણીની સુવિધાઓ, તળાવો - કૂવાઓ - ચેક ડેમ્સ એ જાહેર બાંધકામો છે જેનું નિર્માણ અને જાળવણી ગ્રામ પંચાયત ધ્વારા થવું જોઈએ. પંચાયતનાં મકાનો, પશુઓને ચરાવવાનાં મેદાનો, જંગલના માર્ગો અને સિંચાઈ માટે વપરાતા કૂવાઓ તથા તળાવોની જાળવણી અને તેનો ઉપયોગ કરવાના નિયમો અને શરતો દર્શાવવા

ખેતીના વ્યવસાયમાં સુધારણા: ખેતીના વ્યવસાયમાં સુધારણા લાવવા માટે ગ્રામ પંચાયતે બધાં જ શક્ય પગલાં લેવા જોઈએ. અનાજોનો સંગ્રહ કરવા માટેની વખારો બનાવવી, તેની જાળવણી કરવી. સહકારી ખેતીને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. ખેતરોની લઘુ - સિંચાઈ યોજનાઓ અને પાણી - સંગ્રહ માટેની નાની ટાંકીઓ બનાવીને પૂરતો પાણી - પૂરવઠો મેળવવાની ખાતરી કરવી જોઈએ. ઢોર - ઢાંખરની સુધારણા અને સંખ્યામાં વધારો કરવા માટે બધાં જ જરૂરી પગલાં હાથ ધરવાં જોઈએ. ડેરી ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવું.

વહીવટ અને જાળવણી: ગ્રામ પંચાયતે રખડતાં ઢોર અને કૂતરાઓના માલિકો સામે શિક્ષાત્મક પગલાં ભરવા જોઈએ, તેવાં ઢોર, કૂતરાની વ્યવસ્થા કરવી તથા વહીવટ કરવો. ખંડિયેર મકાનો અને બાંધકામો કે જે જાહેર સલામતી માટે જોખમી હોય તેને સલામત બનાવવા અથવા જરૂર પડે તો તેનો નાશ કરવો. સ્મશાનગૃહો અને કબ્રસ્તાનોની જાળવણી અને વહીવટ, પશુઓનાં મડદાંનો ઝડપી અને આરોગ્યપ્રદ રીતે નિકાલ કરવો. દાવો નહીં કરાયેલાં પશુઓનાં મડદાંના નિકાલ. આગ - સુરક્ષા માટેનાં પગલાં લેવાં જોઈએ. આગના કોઈપણ બનાવમાં જાનમાલના રક્ષણ માટેનું એક માળખું ઉભું કરવા માટેનાં પૂરતાં પગલાં લેવા જોઈએ. પંચાયતનાં બધાં જ મકાનો અને મિલકતોની પૂરતી સલામતી અને સુરક્ષાની ખાતરી કરવી. જાહેર રસ્તાઓ અને ખુલ્લાં પ્લોટ પરનાં બધા જ પ્રકારનાં દબાણો દૂર કરવાં જોઈએ. બધી જ નાણાંકીય પ્રવૃત્તિઓની હિસાબ અને આર્થિક નિયમો સાથે જાળવણી કરવી જોઈએ. પંચાયતની નાણાંકીય લેવડ-દેવડનો હિસાબ રાખતી ખાતાવહીની જાળવણી પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. લગ્ન, જન્મ તથા મરણની પંચાયતમાં નોંધ થવી જોઈએ.

તાલુકા પંચાયતના કાર્યો (પત્રક - 2)

સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય: અછબડા અને અન્ય રોગોનો ફેલાવો થતો અટકાવવો અને આરોગ્ય સેવાઓની જાળવણી કરવી કુટુંબ નિયોજન સ્વચ્છ પીવાના પાણીની સુવિધાઓ પૂરી પાડવી. દવાઓની દુકાન, હોસ્પિટલ, ફાર્માસીસ, પ્રસૂતિગૃહ અને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની દેખરેખ રાખવી. આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાનું પાલન થાય તે માટેની રીતો વિશે સમુદાયને શિક્ષણ આપવું.

સંચાર: ગામને જોડતા રસ્તા બનાવવા અને તેની નિભાવણી કરવી. ગામને જોડતા રસ્તાઓને બનાવવા અને તેની નિભાવણી માટે જરૂરી સેવાઓ પૂરી પાડવી.

શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિનો વ્યાપ વધારવો

- પ્રાથમિક શાળાની સ્થાપના અને તેની જાળવણી તેમજ પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રચાર કરવો.

- પ્રાથમિક શાળાની ઈમારત બનાવવી અને ગ્રામ પંચાયતને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ માટે મદદ પૂરી પાડવી.
- ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણને લગતા કાયદાઓનો અમલ થાય તેવો આગ્રહ રાખવો.
- લાયબ્રેરી (ગ્રંથાલય) અને બીજી અન્ય સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપવું.
- માહિતી કેન્દ્રો, સામુદાયિક શિક્ષણ કેન્દ્રો અને આનંદ -પ્રમોદ મળી શકે તેવા કેન્દ્રોની સ્થાપના અને તેની જાળવણી કરવી.
- યુથ ક્લબ, મહિલા ક્લબ અને ખેડૂત સંઘ જેવી સામાજિક સેવાઓ માટે સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવી તેમજ આ પ્રકારની કોઈ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરેલી હોય તો તેને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ગામડામાં પાકની જાળવણી કરવી.
- ભૌતિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપવું.
- સ્વયંસેવી આરોગ્ય સંઘની સ્થાપના કરવી.
- ગ્રામ સેવકોને તાલીમ આપવી અને તેમની સેવાઓનો .પયોગ કરવો.
- ગ્રામ લક્ષ્મી અને ગ્રામ સેવિકાઓને તાલીમ આપવી અને તેમની સેવાઓનો ઉપયોગ કરવો.
- બાળકોને લગતી પ્રવૃત્તિઓને આગળ વધારવી.
- SC, ST અને OBC વિદ્યાર્થીઓ માટે હોસ્ટેલની સુવિધાઓ પૂરી પાડવી.
- દવાના સેવનને રોકવા માટે આયોજન કરવું.

સામુદાયિક વિકાસ

- રોજગારી અને ઉત્પાદન વધારવા માટેનું આયોજન કરવું અને ગ્રામ્ય સ્તરે આવેલી સંસ્થાઓ સાથે સહકાર સાંધવો.
- પરસ્પર સહકારના સિધ્ધાંત અન્વયે સ્વમદદ અને પોતે જાતે પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે ગામના સમુદાયને તાલીમ આપવી.
- રાજ્ય સરકાર તરફથી સોંપેલા વિકાસના કાર્યક્રમોનું અમલીકરણ કરવું.
- ટ્રાયબલ સબપ્લાન તેમજ સ્થાનિક યોજના અને સ્ત્રોતો ઉપર અંકુશ રાખવો.
- મહિલા અને બાળ કલ્યાણને લગતી યોજનાઓનું અમલીકરણ કરવું.
- મહિલા અને બાળ કલ્યાણને લગતી પ્રવૃત્તિઓ, શિક્ષણ, કળા અને સીવણ કામ માટેના કેન્દ્રો વગેરે પ્રવૃત્તિઓને આગળ વધારવી.
- સામાજિક કલ્યાણ માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને મંજૂરી આપવી અને તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં મદદ કરવી.

કૃષિ અને કૃષિ વિસ્તાર

- કૃષિ અને બાગાયતને લગતી પ્રવૃત્તિઓને આગળ વધારવી અને તેનો વિકાસ કરવો તેમજ તાલુકા કક્ષાએ કૃષિ સુધારણા માટે આયોજન કરવું.
- જમીન અને પાણીના સત્રોતોનો ઉપયોગ કરવો અને આધુનિક સંશોધન અન્વયે સુધારેલ કૃષિ સંબંધિત રીતોનો ફેલાવો કરવો.
- તાલુકા કક્ષાએ સિંચાઈને લગતા કામોનું બાંધકામ અને તેની જાળવણી કરવી.
- તાલુકા કક્ષાએ ખેતી વિષયક જમીનની સાચવણી કરવી.
- બીજમાં વધારો થાય તેવા ખેતરોની જાળવણી કરવી તેમજ તાલુકા કક્ષાએ બીજ ઉત્પાદકની

નોંધણી અને બીજ ઉત્પાદન માટે મદદ પૂરી પાડવી.

- સેન્દ્રિય ખાતર બનાવવા માટે અનાજના ઉત્પાદન માટે અને શાકભાજીની સાયવણી માટે ખનીજના સ્ત્રોતો
- અનાજ અને શાકભાજીના ઉત્પાદનમાં સુધારો લાવવા માટે અને જમીનમાં ખનીજના સ્ત્રોતોની જાળવણી માટે છાણીયું ખાતર, સેન્દ્રિય ખાતર અને મિશ્ર ખાતર બનાવવું અને આ તમામ પ્રકારના ખાતરો સરળતાથી ઉપલબ્ધ થાય તે માટેની વ્યવસ્થા ગોઠવવી.
- પાક, ફળના ઝાડ અને અન્ય છોડોનું રોગો સામે રક્ષણ કરવું.
- મોડેલ કૃષિ ફાર્મની સ્થાપના કરવી અને તેનું સંચાલન કરવું. તેમજ સિંચાઈ સંબંધી સુવિધાઓ અને ખેતીના વિકાસ માટે ઋણ / લોન આપવી.
- પાણીના સ્ત્રોતો ઉભા કરીને અને તેની જાળવણી કરીને સિંચાઈ લાયક જમીન વિસ્તારમાં વધારો કરવો.
- ગામમાં જંગલ વિસ્તારનો વિકાસ કરીને ધાસચારોનું પ્રમાણ વધારવું.

ગામડામાં ધરો બનાવવા

- સ્થાનિક લોકોના સહકારથી ગામડામાં ધરો બાંધવાનું આયોજન કરવું અને ગામમાં તે માટેની જગ્યા નક્કી કરવાની જવાબદારી તાલુકા પંચાયતની છે.

પશુપાલન

- ઢોળની ઓલાદમાં સુધારો કરવો તેમજ તે માટેના કેન્દ્રો પ્રસ્થાપિત કરીને તેની જાળવણી કરવી.
- ચેપી રોગોની તપાસ કરીને તેનો અટકાવ કરવો.
- ધાસચારાની ગુણવત્તામાં સુધારો લાવીને ઢોરોને ચરવા માટેની જગ્યા ઉભી કરવી.
- પશુ ચિકિત્સા કેન્દ્ર અને જનાવરના રોગો સંબંધી દવાખાના શરૂ કરવા અને તેની જાળવણી કરવી.

લઘુઉદ્યોગ

- ગામમાં રોજગારીની તકો ઉભી કરીને લઘુ ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવો તેમજ ઉત્પાદન અને તાલીમ કેન્દ્રોની સ્થાપના કરીને લોકોના જીવનધોરણમાં સુધારો લાવવો.
- કારીગરો માટે કૌશલ્યવર્ધન કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું.
- ઝૂંપડી, ગામ અને લઘુ ઉદ્યોગ માટેની યોજનાઓનું અમલીકરણ થાય તે સુનિશ્ચિત કરવું.
- તાલુકા સ્તરે ઉદ્યોગ માટેની ટાઉનશિપની સ્થાપના કરીને ઉન ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવો.

સહકારી મંડળીઓમાં વધારો કરવો

- સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે સહકારી સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન આપવું.

કુદરતી આફતોના સમયે મદદ પૂરી પાડવી

- પુર, આગ, રોગચાળો અને અન્ય નાની કે મોટી કુદરતી આફતોના સમયે જરૂરી મદદ પૂરી પાડવી.

વહીવટી જવાબદારીઓ

- ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયતો અને જિલ્લા પંચાયતો કે રાજ્ય સરકારને જોઈતા આંકડાઓ એકઠા કરવા માટે સંકલન કરવું.

જિલ્લા પંચાયતના કાર્યો

સામાન્ય કાર્યો

- જિલ્લાના આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટે વાર્ષિક યોજનાઓ તૈયાર કરવી અને તેની સાથે મળીને તેની બજવણી થાય તે સુનિશ્ચિત કરવું.
- રાજ્ય સરકાર, કેન્દ્ર સરકાર કે અન્ય કોઈ કાયદા દ્વારા સોંપવામાં આવેલી યોજનાઓ માટે વાર્ષિક યોજનાઓ તૈયાર કરવી અને સાથે મળીને તેની બજવણી થાય તે સુનિશ્ચિત કરવું.
- જિલ્લાનું વાર્ષિક બજેટ તૈયાર કરવું.
- ગ્રામ પંચાયતો અને તાલુકા પંચાયતો કક્ષાએ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન, મૂલ્યાંકન, સમજાવટ અને માર્ગદર્શન આપવું.
- કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકાર દ્વારા સોંપવામાં આવેલી યોજનાઓનું અમલીકરણ અને તેના કાર્યો સુનિશ્ચિત કરવા.
- ગ્રામ પંચાયતો અને તાલુકા પંચાયતોએ નક્કી કરેલા ધોરણ મુજબ કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકારના કાર્યો / યોજનાઓ કે પ્રોજેક્ટોમાં થયેલા બદલાવોને અનુલક્ષીને તેના ફંડમાં ફેરબદલી કરવી.
- તાલુકા પંચાયત દ્વારા કોઈ ચોક્કસ હેતુ માટેનો પ્રસ્તાવ મળ્યો હોય તો તેની ગ્રાન્ટના ઠરાવ રાજ્ય સરકારને મોકલી આપવા અને તેનું સંકલન કરવું.
- બે કે બેથી વધારે તાલુકા પંચાયતોના લાભ માટે યોજનાઓ, પ્રોજેક્ટો અને અન્ય કામોનું અમલીકરણ સુનિશ્ચિત કરવું.
- કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકાર કે અન્ય કાયદા દ્વારા આપવામાં આવેલી સત્તાની રૂએ સ્ત્રોતોને વધારવા માટેના જરૂરી પગલાં લેવા અને કુદરતી આફતો દરમિયાન રાહત કામગીરી માટે તે સત્તાનો ઉપયોગ કરવો.
- અગત્યના આંકડાઓની જાળવણી રાખવી.

કૃષિ અને કૃષિ આધારિત બાબતોનો સમાવેશ

- કૃષિના અમલીકરણમાં થયેલી સુધારણા અને કૃષિના ઉત્પાદન વધારવા માટે તેમાં સુધારેલી પદ્ધતિઓના ઉપયોગનો વ્યાપ/ ફેલાવો વધારવો.
- કૃષિ બીજ ફાર્મ અને વેપારલક્ષી ફાર્મ ખોલવા અને તેનું સંચાલન કરવું.
- કૃષિ અને બગાયતના વિસ્તરણ માટેની સંપૂર્ણ યોજના બનાવવી એ તેનું અમલીકરણ કરવું.
- જમીનની ઉત્પાદનશક્તિ અને તેની સાચવણી માટેની સંપૂર્ણ યોજના બનાવવી અને તેનું અમલીકરણ કરવું.
- મોડેલ કૃષિ ફાર્મની સ્થાપના કરવી અને તેનું સંચાલન કરવું.

સિંચાઈ, પાણીની વ્યવસ્થા અને વોટરશેડનો વિકાસ

- ટપક સિંચાઈ પદ્ધતિનું બાંધકામ અને તેનું સંચાલન
- વોટરશેડ કાર્યક્રમનો ફેલાવો વધારવો.
- પાણીના ઉપલબ્ધ સ્ત્રોતોની જાઈવણી કરવી.
- સામુદાયિક પાણીની સમિતિઓને પ્રેરિત કરવી અને સામુદાયિક પંપનો સેટની ગોઠવણ કરવી.

પશુપાલન, ડેરી અને મરધા પાલન

- ધરગથ્થું પાળતા ઢોર, મરધા પાલન અને અન્ય પશુઓની ઓલાદમાં સુધારો લાવવા માટેનું સંપૂર્ણ આયોજન કરવું અને તેનું અમલીકરણ કરવું.
- મરધા પાલન અને ખેતીના કામને ઉત્તેજન આપવું અને ગૌશાળાના વિકાસ માટેની યોજનાઓનો અમલ કરવો.
- પશુચિકિત્સક દવાખાના અને કૃત્રિમ ગર્ભાધાન કેન્દ્રો ખોલવા.
- ધાસચારાના વિકાસ માટે આયોજન કરવું.

સામાજિક અને જંગલ પેદાશ આધારિત ખેતી

- રોડની ફરતે વૃક્ષો ઉગાડવાની ગોઠવણ કરવી અને અન્ય જાહેર જમીન તેમના અંકુશ હેઠળ રાખવી.
- સામાજિક અને જંગલ પેદાશ આધારિત ખેતીનું સંચાલન કરવું.

ગામ અને નાના પાયે ઉદ્યોગો

- ગામડા અને લઘુ ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવો.
- પરંપરાગત નિષ્ણાંત કારીગરોને શોધી કાઢવા અને તેમને લાયક ગૃહ ઉદ્યોગોની યોજનાઓનું અમલીકરણ કરવું.
- કલાકારો અને કારીગરોને તાલીમ અને નાણાંકીય મદદ કરવાની ગોઠવણ કરો.

ગ્રામીણ ઘરો/ મકાનો

- જિલ્લા સ્તરે ગ્રામીણ ઘરો બનાવવા માટેના કાર્યક્રમોનું સંચાલન અને તેનું અમલીકરણ કરવું.
- ગ્રામ પંચાયતો અને તાલુકા પંચાયતોને કાયદાકીય રીતે મકાન બાંધવાની જગ્યાઓ માટે સંકલન કરવું. નિરીક્ષણ કરવું અને તેની જાળવણી કરવામાં મદદ કરવી.

પીવાના પાણીની સુવિધા

- પાણીને દૂષિત થતા અટકાવો અને તેને અંકુશમાં મૂકવું.
- ગ્રામીણ સ્તરે પાણીના જથ્થાને પૂરું પાડવું.
- પીવાના પાણીના સ્ત્રોતોનું સંચાલન કરવું.

માર્ગ, મિલ્કતો, પુલો -ગરનાળા અને અન્ય પ્રકારના આવન-જાવનની સુવિધા

- રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ સિવાયના માર્ગો તેમજ ગરનાળાઓ અને પુલોનું બાંધકામ કરવું અનુ સંપૂર્ણપણે તેનું આયોજન કરવું. આ ઉપરાંત તેમની જાળવણી માટેની ગોઠવણ કરવી.

ગરીબી નિવારણ માટેના કાર્યક્રમો

- ગરીબી નિવારણ માટે સમય મર્યાદા આધારિત યોજના તૈયાર કરવી અને તેનું અમલીકરણ સુનિશ્ચિત કરવું.
- સંપૂર્ણ રોજગારી માટે લોકોમાં જાગૃતતા લાવવી, ઉત્પાદકીય મિલ્કતો બનાવવી અને ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેતા કરવા.
- તમામ પ્રકારના ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમોનું નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન કરવું.

શૈક્ષણિક અને અન્ય સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ

- ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વિજ્ઞાન અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવો અને તેને વ્યાપ વધારવો.
- પ્રાથમિક શાળાઓમાં સંપૂર્ણપણે નામની નોંધણી અને હાજરી સુનિશ્ચિત થાય તે માટે પ્રેરણાદાયી યોજનાઓ અમલ કરવો.
- એજ્યુકેશન ગેરંટી સ્કીમનું આયોજન કરવું અને તેનું અમલીકરણ કરવું.
- શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની મોજણી કરવી અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવું તેમજ અભ્યાસલક્ષી કોર્સ માટે ભલામણ કરવી.
- રાજ્ય સરકાર ધ્વારા સોંપવામાં આવેલ હોય તેવા માધ્યમિક શિક્ષણને અનુલક્ષીને કોઈપણ પ્રકારના કાર્યક્રમનું અમલીકરણ કરવું.
- સરકાર ધ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે આપવામાં સહાયને તાલુકા પંચાયતોમાં વહેંચણી કરવી.
- જિલ્લા કક્ષાએ થતી તમામ પ્રકારની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓને મદદ કરવી, માર્ગદર્શન આપવું અને પ્રોત્સાહિત કરવી.
- કાયદાકીય રીતે આવતી પ્રાઈવેટ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની ઓળખ કરવી.

આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા

- જાહેર જગ્યાઓ, તળાવો, કુવાઓ અને રસ્તાઓની યોગ્યમાઈ રાખવી અને ગ્રામ્ય સ્તરે સ્વચ્છતા જળવાઈ રહે તે સુનિશ્ચિત કરવું.
- જાહેર શૌચાલયો બનાવવાની યોજના તૈયાર કરવી અને તેનું અમલીકરણ અને જાળવણી કરવી.
- રોગોના અટકાવ માટે રોગ પ્રતિકારક શક્તિ અને રસીકરણના કાર્યક્રમો ગોઠવવા.
- રોગચાળાનો અટકાવ કરવા અને તેને અંકુશમાં કરવા માટે સંપૂર્ણ યોજના બનાવવી અને તેનું અમલીકરણ કરવું.
- પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, હોસ્પિટલો, દવાખાના, મેડીકલ કોલેજો, ટી.બી. હોસ્પિટલ અને રક્તપિતના દવાખાનાની સ્થાપના કરવી અને તેની જાળવણી કરવી.

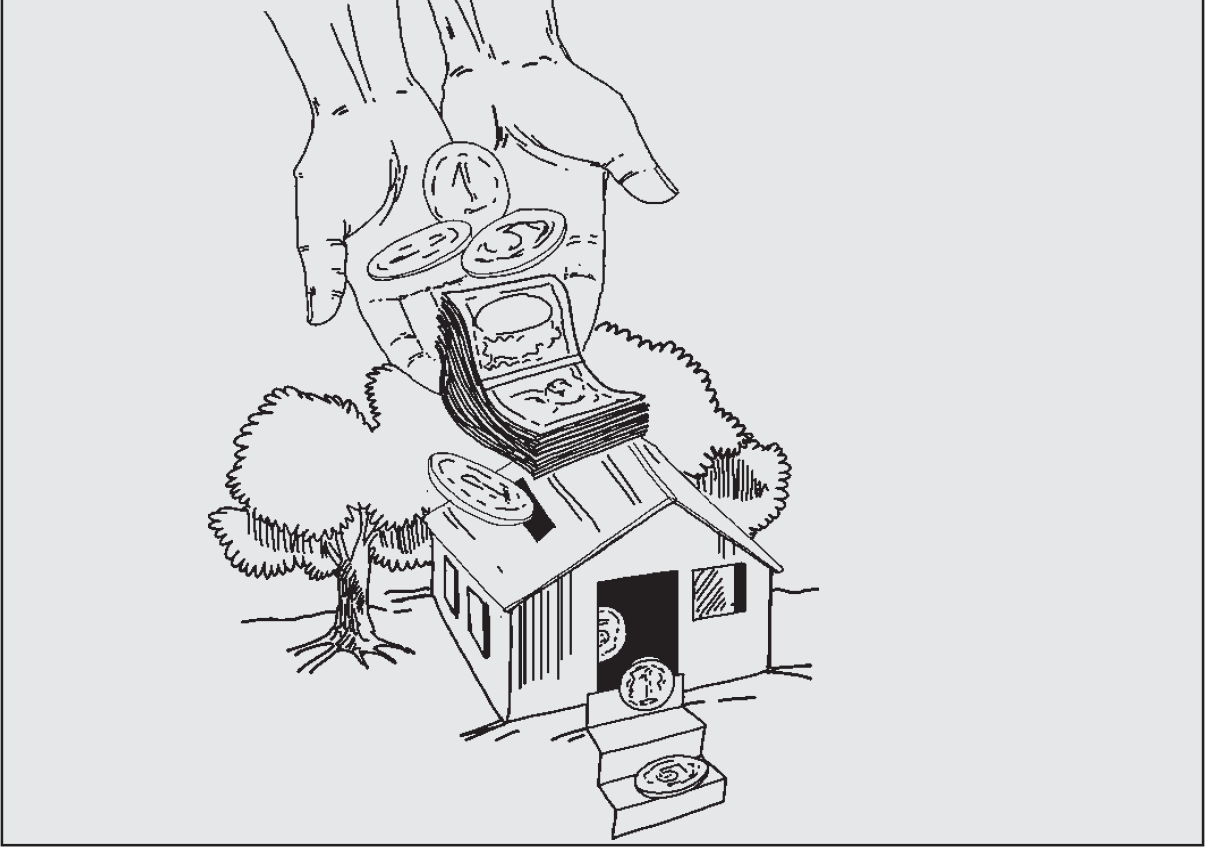
આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ

- આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણને લગતા કાર્યક્રમોનો વ્યાપ વધારવો.
- કુપોષણને ઘટાડવા અને તેના અટકાવ માટે પગલાં લેવા.
- નાના પરિવારના નિયમને પ્રોત્સાહન આપવું અને કુટુંબ નિયોજન માટે વ્યવસ્થા કરવી.

સામાજિક કલ્યાણ અને સામાજિક સુરક્ષા સાથે મહિલાઓનું કલ્યાણ

- મહિલા અને બાળકોના વિકાસ માટે કાર્ય કરતી સંસ્થાઓ માટે ખાસ પ્રકારના કાર્યક્રમો યોજવા.
- અંધવિશ્વાસ, કેફી દ્રવ્યો, અસ્પૃશ્યતા અને અન્ય સામાજિક દૂષણો સામે પ્રચાર કરવો.

5. પંચાયત આવક તથા ખર્ચ

ભારતનાં સમવાય બંધારણમાં પંચાયતો રાજ્યનાં સમવાયી એકમો છે. કલમ 240 G મુજબ, રાજ્યોએ પંચાયતો સ્થાનિક શાસન સંસ્થા તરીકે કામ કરી શકે તે માટે સત્તા તથા જવાબદારીઓ તબદીલ કરવાની હોય છે. પંચાયતોએ બંધારણના 11મા સીડ્યુલ પત્રકમાં નોંધાયેલા 29 વિષયોના સંદર્ભમાં જાતિઓના આર્થિક વિકાસ તથા સામાજિક ન્યાય માટેનાં આયોજનો કરવાનાં હોય છે તથા તે યોજનાઓનું અમલીકરણ કરવાનું હોય છે. આ જવાબદારીમાં નિભાવવા માટે ભંડોળની જરૂર છે. કલમ 243 H હેઠળ રાજ્યો પંચાયતોને કેટલાક ચોક્કસ વેરાઓ તથા ફી લાદવાની તથા ઉઘરાવવાની સત્તા આપી શકે છે તથા કેટલાક ચોક્કસ રાજ્ય કક્ષાના કરોની મહેસુલ/આવક તેમને ફાળવી શકે છે. સહાયની રકમ પણ તેમને પૂરી પાડી શકાય છે. આમ પંચાયત પાસેની મોટાભાગની નાણાકીય સત્તા રાજ્યની મુનસફી પર હોય છે. પરિણામે આવશ્યક તથા અબાધિત કર તથા બિનકર મહેસુલના સ્રોત રાજ્યે રાજ્યે અલગ પડતા હોય છે. જોકે પંચાયતોના પોતાના સ્રોતોનો તેમનાં કાર્યો તથા વહિવટની જરૂરિયાતો સાથે માત્ર આંશિક રીતે મેળ ખાય છે.

પંચાયતના આવકના સ્રોતો

પંચાયતો માટેના ભંડોળના સ્રોતોને પ્રાથમિક રીતે ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી શકાય-પોતાની આવક, ભાગે પડતા કરવેરા તથા કામગીરીની સોંપણી તથા સહાય.

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

પોતાની આવક - પોતાની મહેસુલ એ પંચાયતના પોતાના વડે ઊભી કરેલી આવક છે. તે પ્રાથમિક રીતે મિલકત વેરો, જમીન સેસ, સ્ટેમ્પ ડ્યુટી પર સરચાર્જ, જકાત, વ્યવસાય વેરો, જાહેરખબર વેરો, મોટર વગરનાં વાહન વેરો, ટોલ, વાપરવાનો ચાર્જ વગેરેથી ભેગી થયેલી હોય છે.

ગુજરાતમાં ગ્રામ પંચાયતો વડે વેરાઓ/ફી

મકાન/મિલકત વેરો, જમીન મહેસુલ પર સેસ/સરચાર્જ, મનોરંજન વેરો, યાત્રા વેરો/ફી, ટોલ, વાહન વેરો, સફાઈ દર, વિજળી દર, પાણી દર, ગટર દર

ગુજરાતમાં તાલુકા વડે વેરાઓ/ફી

શિક્ષણ સેસ, ગ્રામ પંચાયત વડે લદાયેલા કોઈ પણ કરવેરા પર સરચાર્જ

ગુજરાતમાં જિલ્લા પંચાયત વડે વેરાઓ/ફી

વ્યવસાય, વ્યાપાર વગેરે પર કર, ગ્રામ પંચાયત વડે લદાયેલા કોઈ પણ કર સરચાર્જ

સ્ત્રોત: આલોક (2006)

ભાગે પડતા કરવેરા - મહેસુલના બીજા સ્રોત વહેંચાયેલા કરવેરાઓ છે. તે રાજ્ય સરકાર વડે લદાયેલા અને વસુલ કરાવેલા હોય છે અને તેનો એક ભાગ પંચાયતોને અપાય છે. સ્ટેમ્પ ડ્યુટી, જમીન મહેસુલ પર વધારાના કર અથવા સેસ, વ્યવસાય વેરો, મનોરંજન વેરો વગેરે ગુજરાતમાં ભાગે પડતી આવક છે.

કામગીરીની સોંપણી તથા સહાય - પંચાયતોની આવકનો મોટો ભાગ કેન્દ્રિય રીતે પ્રાયોજિત યોજનાઓ રૂપે કેન્દ્ર સરકાર તથા રાજ્ય સરકારની આંતર-સરકારી તબદીલીમાંથી આવે છે. ગ્રાન્ટની સહાય સ્થાનિક સંસ્થાની આવકમાં તફાવતને પૂરી પાડવા માટે છે જેથી તેઓ મૂળભૂત કાર્યો માટે થતા ખર્ચને પહોંચી શકે. તે (i) કોઈ યોજના અથવા પ્રકલ્પ જેવા ખાસ હેતુ માટે કરાયેલી શરતી અથવા ચોક્કસ સહાય હોઈ શકે. (ii) કોઈ પણ શરત સાથે જોડાણ વગરની સામાન્ય હેતુ સહાય અથવા બ્લોક સહાય હોઈ શકે. અનુદાનને સ્ટેટ્યુટરી તથા નોન-સ્ટેટ્યુટરીમાં વર્ગીકરણ કરી શકાય. સ્ટેટ્યુટરી સહાયો જકાત વેરા જેવા ચોક્કસ કરની નાબુદીને બદલી રૂપે હોય છે. ગુજરાતમાં પ્રોત્સાહક અનુદાન સરપંચની સર્વાનુમત ચૂંટણી તથા પંચાયત સંસ્થા તથા કરવેરા એકઠા કરવા માટે પૂરા પડાય છે. ગુજરાતે 15 કાર્યો અને તેમને સંલગ્ન ભંડોળો પંચાયતોને સોંપ્યાં છે.

તેરમા નાણાં પંચે (2011-2015) પંચાયતોને તેમના પ્રતિનિધિઓને મૂળભૂત સેવાઓ અસરકારક રીતે પૂરા પાડી શકવા માટે પૂરતો ટેકો આપવાની ભલામણ કરી. સ્થાનિક સંસ્થાઓને અપાતી કુલ સહાયની રકમ રૂ. 87519 કરોડની છે. તેણે પંચાયતોને સહાય માટે નીચે મુજબના માપદંડો ફાળવ્યા છે. વસ્તી - 50 ટકા, વિસ્તાર - 10 ટકા, ઉચ્ચતમ માથાદીઠ આવક વિભાગીય આવકની અંતર - 10 ટકા, વંચિતતાનો આંક - 15 ટકા, વસ્તીમાં અનુસૂચિત જાતિ/અનુસૂચિત જનજાતિનું પ્રમાણ - 10 ટકા તથા સહાયતા વપરાશનો આંક 5 ટકા. અગાઉના માપદંડોની વિરુદ્ધ, તેરમા નાણાં પંચે કામગીરીની સોંપણી તથા ભંડોળનાં વપરાશનાં પાસાંઓ પર ભાર મૂક્યો છે. તેણે સ્થાનિક સંસ્થાઓને તેઓ વિકાસમાં બદલાવ લાવનાર ચાવીરૂપ ભાગ ભજવનાર ગણીને સીધું ભંડોળ તબદીલ કરવાની પણ ભલામણ કરી છે.

પોતાની મહેસુલ કુલ જાવક (માથા દીઠ)ના ભાગ્યે જ 9 ટકા જેટલી છે. પંચાયતોનું તેમના ખર્ચ માટે સરકારના ઉપલા સ્તરો પરનું વધુ પડતું અવલંબ ચાલુ રહ્યું છે.

મહેસુલ	2002 - 03
પોતાની આવક (%)	6.8
કામગીરીની સોંપણી થકી તથા સહાય વગેરે (%)	92.1

પંચાયતોની આવકમાં વિભિન્ન શ્રોતોનો હિસ્સો (બધા સ્તરે); શ્રોત: આલોક (2006)

15 રાજ્યોના ચાવીરૂપ નિર્દેશોના આધારે પંચાયતોની સ્થિતિ - માથાદીઠ (રૂ.)

	પોતાની કર મહેસુલ	પોતાની મહેસુલ	કુલ મહેસુલ	કુલ જાવક
સરેરાશ 93/94થી 97/98	4.224	11.623	218.641	212.565
સરેરાશ 98/99થી 02/03	17.65	32.55	375.65	378.08

(15 રાજ્યો છે આંધ્ર પ્રદેશ, અસમ, બિહાર, ગુજરાત, હરિયાણા, કર્નાટકા, કેરળ, મધ્ય પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ઊડીસા, પંજાબ, રાજસ્થાન, તમિલનાડુ, ઉત્તર પ્રદેશ, પશ્ચિમ બંગાલ, ડેટા શ્રોત: 11મો અને 12મો નાણાં પંચ.)

ગુજરાત પંચાયત ધારા 1993 મુજબ પંચાયતોની આવક અને ખર્ચ

સેક્શન 108-113 ગ્રામ પંચાયતની મિલકતો તથા ભંડોળોનો ઉકેલ કરે છે, સેક્શન 133-135 તાલુકા પંચાયતની મિલકતો તથા ભંડોળોનો ઉકેલ કરે છે તથા સેક્શન 157-160 જિલ્લા પંચાયતની મિલકતો તથા ભંડોળોનો ઉકેલ કરે છે. સેક્શન 191-225 પંચાયતને કર તથા નાણાકીય સહાયના પાસાંને આવરે છે જ્યારે સેક્શન 228 ભથ્થાંની ચૂકવણી તરફના ખર્ચની જોગવાઈને આવરે છે.

પોતાના સ્રોતો

કરવેરા તથા ફી: કેટલાક પંચાયતો વડે તેમની મહેસુલ તરીકે ઉઘરાવાય તથા રખાય છે જ્યારે બીજા રાજ્ય સરકાર વતી ઉઘરાવાય છે. ત્યાર પછી પાછલા ત્રણ વર્ષની ઉઘરાણીની સરેરાશના આધારે રાજ્ય સરકાર પંચાયતોને તેમની ફેરવહેંચણી કરે છે. તાલુકા પંચાયત સ્ટેમ્પ ડ્યુટી, પાણી વેરા, ટેન્ડર ફી તથા પંચાયતના મકાનના ભાડા પર સેસ નાખી શકે છે. જિલ્લા પંચાયત, ગ્રામ પંચાયત વડે નાખી શકાય તેવા કોઈ પણ વેરા અથવા ફી, જો તે વેરા અથવા ફીના દર ગ્રામ પંચાયત વડે ખરેખર નખાયેલ વેરા અથવા ફીના દરના 10 ટકા કરતાં વધુ ન હોય, તો લાદી શકે છે. રાજ્ય સરકાર દર રૂપીયે પચાસ પૈસાના દરેથી શરૂ કરીને સેસ નાખી શકે છે. જિલ્લા પંચાયત રાજ્ય સરકારને જિલ્લા સંબંધી સેસનો દર વધારવાની ભલામણ કરી શકે છે પરંતુ તે વધારો દર રૂપિયા ઉપર 300 પૈસાથી વધારે ન હોવો જોઈએ. આવી અરજી મળવાથી રાજ્ય સરકાર જાહેરનામા વડે સેસનો દર વધારી શકે છે. સેક્શન 209 હેઠળ, જિલ્લા પંચાયત, તેની મિટીંગમાં ઠરાવ પસાર થયા મુજબ, જિલ્લાની હદની અંદર આવેલી સ્થાવર મિલકતોના વેંચાણ, ગીરો મુકવી, લીઝ અથવા અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની તબદીલીની ચોક્કસ ડ્યુટી 20 ટકા કરતાં વધે નહીં તે રીતે બોમ્બે સ્ટેમ્પ ધારા 1958 હેઠળ નાખી શકાતી સ્ટેમ્પ

ડ્યુટીમાં વધારો કરવાની અરજી રાજ્ય સરકારને કરી શકે છે.

બિન કર મહેસુલમાં લાભકર્તા ઉદ્યોગો તથા જનતાના ફાળાથી થતી આવકનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાત પંચાયત ધારા 1993 હેઠળ સેક્શન 202 હેઠળ રોયલ્ટીની ઉઘરાણીથી મેળવેલાના 50 ટકા જિલ્લા પંચાયતને અપાય છે.

સહાયો

- સ્થાપના સહાય
- સરપંચની તથા પંચાયત બોડીની સર્વસંમતીથી ચૂંટણી તથા કરવેરાની ઉઘરાણી માટે પ્રોત્સાહક સહાયો
- મેયિંગ ગ્રૅન્ટ
- સમતા સહાયો
- ગુજરાત - રાજ્ય તથા જિલ્લા સમરૂપતા ભંડોળ

રાજ્ય નાણાં પંચ તથા પંચાયત ભંડોળ

કલમ 243-I રાજ્યોને પંચાયતોની આર્થિક સ્થિતિ ચકાસવા માટે તથા નિયમન કરવા જરૂરી હોય તેવા નીચે મુજબના સિદ્ધાંતો વિશે રાજ્યપાલને ભલામણ કરવા માટે રાજ્ય નાણાં પંચ ઘડવાનો આદેશ આપે છે.

ગુજરાત રાજ્ય નાણાં પંચ

પ્રથમ ગુજરાત નાણાં પંચને 15 સપ્ટે. 1994એ ઘડવામાં આવ્યું હતું અને તેણે તેનો અહેવાલ 1998માં સુપરત કર્યો હતો. તેણે કરેલી 63 ભલામણોમાંથી 42નો પૂર્ણ સ્વિકાર કરાયો હતો, 8નો આંશિક સ્વિકાર થયો હતો, જ્યારે 13 ભલામણો કાઢી નાખવામાં આવી હતી. તેણે રૂ. 293 કરોડની રકમની ભલામણ કરી હતી.

નાણાં પંચે આ મુજબની ભલામણો કરી - ગ્રામ પંચાયતોને મિલકત વેરો, પાણી વેરો તથા જાળવણી વેરો નાખવાનો આદેશ કરવો; પાછલા ત્રણ વર્ષની સરેરાશને આધારે જમીન મહેસુલની વહેંચણી કરવી, સ્વતંત્ર સ્થાન ધરાવતા પંચાયત ફાઈનાન્સ બોર્ડની પુનઃ રચના કરવી તથા વ્યવસ્થા વેરાનો એક હિસ્સો પંચાયતોને આપવો. નાણાં પંચે રસ્તા, બિન ખેતી જમીનની ચકાસણી તથા ખેતીમાંથી બિનખેતીમાં બદલવાના કર ઉપર મદદરૂપ સહાયની ભલામણ કરી છે.

દ્વિતીય ગુજરાત નાણાં પંચને 19 નવે. 2003માં ઘડવામાં આવ્યું અને તેણે 2005-06થી 2009-10ના સમયગાળા માટેનો પોતાનો અહેવાલ જુન 2006માં સુપરત કર્યો. ત્રીજા ફાઈનાન્સ કમીશને હજી ઘડવામાં આવ્યું નથી.

પછાત પ્રદેશ અનુદાન ભંડોળ (BRGF) હેઠળ નાણા

ગુજરાતમાં છ જિલ્લાઓ - બનાસકાંઠા, ડાંગ, દાહોદ, નર્મદા, પંચમહાલ તથા સાબરકાંઠા - BRGF હેઠળ છે. BRGFમાં નાણા સ્રોત માટે બે બારીઓ છે. (i) પ્રાથમિક રીતે આયોજન, તેનું અમલીકરણ, દેખરેખ, હિસાબ તથા જવાબદારી તથા પારદર્શિતાં વધારવાની ક્ષમતા ઊભી કરવા માટે વાર્ષિક રૂ. 250 કરોડનું ભંડોળ (ii) રૂ. 3500 કરોડની ખૂલ્લી સહાયની ફાળવણી તથા તેનું ભંડોળનું પારદર્શક સ્વિકૃત ધોરણો વડે માર્ગદર્શન કરાય છે તથા સહભાગી આયોજન વડે પરખાયેલ પૂર્ણ વિકાસમાં રહેતા દોષયુક્ત

અવકાશને સંબોધવા માટે પંચાયતો તથા નગરપાલિકાઓ દ્વારા ઉપયોગ કરાય છે.

BRGF હેઠળ ભંડોળનો વિકાસ માટેના અતિઆવશ્યક અવકાશને પૂરવા માટે ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. પંચાયત તથા શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓ આ ભંડોળનો ઉપયોગ બંધારણના 11મા તથા 12મા પત્રકમાં નોંધાયા મુજબ તેમને સોંપાયેલ કાર્યોની હદમાં આવતા કોઈ પણ હેતુ માટે કરી શકે છે. ભારત નિર્માણ હેઠળના સ્થાનિક માળખાંમાંના મુખ્ય છીંડા કે જેના પર BRGF વડે પંચાયતના અભિપ્રાય મુજબ ધ્યાન કરી શકાય તે નીચે મુજબ છે.

- ગ્રામ વિજકરણ
- એવા પર્વતીય અથવા આદિવાસી વિસ્તારો કે જ્યાં પારંપારિક પંપ અથવા પાણીની પાઈપ વડે પૂરવઠો પહોંચાડવા સક્ષમ નથી ત્યાં પીવાના પાણીના પૂરવઠા માટે પંચાયત વડે યોગ્ય ટેકનોલોજી અપનાવવી
- ઈન્દીરા આવાસ યોજનાને આગળ વધારવી

જિલ્લાઓ વચ્ચે ભંડોળની વહેંચણી માટેના માપદંડની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરાઈ છે.

1. દરેક જિલ્લાને વાર્ષિક લઘુત્તમ રૂ. 10 કરોડની નિયત રકમ મળે.
2. ફાળવણીમાંથી બાકી વધેલા 50 ટકાની વહેંચણી બધા જિલ્લાની BRGF હેઠળની કુલ વસ્તીના જિલ્લાની વસ્તીના હિસ્સાના આધારે કરવામાં આવે છે.
3. બાકીની 50 ટકા રકમ BRGF હેઠળના જિલ્લાના કુલ વિસ્તારમાં જિલ્લાના વિસ્તારના હિસ્સાના આધારે વહેંચવામાં આવે છે.

નાણાકીય સહાયના સિદ્ધાંતોને અનુસરાય છે, જેના વડે દર્શાવેલ સૌથી નીચી મર્યાદા કરતાં પણ ઓછી કિંમતનું કામ જિલ્લા અથવા મધ્યસ્થ પંચાયત જેની ઉચ્ચ સ્તરીય પંચાયત વડે પણ જો પરવાનગી અપાયેલ હોય તો તે કામ માટે ફાળવાયેલ રકમ/પૈસા અમલીકરણ માટે સંબંધિત ગ્રામ પંચાયતને તબદીલ કરે છે. જો કાર્ય પંચાયત વિસ્તારની બહાર હોય, તો ડીસ્ટ્રીક્ટ પ્લાનિંગ કમીટી અમલીકરણ વિભાગ/સંસ્થા નક્કી કરે છે અને તેના દ્વારા કામ કરાવે છે. દેખરેખ તથા નિરિક્ષણની સત્તા સંબંધિત પંચાયત પાસે રહે છે.

નાણા પ્રવાહનું તંત્ર

રાજ્ય સરકારના ભંડોળમાં નાણા તબદીલ કરવામાં આવે છે. કોન્સોલીડેટેડ ફંડ માટે નાણાં છુટા કર્યાના 15 દિવસની અંદર રાજ્ય સરકાર વડે પંચાયત તથા મ્યુનિસિપાલિટીને તબદીલ કરાનારા ભંડોળ તેમના બેંક ખાતામાં ફેરવાઈ જવા જોઈએ. બેંક દ્વારા પંચાયતને નાણાંની ઝડપી હેરફેરની શક્યતાના અભ્યાસ માટે બનાવાયેલ પંચાયતી રાજના કાર્યાલયના ટાસ્ક ફોર્સ વડે સૂચવાયેલ બેંકના તબદીલી તંત્રનો ઉપયોગ કરીને સંબંધિત પંચાયતો તથા મ્યુનિસિપાલિટીનાં ખાતાંમાં રાજ્ય સ્તરેથી નાણાં સીધાં જમા કરવામાં આવે છે. એક જિલ્લાથી બીજા જિલ્લામાં સ્રોતને વાળવાની છુટ અપાતી નથી. થાપણ ઉપર જમા થયેલ વ્યાજની રકમને BRGF હેઠળ વધારાના સ્રોત તરીકે ગણવામાં આવે છે તથા આયોજનના માર્ગદર્શન મુજબ તેનો ઉપયોગ થવો જોઈએ.

કેટલાંક રાજ્યો ખાસ કરીને ટેકનીકલ બાબતોમાં આઉટસોર્સિંગની છુટ આપે છે તથા ઋણ ગ્રહણ દ્વારા સંસાધનો વધારવાનો આદેશ આપે છે. મધ્યપ્રદેશે ખનીજ કાઢવાના હક્કો તબદીલ કર્યા છે. હિમાચલ

પ્રદેશ તથા કેરળ જેવા રાજ્યોમાં પંચાયતો માટે સહિયારાં તથા યોજનાને લગતા ભંડોળનો ભાગ ઘણો ઉંચો છે (૨૦થી ૩૦ ટકા). નવમી પંચવર્ષીય યોજનાની શરૂઆતમાં રાજ્ય સરકાર વડે કરાયેલા નિતિવિષયક નિર્ણય મુજબ કેરળે નક્કી થયેલા પ્રાધાન્યવાળા વિસ્તારને સ્થાનિક પ્રાધાન્ય તથા સ્થાનિક ફાળવણી માટે પૂરતું ભંડોળ પુરું પાડ્યું છે. કેરળ એકમાત્ર એવું રાજ્ય છે કે જેમાં ત્રણ રાજ્ય નાણાં પંચોએ અહેવાલો સુપરત કર્યા છે અને તેમની લગભગ બધી જ ભલામણો સ્વિકારવામાં આવી છે. આ નાણાં પંચોએ માર્ગ બદલતી ભલામણો કરી છે. પ્રથમ નાણાં પંચે ૧૭ નાની ખાસ હેતુઓ માટેની સહાયને એક અખંડ સહાયમાં ભેળવવાની તથા તેને પૂર્વારીતે ગોઠવણ આધારિત તથા વિવિધાધિકાર વગરની બનાવીને નિર્ણયનું સુવહન કરવાની તથા સેક્સ ટેક્ષનો હિસ્સો તબદીલ કરવાની ભલામણ કરી હતી. બીજા નાણાં પંચે રાજ્યના ચોક્કસ કર વહેંચવાને બદલે રાજ્યના પોતાના મહેસુલ કરમાં ભાગીદારી સૂચવી હતી.

સહિયારા હેતુ અનુદાન પેટે ૩.૫ ટકા જ્યારે જાળવણી અનુદાન પેટે ૫.૫ ટકા. ત્રીજા નાણાં પંચે બીજા નાણાં પંચની ભલામણો જેટલી જ મૂળ વાર્ષિક સહાય નિયત કરી તેમ જ પાંચ વર્ષના ગાળા માટે ૧૦ ટકા વાર્ષિક વધારાનું સૂચન કર્યું. નાણાં પંચે પાંચ વર્ષના ગાળા માટે ત્રણ પ્રવાહો - સામાન્ય હેતુ ભંડોળ, સાર સંભાળ ભંડોળ તથા વિકાસ ભંડોળ હેઠળ દર વર્ષે સ્થાનિક સરકાર દીઠ હિસ્સાનો નિર્દેશ કર્યો હોવાથી ભાવિ સૂચનમાં સુધારો થયો છે. કેરળ કેટલાક કિસ્સાઓમાં કેન્દ્ર પ્રાયોજિત યોજનાઓને એકત્રિત કરી શક્યું છે જે સંયુક્ત સહાયોમાં આવકારદાયક વધારા તરફ દોરી જાય છે.

પંચાયત નાણા નિયંત્રણના પ્રશ્નો તથા આગળના માર્ગો

● સુસંગત નાણાકીય ડેટાની અપ્રાપ્યતા

રાજ્ય સ્તરે સુસંગત નાણાકીય ડેટાની પ્રાપ્યતામાં પાંચ વર્ષનો વિલંબ/ઢીલ છે. પંચાયતના દરેક સ્તર માટે અલગ નાણાકીય ડેટા મળતો નથી. ખર્ચ તથા કાર્ય મુજબનાં વર્ગીકરણની વિગતો પણ પ્રાપ્ય હોતી નથી. જુદા જુદા વિભાગો વચ્ચે એકસૂત્રતાનો અભાવ ડેટાના એકત્રીકરણને મુશ્કેલ બનાવે છે.

રાજ્યના નાણાકીય વ્યવહારના મોટાભાગનાં પાસાંઓના નાણાસંબંધી ભરોસાપાત્ર ડેટાની અપ્રાપ્યતાને લીધે મોટાભાગના રાજ્ય નાણાં પંચોએ તેઓને તેમનાં કામ કરવામાં મુશ્કેલી પડતી હોવાનું જણાવ્યું છે. એક વખત અહેવાલ સુપરત થઈ જાય એટલે રાજ્ય નાણાં પંચોને સ્થગિત કરી દેવાનું હોવાથી ઘણા નાણાં પંચો અગાઉના નાણાં પંચો વડે બનાવાયેલા તથા ચકાસણી કરાયેલા ડેટા મેળવી શકતા નથી. રાજ્યો તથા પંચાયતોમાં એકત્રીકરણનો એકસરખો ઢાંચો (ફોર્મેટ) જરૂરી છે.

● નાણાકીય તથા કર્મચારીની વાસ્તવિક સોંપણી

કેન્દ્ર પ્રાયોજિત યોજનાઓ તથા રાજ્ય નાણાં પંચ દ્વારા તબદીલ કરેલા સંસાધનોની ફાળવણી તથા વાસ્તવિકતા વચ્ચે તફાવત હોય છે. નાણાકીય સ્રોતો તથા કર્મચારીઓ પંચાયતોમાં મૂકાવા જોઈએ. કેન્દ્ર પ્રાયોજિત યોજનાઓએ સક્રિય રીતે બીન આયોજન ખર્ચની જગ્યાએ સોંપણી કરવી જોઈએ. સમાંતર માળખાંઓને પડતાં મૂકવા પર ગંભીરતાથી વિચારવું જરૂરી છે.

● પંચાયતોને ભંડોળની તબદીલી

રાજ્યનાં અંદાજપત્રમાં પંચાયતોને વાતાયન આપવા માટેનો નિર્ણય વ્યવહારની સંખ્યા તથા ગુંચવણ ઘટાડવા માટે કરાયો હતો, જેથી વ્યવહારની કિંમત ઘટાડી શકાય તથા કાર્યક્ષમતાની ખાતરી અપાય.

આનાથી અંદાજપત્ર દ્વારા પંચાયતોને હકીકતે કેટલી તબદીલી થઈ છે તે જાણવું પણ સરળ બનશે. પંચાયતોને આ વાતાયન તેમના પોતાના સંલગ્ન અંદાજપત્ર માટે પૂરી પાડવામાં આવી નથી. જોકે રાજ્યો ગ્રામ વિકાસ વિભાગને, જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સીઓને અથવા પંચાયતી રાજના કમિશનરને રોજંદા પ્રકલ્પ અથવા યોજના દ્વારા લાઈન વિભાગ વડે ભંડોળ તબદીલ કરવાનું ચાલુ રાખે છે. પછી તેને જિલ્લા પંચાયતને નીચેનાં સ્તરોને રવાનગી માટે મોકલવામાં આવે છે.

● પોતાની મહેસુલની શક્યતા

પોતાની મહેસુલ વધારવાની શક્યતાઓ છે. આદેશાત્મક પદ્ધતિમાં સૂચિત તળીયાના ભાવો સાથે આવશ્યક કર તપાસણીને ગંભીરતાથી લાગુ કરવા જોઈએ. પંચાયતોને વધારે ટેક્સન પાવર આપવા ઉપરાંત નવા રચનાત્મક સ્ત્રોતોનો પણ વિચાર કરી શકાય. વપરાશકાર ફી વગેરે જેવા બિનમહેસુલી સ્ત્રોતોને પણ યોગ્ય રીતે ટંકારવા જોઈએ. કર વહીવટને વર્તમાન કરતા વધુ સજ્જડ કરવાની જરૂરીયાત છે.

● યોજનાઓનું એકત્રીકરણ

કેન્દ્રિય રીતે પ્રાયોજિત 200 કરતાં વધુ યોજનાઓ બહુસ્તરીય આયોજન પ્રક્રિયાને વિકૃત કરે છે. બજેટ આયોજનમાં કેન્દ્ર પ્રાયોજિત યોજનાનો હિસ્સો 1980ની શરૂઆત કરતાં 30 ટકામાંથી 70 ટકા જેટલો ઉપર ગયો છે. રીઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા વડે કરાયેલી રાજ્ય નાણા વ્યવસ્થાની સમીક્ષા (RBI, બુલેટીન, ફેબ્રુ. 2008) મુજબ જણાય છે કે સેન્ટ્રલ પ્લાન સ્કીમ્સ તથા સેન્ટ્રલી સ્પોન્સર્ડ સ્કીમ્સ ૨૦૦૫/૦૬ના વાસ્તવિક ખર્ચ કરતાં ૨૦૦૬/૦૭ના સુધારેલા અંદાજમાં ૧૨૭.૮ તથા ૪૯.૬ ટકા વધી છે. અત્યારે સાત કેન્દ્ર પ્રાયોજિત યોજનાઓ પંચાયતના કાર્યો સાથે સંકલ્પાયેલ છે.

● રાજ્ય નાણાં પંચોનું મજબુતીકરણ

રાજ્ય નાણાં પંચની વિશ્વસનીયતા તથા સ્વિકૃતી વધારવા માટે પ્રયત્નો કરવાની રાજ્ય સરકારની ઈચ્છા હોય તે જરૂરી છે. રાજ્ય નાણાં પંચના અહેવાલોની ગણના તથા અમલીકરણમાં ગંભીરતા પણ આવશ્યક છે. રાજ્ય અને કેન્દ્ર નાણાં પંચો વચ્ચે જોડાણ માટેના પ્રયત્નો પણ આવશ્યક છે. 11માં સીડ્યુલમાં દર્શાવ્યા મુજબ સ્થાનિક સંસ્થાઓના કાર્ય વિસ્તારની તથા પંચાયતોના સંસાધન પેદા કરવાની શક્તિની રાજ્ય નાણાં પંચે તીવ્ર ચકાસણી પણ કરવી જોઈએ. પ્રક્રિયા સુધારણાને લગતી તેમની ઘણી ભલામણો ઉપર ધ્યાન આપવું જરૂરી છે.

- સ્થાનિક વિકાસ ભંડોળ/પ્રોત્સાહક ભંડોળ/સામાન્ય હેતુ ભંડોળ સ્થાપવા.
- સ્થાનિક સંસ્થાને બધી જ સરકારી મિલકતો (કેન્દ્રીય તથા, રાજ્ય સરકારની, બોર્ડની તથા મહાનગરપાલિકાઓની પબ્લીક સેક્ટર હેઠળની બધી જ મિલકતો સહિત) ઉપર કર તથા સર્વિસ ચાર્જ નાખવાની છુટ મળવી જોઈએ.
- રાજસ્થાનની પ્રથમ નાણાં પંચે ભલામણ કરી છે કે કેન્દ્ર તથા રાજ્યની સૂચિ મુજબ કેન્દ્ર તથા રાજ્ય વચ્ચે વર્તમાન વિષયોના ભાગલા જેવું જ વિભાજન રાજ્ય સરકાર તથા સ્થાનિક સંસ્થાઓની સત્તા, કાર્યો તથા જવાબદારીઓનું થવું જોઈએ, જિલ્લા સરકાર માટેની ત્રીજી સૂચિ પણ બંધારણમાં નાખવી જોઈએ.
- સ્થાનિક સંસ્થાઓના વર્તમાન દરો તથા કરોના સુવહન માટે ટેરીફ કમીશનની નિમણુક કરવાની ભલામણ કરી છે.
- મિલકત વેરાના મૂલ્યાંકન બાબતે કરદાતાના વાંધા સાંભળવા માટે ટેક્ષ વેલ્યુએશન કમિટીની ભલામણ કરી છે.

- ફરજિઆત વિજિલન્સ કમીટી પૂરી પાડવી.
- નાણાં પંચની મુદત પૂરી થઈ જાય પછી તેણે કરેલ ભલામણોના અમલીકરણની સમીક્ષા માટે ફાઈનાન્સ કમીશન સેલ વડે રાજ્ય સરકારના ફાઈનાન્સ વિભાગમાં કાર્ય કરવું જોઈએ. નાણા પંચોની ભલામણોના અમલીકરણની સમીક્ષા વિશે કાયદાકીય સત્તા ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાય.
- મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર પ્રદેશની પ્રથમ નાણાં પંચોએ જરૂરી સેવાઓની સુધારણા માટે જનતાની અંગત ભાગીદારીની ભલામણ કરી છે.

સાન્તનમ્ કમીટી રીપોર્ટ ૧૯૬૩માં પ્રકાશિત થયેલ પંચાયત નાણા નિયંત્રણ ઉપરના ભારતના સર્વપ્રથમ અહેવાલ છે. આર્થિક તથા વહીવટી સ્વાયત્તતાની જરૂરિયાતને સ્પષ્ટપરૂપે બહાર આણી છે. “પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ મુખ્યત્વે ચૂંટાયેલ તંત્ર હોવાને કારણે અમુક હદ સુધી સ્વસંચાલિત તથા સ્વાયત્ત હોવું જોઈએ. કોઈ પ્રતિનિધિ તંત્ર ગૌણ સંસ્થા તરીકે ગણાશે નહીં. દરેક પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને સોંપાયેલ કાર્યો માટે પર્યાપ્ત નાણાકીય સ્ત્રોત હોવા જોઈએ. દુનિયામાં ક્યાંય પણ સરકારની પૂરતી સહાય વગર સ્થાનિક તંત્રો કામ કરી શકે નહીં. તેવી જ રીતે જો સ્વસંચાલિત સંસ્થા સંપૂર્ણપણે ઉપર મુજબની સહાય પર અવલંબિત હશે તો તેની પ્રતિષ્ઠા તથા સ્વાયત્તતાનું અવમુલ્યન થશે. આ સંસ્થાઓની સ્થિરતા તથા વિકાસ માટે તેમની પાસે સંપૂર્ણપણે જેને વાપરવાની તથા વિકસાવવાની તેમની સત્તા હોય તેવા પૂરતા તથા વધારી શકાય તેવા સંસાધનો હોવા જોઈએ. અમે એ જરૂરી માનીએ છીએ કે દરેક પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ તેના કર્મચારી ગણે - પછી તે કર્મચારીઓ પોતા વડે નિમણુક કરાઈ હોય અથવા રાજ્ય સરકાર વડે તે જગ્યાએ પ્રદાન કરાયેલ હોય - પર કાબુ હોવો જોઈએ.” (ભારત સરકાર (1963) PP 4-5

6. પંચાયત આયોજન અને અંદાજપત્ર

કોઈ નિશ્ચિત લક્ષ્યને મેળવવા માટેના કાર્યના અતિ વ્યવહારુ ક્રમની સભાનપણે તૈયાર કરવામાં આવતી રૂપરેખાને આયોજન કહેવામાં આવે છે. તેમાં વર્તમાન સંસાધનોનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરવાની બાબત સમાયેલી છે. હેતુઓ અને ઉદ્દેશ્ય નક્કી કરવા, પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરવું, સમસ્યાઓની ઓળખ કરીને માહિતીપૂર્ણ રણનિતિઓ અને કાર્યક્રમો સાથેની કાર્ય યોજના તૈયાર કરવાનાં કાર્યનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. આયોજન એટલે આંતરિક અને બાહ્ય, આર્થિક અને માનવીય સંસાધનોનો જરૂરિયાતો સાથે સુમેળ કરવો. જ્યારે આયોજન સ્થાનિક સ્તરે કરવામાં આવ્યું હોય છે. ત્યારે તે સ્થાનિક જરૂરિયાતો સાથે સુમેળ ધરાવતું હોઈ શકે છે.

બંધારણની કલમ - 243 (જી) સૂચવે છે કે, રાજ્યની ધારાસભા કાયદા દ્વારા પંચાયતોને એ સત્તા અને અધિકારો આપી શકે છે જે સ્વ-રાજ્યની સંસ્થાઓ તરીકે કાર્ય કરવા માટે જરૂરી હોય, જેમાં સમાવિષ્ટ છે (1) આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટેની યોજનાઓની તૈયારી અને (2) તેમને સોંપવામાં આવી હોય તે આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટેની યોજનાઓનું અમલીકરણ બંધારણની 73 અને 74મી કલમ દ્વારા નીચેથી આયોજન માટેનો સર્વ સામાન્ય મંચ પૂરો પાડવામાં આવ્યો છે.

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

ભારતમાં વિકેન્દ્રિત આયોજનનો ઇતિહાસ

પ્રથમ પંચવર્ષિય યોજના (1951-56) એ વિકેન્દ્રિત આયોજનની જરૂરિયાતને ઓળખી અને તેને માન્ય કરી તથા આયોજનના પ્રયોગને રાષ્ટ્ર, રાજ્ય, જિલ્લા અને સ્થાનિક સમુદાયના સ્તરનાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો. પ્રથમ તથા બીજી પંચવર્ષિય યોજનાએ આયોજનનાં વિકેન્દ્રિકરણની જરૂરિયાત જાણી. જિલ્લા વિકાસ સમિતિ, ગ્રામ - યોજનાઓ અને આયોજનમાં લોકોની સહભાગિતા જેવી બાબતોની ઓળખ કરાવી. જો કે, અમલીકરણની દૃષ્ટિએ તેનો સ્પષ્ટપણે ખુલાસો કરવામાં આવ્યો નહોતો અને એક સક્ષમ માળખાનો અભાવ હતો. વહીવટીય સુધારણા આયોગ અહેવાલ (1967)માં ભારપૂર્વક જણાવાયું છે કે જિલ્લા અધિકારીઓને સંસાધનોનાં સ્પષ્ટ સૂચકો આપવાં જોઈએ, જેથી તે તેમને હેતુપૂર્ણ યોજનાઓ તૈયાર કરવા માટે સક્ષમ બનાવી શકે. વિકાસના માળખામાં સ્થાનિક વિવિધતા પર ધ્યાન આપવાની જરૂરિયાત પર તેણે ભાર મૂક્યો.

1969 માં આયોજન પંચ દ્વારા રાજ્યોને પદ્ધતિની માહિતી સાથેની વાર્ષિક, મધ્ય-સત્ર અને પરિપ્રેક્ષ્ય જિલ્લા યોજનાઓ વ્યવસ્થિત રીતે તૈયાર કરવાનું માર્ગદર્શન પૂરું પાડવામાં આવ્યું અને ઘણા રાજ્યોએ જિલ્લા યોજનાઓ તૈયાર કરી. જો કે મોટા ભાગનાં રાજ્યોમાં સ્થાનિક આયોજન પ્રયોગ, વાર્ષિક આયોજન પ્રક્રિયા સાથે જોડાયેલો નહોતો એટલે જિલ્લા આયોજનની પહેલ ઓછી થતી ગઈ. તેઓ જિલ્લા આયોજનના એક ભાગ તરીકે શહેરી યોજનાઓ સાથે પણ જોડાયેલા નહોતા. પ્રક્રિયા ઉપરથી સંચાલિત હતી. ગ્રામસભા લોકોના અવાજને મહત્વ મળે તે માટે એકઠી થતી હતી, પગલાં જે તે વિભાગ દ્વારા લેવામાં આવતાં હતાં. પંચાયતો તેમનાં કાર્યક્ષેત્રની અંદર સ્વાયત્તના આચરણ સાથે સ્વતંત્ર આયોજન એકમો તરીકે કાર્ય કરી શકે તેમ નહોતી, કારણ કે તેમાંની મોટાભાગની પંચાભતો બહુ ઓછાં આર્થિક સંસાધનો ધરાવતી હતી.

પાછલા 60 થી 80 વચ્ચેના સમયગાળા દરમિયાનનું વલણ બહુ મોટા પાયે વહીવટના કેન્દ્રીકરણ તરફનું હતું. કેન્દ્રીય પુરસ્કર્તા યોજનાઓ ની રચના કરવામાં આવી અને મુખ્યત્વે સરકારી ખાતાઓ દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવી. વિવિધ કારણોસર વિકેન્દ્રિત આયોજન હજુ સુધી વાસ્તવિકતા બની શક્યું નથી.

ભારતમાં રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે આયોજન લોકોની જરૂરિયાતને બદલે સેક્ટર આધારિત કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે, આંતરિક વિભાગીય જોડાણો નબળાં છે.

વિકેન્દ્રિત આયોજન અને જિલ્લા આયોજન સમિતિઓની સ્થિતિ

કલમ-243 ઝેડ ડી હેઠળ, દરેક રાજ્યમાં (જમ્મુ અને કાશ્મીર, મેઘાલય, મિઝોરમ, નાગાલેન્ડ અને દિલ્હીના એનસીટી સિવાયના) જિલ્લા સ્તરે જિલ્લા આયોજન સમિતિની સ્થાપના કરવી જોઈએ. પંચાયતો અને નગરપાલિકાઓ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલી યોજનાઓને મજબૂત કરવા અને જિલ્લા માટે વિકાસ આયોજનનો મુસદ્દો તૈયાર કરવા માટે આ સમિતિઓની જરૂર છે. જિલ્લા આયોજન સમિતિએ ગ્રામીણ અને શહેરી સ્થાનિક તંત્ર વચ્ચેના સહિયારા હિતોને લગતી બાબતો ઉપરાંત તેને લગતું આયોજન, પાણીની અને અન્ય ભૌતિક તથા કુદરતી સંસાધનોની વહેંચણી, માટે આયોજન કરવું જોઈએ. બાંધકામો અને પર્યાવરણ સંરક્ષણનો સર્વાંગી વિકાસ અને ઉપલબ્ધ સંસાધનોની માત્રા અને પ્રકારને ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.

જિલ્લા આયોજન એ કુદરતી, માનવીય અને આર્થિક રીતે ઉપલબ્ધ સંસાધનોને ધ્યાનમાં રાખીને જિલ્લા માટે તૈયાર કરવામાં આવતી સર્વાંગી યોજનાની એક પ્રક્રિયા છે અને જિલ્લા સ્તરે તથા તેની નીચે સોંપવામાં આવેલી અને જે સ્થાનિક સરકારો દ્વારા અમલમાં મુકવામાં આવી છે તેવી પ્રવૃત્તિઓ અને યોજનાઓનો તે સમાવેશ કરે છે. સંસાધનો અને વિવિધ હેતુઓ માટેની તેની વહેંચણીની વિગતો અને ગ્રામીણ તથા શહેરી-સ્થાનિક તંત્રો દ્વારા તેમને સોંપવામાં આવેલી પ્રવૃત્તિઓ અને તેમના પોતાનાં સંસાધનો દ્વારા તેમણે અમલમાં મૂકેલી રાષ્ટ્રીય/રાજ્ય યોજનાઓ અને જે હેતુઓ માટે ખાસ અંકિત કરવામાં આવી હોય તેનો સમાવેશ જિલ્લા યોજનામાં કરવામાં આવે છે.

આ જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને કલમ-243 ઝેડ ડી(2) ખાસ રીતે દર્શાવે છે કે રાજ્યની ધારાસભા કાયદા દ્વારા નીચેના સંદર્ભમાં કલમો બનાવી શકે.

1. જિલ્લા આયોજન સમિતિ
2. આવી સમિતિઓમાં બેઠકો જે પધ્ધતિથી ભરવામાં આવે છે તેની શરત એવી હોય છે કે આવી સમિતિઓના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના 4/૫ કરતાં ઓછા નહીં તેટલા સભ્યો જિલ્લા સ્તરે પંચાયતના ચૂંટાયેલા હશે અને જિલ્લામાં નગરપાલિકાઓના સભ્યો જિલ્લામાં ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોની વસ્તી વચ્ચેના ગુણોત્તરના પ્રમાણમાં હશે.
3. જિલ્લા આયોજન સંબંધિત કાર્યો
4. આવી સમિતિઓના અધ્યક્ષોની જે રીતે પસંદગી કરવામાં આવશે.

મોટાભાગનાં રાજ્યોમાં જિલ્લા આયોજન સમિતિઓની રચના કરવા માટે ચૂંટણીઓ યોજવામાં આવી. ચૂંટણીઓનું નિરીક્ષણ મોટાભાગે જિલ્લા કે રાજ્યના વહીવટીય વિભાગ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતમાં, ગુજરાત જિલ્લા આયોજન સમિતિ અધિનિયમ, 2008 મુજબ, જિલ્લા આયોજન સમિતિની રચના અધ્યક્ષ તરીકે ઈનચાર્જ મિનિસ્ટર અને ઉપાધ્યક્ષ તરીકે જિલ્લા પંચાયત પ્રમુખ દ્વારા કરવામાં આવી છે.

વિકેન્દ્રિત આયોજન માટેના વર્તમાન પ્રયત્નો

પંચાયતરાજ મંત્રાલય દ્વારા મે-2005 માં પાયાના સ્તરના આયોજન માટે નિષ્ણાંત જૂથ (વી.રામચંદ્રનના અધ્યક્ષપદ હેઠળ) ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

તેમની ભલામણો સ્વીકારીને, ઓગષ્ટ - 06માં આયોજન પંચ દ્વારા સવિસ્તાર માર્ગદર્શક રૂપરેખા બહાર પાડવામાં આવી. જે મુજબ સ્થાનિક સરકારોના સશક્તિકરણની વર્તમાન સ્થિતિ અને સ્થાનિક યોજનાઓનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં જે પ્રક્રિયા અપનાવવામાં આવી હોય તેના પરની એક નોંધ સાથેની અગિયારમી પંચવર્ષિય અને વાર્ષિક યોજનાની દરખાસ્તોના એક ભાગ તરીકે જિલ્લા યોજનાઓનો એક ટૂંક સાર રજૂ કરવામાં આવશે. એવું સૂચવવામાં આવ્યું છે કે રાજ્યમાં જિલ્લા આયોજનનો ખર્ચનો કુલ સરવાળો રાજ્ય આયોજનના કુલ ખર્ચના લગભગ 40 ટકા હોવો જોઈએ. ભારત સરકારે જિલ્લા આયોજનની પ્રાપ્યતા પર રાષ્ટ્રીય કૃષિ વિકાસ યોજના મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધવરી કાયદો તથા પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ હેઠળ કેન્દ્રિય સહાય પૂરી પાડવાની કડી જેવાં પગલાં લીધાં છે.

વર્તમાન પહેલ તરફ એક નજર

- વર્ષ 2006 માં આયોજન પંચ દ્વારા તૈયાર માર્ગદર્શન સૂચનો બહાર પાડવામાં આવ્યાં.
- 250 પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ હેઠળ સમાયેલા જિલ્લાઓમાં સર્વાંગી. જિલ્લા યોજનાઓની તૈયારીમાં વ્યવસાયિક સહયોગ પૂરો પાડવા અને યોજનાને આગળ વધારવા માટે તકનીકી સહયોગ સંસ્થાઓ TsIsની સાથે જોડાણ
- પ્લાન પ્લસ સોફ્ટવેરનો વિકાસ અને અમલીકરણ.
- વર્ષ 2007 માં સર્વાંગી જિલ્લા યોજનાઓ પરિચય પુસ્તિકાની તૈયારી માટે કાર્યદળનું બંધારણ કરવું.
- જાન્યુઆરી 2009 માં રાષ્ટ્રીય પરિષદ તથા સંકલિત જિલ્લા આયોજન માટે માર્ગદર્શિકાનું વિમોચન
- મે 2009 માં MOPR દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલી IDP પરની માર્ગદર્શક રૂપરેખા
- પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ 2009 ની રાષ્ટ્રીય સલાહકાર તથા ફેરતપાસણી સમિતિઓ

અગિયારમી યોજનાના સમયગાળા માટેની પંચવર્ષીય પરિગ્રેક્ષ્ય યોજનાની તૈયારી કરવા માટે જિલ્લા આયોજન સમિતિઓ અને પંચાયતોનો તકનીકી સહયોગ વધારવાના હેતુથી ભારત સરકાર ધ્વારા માર્ગદર્શક રૂપરેખા બહાર પાડવામાં આવી. જે અસરકારક જિલ્લા આયોજન માટે નીચેનાં પગલાં સૂચવે છે.

1. ગ્રામસભા અને સ્વ સહાય જૂથો નેટવર્ક જેવી સહભાગિતાના ધોરણે ચાલતી સભાઓ ધ્વારા જરૂરિયાતની ચકાસણી અને અગ્રતાક્રમ નક્કી કરવા
2. સહભાગિતાના ધોરણે ઝડપી મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ દ્વારા ઉમેરાયેલી સરળ પદ્ધતિઓ ધ્વારા સ્થાનિક રીતે ઉપલબ્ધ માહિતી વાપરીને પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરવું
3. પંચાયતોના પોતાનાં સંસાધનો, રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકારનાં મુક્ત અનુદાનો, પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ અને મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધકામ કાયદો જેવી યોજનાઓના અંશતઃ બાંધેલા અનુદાનો, સ્થાનિક સ્તરનાં આયોજનો અને અમલીકરણ માટે સોંપાયેલી યોજનાઓ, રોકડ, વસ્તુ અને શ્રમ તથા ઋણના સ્વરૂપમાં અપાતો લોકફાળા જેવા સ્ત્રોત ધ્વારા સંસાધનોની ચકાસણી કરવી
4. પંચાયત દ્વારા હિતધારકો અને સ્થાનિક નિષ્ણાંતો સાથેની વાતચીતની પ્રક્રિયા દ્વારા વિકાસની દૃષ્ટિ વ્યવસ્થિત રજૂઆત તેમજ તે દૃષ્ટિને સિધ્ધ કરવા માટેની રણનીતિ
5. પંચાયત દ્વારા વિવિધ સ્તરે કાર્ય કરતાં નિષ્ણાંતોનાં જુથો ધ્વારા જરૂરિયાત ચકાસણી અને પરિસ્થિતિ વિશ્લેષણ પર આધારિત પરિયોજનાની પરિકલ્પનાઓનો વિકાસ કરવો
6. કાર્ય કરતાં જૂથોની વિકાસ દરખાસ્તોને મજબૂત બનાવવી
7. દરખાસ્તોને અગ્રતાક્રમ આપવો અને તે ક્રમ મુજબ સંસાધનોની વહેંચણી કરવી
8. પરિયોજના અહેવાલની તૈયારી સંપૂર્ણ માહિતી સાથે કરવી
9. જિલ્લા આયોજન સમિતિના તકનીકી સલાહકાર જૂથ ધ્વારા તકનીકી અને આર્થિક પાસાઓ અંગે પરિયોજના અહેવાલની ચકાસણી
10. પંચાયત દ્વારા પરિયોજનાઓને યોજનાઓમાં ભેળવી દેવી
11. પંચાયત યોજનાઓનું જિલ્લા યોજનાઓમાં એકીકરણ કરવું.
12. જિલ્લા આયોજન સમિતિ દ્વારા યોજનાઓને મંજૂરી આપવી.

ગુજરાત પંચાયત અધિનિયમ - 1993માં આયોજન સાથે અંદાજપત્ર સાથે સંબંધિત જોગવાઈઓ

સેક્શન 116 થી 121, ગ્રામ પંચાયતના બજેટ અને હિસાબ સંબંધિત જોગવાઈ ધરાવે છે. સેક્શન - 138 થી 143 તાલુકા પંચાયતો સાથે સંબંધિત છે. જ્યારે સેક્શન અ 163 થી 167, જિલ્લા પંચાયત સાથે સંબંધિત છે. સેક્શન - 179, પંચાયતો ધ્વારા વિકાસ યોજનાઓની તૈયારીની જોગવાઈઓ સાથે સંબંધિત છે.

સ્થાનિક તંત્રોમાં બજેટને લગતી પ્રક્રિયાઓ

પંચાયતો તથા નગરપાલિકાઓ બજેટની તૈયારી અને માન્યતા માટે રાજ્ય અધિનિયમો અને નિયમોમાં ખૂબ ઝીણવટથી તૈયાર કરવામાં આવેલી ભલામણોનો સમાવેશ થયેલો છે. બજેટ, પ્રાથમિક રીતે તો કાયદાનુસાર તૈયાર કરવામાં આવે છે, જે છે અને સામાન્ય રીતે આર્થિક નિયંત્રણ, લાંબાગાળાનાં આયોજનો અને અસરકારક સંચાલન માટેના નિર્ણયો લેવા માટેનાં સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. પંચાયતનાં ત્રણેય સ્તરે તેમનાં અંદાજપત્રો દર વર્ષે 31 માર્ચ સુધીમાં રજુ કરવાં જરૂરી છે. બજેટ રજુ કરવાની એક સરખી જ છેલ્લી તારીખ હોવાથી નીચલા સ્તરના આયોજનનું ઉપલા સ્તરનાં આયોજનમાં સંયોગીકરણ તથા સંકલન કરવું મુશ્કેલ બને છે.

વિકેન્દ્રિત આયોજન માટેના વર્તમાન પ્રયત્નો

કેરળ

વિકેન્દ્રિત આયોજન માટે કેરળનું નવીન મોડલ યોજના અગ્રતાક્રમને નક્કી કરવાની પ્રક્રિયામાં લોકોને સાંકળવાનું ધ્યેય ધરાવે છે. રાજ્ય યોજના અંદાજપત્રના લગભગ 40 ટકા સ્થાનિક તંત્રોને સોંપવામાં આવ્યા છે. વર્ષ 1996 દરમિયાન શરૂ થયેલો આયોજન અંગેનો સંગઠિત કાર્યક્રમ પાંચ તબક્કા ધરાવે છે.

1. ગ્રામસભાઓ કે વોર્ડ સભાઓ સ્થાનિક વિકાસ સમસ્યાઓને ઓળખી કાઢવા માટે બોલાવવામાં આવતી હતી. વધુમાં વધુ લોકો, ખાસ કરીને મહિલાઓ અને સમાજના અન્ય નબળા વર્ગોના લોકો તેમાં ભાગ લઈ શકે તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા. જેમ કે, ગ્રામસભાઓ રજાના દિવસોમાં બોલાવવામાં આવતી હતી. સ્વયંસેવક દળો ઘર ઘરની મુલાકાત લઈને કાર્યક્રમ વિશે સમજાવતા હતા, તૈયારી માટેની સભા બોલાવવામાં આવતી અને દરેક પ્રકારનાં માધ્યમોમાં જાહેરાતો આપીને અને રંગબેરંગી પોસ્ટરોનો ઉપયોગ કરીને સક્રિય પ્રચાર કરવામાં આવતો. ગ્રામસભાના સંચાલનમાં ભાગ લેવા માટે અને માળખાગત ચર્ચાઓને આગળ ધપાવવા માટે રાજ્યસ્તરે લગભગ 650 મહત્વના રિસોર્સ -પર્સન, જિલ્લા સ્તરે લગભગ 12,000 રિસોર્સ પર્સન અને સ્થાનિક સ્તરે 1,00,000 કરતાં વધુ સંખ્યામાં રિસોર્સ પર્સનને ઓળખી કાઢવામાં આવ્યા હતા. ચર્ચાના પ્રવાહના નિયમન માટે પ્રશ્નાવલી વહેંચવામાં આવી હતી.
2. ગ્રામસભાઓ દ્વારા ઓળખી કાઢવામાં ઓળખી કાઢવામાં આવેલી સમસ્યાઓના ઉકેલમાં સૂચનો કરવા માટે સ્થાનિક વિકાસ પરિસંવાદોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. ગ્રામ-પંચાયત / નગરપાલિકાઓની સામાજિક - આર્થિક દરજ્જા અહેવાલ વહેંચીને સેક્ટર મુજબ ચર્ચાઓ માટેની જરૂરી પાશ્વ ભૂમિકા માટેની માહિતી સહભાગિઓને પૂરી પાડવામાં આવી હતી. તે અહેવાલની રૂપરેખા, ગ્રામસભા અહેવાલ, ચાલુ યોજનાઓનાં પરીક્ષણો, ગૌણ માહિતીઓ, જે-તે વિસ્તારનો ભૌગોલિક અભ્યાસ અને સ્થાનિક ઇતિહાસના ટૂંકા સર્વેક્ષણના આધારે તૈયાર કરવામાં આવી હતી.

પ્રારંભિક તૈયારીના કાર્યમાં રાજ્ય, જિલ્લા અને સ્થાનિક રિસોર્સ પર્સનની તાલીમનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. ચાલુ પરિયોજનાઓ અંગેની ઉપલબ્ધ માહિતીઓ અને હકીકતો પૂરી પાડવા અંગે લાઈન ડીપાર્ટમેન્ટને સૂચના આપવામાં આવી.

3. વિકાસ પરિષદો દ્વારા બહાર પડેલી ભલામણો અને સૂચનોનો અમલ કરવા માટે પાયાગત સ્તરે સેક્ટરવાઈઝ કાર્યદળો (દરેક સ્થાનિક તંત્રમાં લગભગ 12 કાર્યદળો)ની રચના કરવામાં આવી. આ રીતે ગ્રામ સ્તરે 1.2 લાખ વ્યક્તિઓનાં લગભગ 12,000 કાર્યદળો કાર્ય કરતાં હતા. તેમણે પંચાયતની સામે વિચારણા માટે મૂકવાની લગભગ 1 લાખ જેટલી પરિયોજનાઓ તૈયાર કરી હતી. અધિકારીઓ અને તકનીકી લાયકાત ધરાવતા સ્થાનિક લોકોની સહભાગીતા નક્કી કરવા માટેના ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. રાજ્યના સંભવિત નિવૃત્ત અને બિનઅધિકારી નિષ્ણાતોની એક સર્વગ્રાહી યાદી તૈયાર કરવામાં આવી હતી. કોઈ પણ તજજ્ઞ જે પંચાયતને મદદ કરવા માટે ઓછામાં ઓછો અઠવાડિયાનો એક દિવસ આપવા ઈચ્છતો હોય તેને સ્વૈચ્છિક ટેકનીકલ કોર્પમાં નોંધવામાં આવશે. કાર્યદળના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટાયેલો પ્રતિનિધિ અને કન્વીનર તરીકે સંબંધિત લાઈન ડીપાર્ટમેન્ટનો અધિકારી હતો. પરિયોજનાઓની તૈયારી માટેની માર્ગદર્શક પુસ્તિકાઓ અને તાલીમી કાર્યક્રમ બહાર પાડવામાં આવ્યા હતાં. પરિયોજનાઓ સર્વાંગી અભિગમ સાથે તૈયાર કરવામાં આવે તે બાબતની સંભાળ રાખવામાં આવી હતી.
4. પરિયોજનાઓને અગ્રતાક્રમ આપીને પંચાયતોની પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં જોડી દેવામાં આવી હતી. યોજનાને આખરી સ્વરૂપ આપવા માટે, પંચાયતોએ વિવિધ સ્ત્રોત ધ્વારા સંસાધનો મેળવવાની તેમની ક્ષમતાને સ્પષ્ટપણે ચકાસવી જોઈએ. સમસ્યાઓની ઓળખ અને સ્થળનાં શક્ય સંસાધનોને આધારે વિકાસ રણનીતિ વિકસિત કરવી જોઈએ. અમલીકરણ માટેની પરિયોજનાઓનો અગ્રતાક્રમ નક્કી કરી પસંદ કરવી અને પસંદ કરેલી દરેક પરિયોજનાનાં સફળ અમલીકરણ માટે નિરીક્ષણ તંત્ર નક્કી કરવું. આ વિશ્લેષણના આધારે, દરેક પંચાયત ધ્વારા યોજના - દસ્તાવેજ તૈયાર કરવામાં આવ્યો.
5. તાલુકા અને જિલ્લા પંચાયતોએ સ્થાનિક સ્તરની યોજનાઓ અને જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં પૂરક યોજનાઓની રચના ધ્વારા તેમના યોજના દસ્તાવેજો તૈયાર કર્યા. આ માટે તેમણે સ્થાનિક વિકાસ અહેવાલનું વિગતવાર વિશ્લેષણ, સ્થાનિક આયોજન દસ્તાવેજ તથા નીચેની ભલામણો હાથ ધરી. આ રીતે યોજનાઓ સ્થાનિક જરૂરિયાતો અને અપેક્ષાઓ તથા તેમને સરળ બનાવવાના સાચા પ્રયત્નોને પ્રતિબિંબિત કરે છે. મધ્યસ્થ સ્તરે તકનીકી સલાહકાર સમિતિ હોય છે જે ગ્રામ પંચાયત દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલી પરિયોજનાને તપાસે છે, તેનું ખરાપણું સાબિત કરે છે અને તેને જિલ્લા આયોજન સમિતિની મંજૂરી માટે મોકલી આપવાની ભલામણ કરે છે. ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયત, શહેરી સ્થાનિક તંત્રો અને જિલ્લા પંચાયત બધી જ પરિયોજનાઓ જિલ્લા આયોજન સમિતિ પાસે પહોંચે છે અને તે પછી તકનીકી સલાહકાર સમિતિ તેને તપાસે છે અને ખરાપણું સાબિત કરે છે. તકનીકી સલાહકાર સમિતિ અને યોજના તૈયારી સહાયક જૂથની વિનંતીથી સંકલન કરવામાં આવે છે. જિલ્લા આયોજન સમિતિ જિલ્લાની અંદર આવેલા સ્થાનિક તંત્રો પાસેથી મળેલી યોજનાઓને મજબૂત બનાવે છે અને તેને રાજ્ય સરકારને સુપ્રત કરે છે.

તળમાંથી થયેલો વિકાસ આયોજનના વિચારોએ હજુ મૂળ પકડયાં નથી. પ્રક્રિયાને સંસ્થાગત કરવા માટે નીચે દર્શાવેલ મુદ્દાઓ પર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. અસરકારક આયોજન માટે લોકસંખ્યા શાસ્ત્ર,

શૈક્ષણિક, સંસાધનો અંગેની ધરેલુ અને વિવિધ સામાજિક આર્થિક માહિતીઓ જરૂરી હોય છે. હાલમાં, સ્થાનિક સરકારો માનવ સમાજોના જીવનની આંકડાકીય માહિતી મેળવવામાં વ્યસ્ત છે.

ઉપગ્રહ જોડાણ અને માહિતી-સંચાર તકની અગ્રેસર હાલના પ્રવાહો, સ્થાનિક આયોજન માટે ડેટા એકઠા કરવા, જાળવણી તથા માહિતીની ઉત્તમ તકો પૂરી પાડે છે. પ્રવૃત્તિઓનો નકશો તૈયાર કરીને તેના આધારે પંચાયત સ્વયંશાસિત કામ વ્યવસ્થા (અધિકાર - ક્ષેત્ર) માં થોડો કાપ મુકીને અને મુક્ત ભંડોળ) ના પ્રવાહને નિશ્ચિત કરીને સ્થાનિક સ્તરના આયોજનને સંસ્થાગત બનાવી શકાય છે. ઉપર્યુક્ત બંને બાબતો સ્થાનિક સ્તરના આયોજનને સંસ્થાગત બનાવવા માટેની જરૂરી પ્રાથમિક શરતો છે. આને માટે શક્તિશાળી વચનબદ્ધતા જરૂરી છે. ઓક્ટોબર, 05માં આયોજન પંચ ધ્વારા સ્થાપિત નિષ્ણાંત જૂથોએ ધ્યાન ખેંચ્યા મુજબ, લાઈન ડીપાર્ટમેન્ટ સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરનાર સમિતિઓ અથવા સ્ટેકહોલ્ડર્સનાં જૂથો ઉભાં કરવાનું વલણ ધરાવતું હોય છે. જે અમલીકરણ, કાર્ય સંપૂર્ણ થયાની જાહેરાત, નિરીક્ષણ, ઉભી કરેલી સંપત્તિઓની જાળવણી, ફાયદાઓની વહેંચણી વગેરે બાબતો પર દેખરેખ રાખે છે. જો આ સામાજિક મૂડી વધારે છે અને તે લોકશાહીને ગહન બનાવે છે તો તેમને પંચાયતોની અવેજીમાં કાર્ય કરનાર તરીકે ગણીને તુચ્છ નજરે ન જોવાં જોઈએ, પરંતુ પંચાયતો પાસેથી તેમની સત્તાઓ અને સંસાધનોને ખેંચતાં અને તેમને સોંપવામાં આવેલાં વિશિષ્ટ કાર્યોને નિભાવતાં પેટા-તંત્રો તરીકે વિચારવા જોઈએ.

સ્થાનિક યોજનાઓ તૈયાર કરવાનું સંભવતઃ માળખું

સી.એસ.એસ. કેન્દ્ર પ્રાયોજિત યોજના પાસે તેની પોતાની સ્વતંત્ર આયોજન પ્રક્રિયા છે. બધાં જ સ્તરે પંચાયતો ધ્વારા સંકલિત ગ્રામ યોજનાઓની તૈયારીને સક્ષમ બનાવાવની પ્રક્રિયામાં ફેરફાર થવો જોઈએ. ઓક્ટોબર 2005માં આયોજન પંચ ધ્વારા સ્થાપવામાં આવેલ નિષ્ણાંત - જૂથની ભલામણોને અનુસરીને લેવામાં આવેલાં આવકારદાયક પગલાં મુજબ કેન્દ્ર પ્રયોજિત યોજનાઓમાં પંચાયતોની ભૂમિકા નક્કી કરવામાં આવી છે અને આયોજન, અમલીકરણ અને અસરોની ચકાસણીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

કેટલાક પ્રશ્નોને તરત જ ઓળખી કાઢવામાં આવ્યા છે. જેવા કે, જે યોજનાઓ તૈયાર કરવાની છે તેમનો પ્રકાર અને તેમનું ક્ષેત્ર વિશેની અવઢવ દા.ત. શું જિલ્લા યોજનાએ પેટા-યોજનાઓનું દ્રઢીકરણ હશે કે મેકો દૃષ્ટિકોણ લેવામાં આવશે અને આયોજન એ ફક્ત કામ અને ફરજની સોંપણી જેવા વિષયોને સંબંધિત હશે કે પછી સર્વગ્રાહી. તકનીકી સહયોગનો પ્રકાર અને સંખ્યા પણ નિશ્ચિત અને ઉલ્લેખિત કરવામાં આવશે. પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ હેઠળ જિલ્લા યોજનાની તૈયારીમાં પંચાયતો અને જિલ્લા આયોજન સમિતિઓ તકનીકી સહયોગ જૂથો તરીકે કાર્ય કરી શકે તેવા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ ઓળખી કાઢવાની દિશા તરફ પંચાયતીરાજ મંત્રાલય દ્વારા પહેલ કરવામાં આવી છે. ટેકનીકલ સહયોગ જરૂરી છે. તેમની જરૂરિયાતો, અનુભવી આયોજકો અને લોકોના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચેના સંકલન માટેનું માળખું પણ જરૂરી છે. રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય યોજનાઓ સાથે જિલ્લા યોજનાઓના અસરકારક સંકલન માટે વધુ પ્રયત્નોની જરૂર છે. સભ્યો લગભગ ઓક્ટોબર અથવા નવેમ્બરમાં તેમના વિચારેલ આયોજનનો પ્લાનિંગ કમીશન - આયોજન નિગમને મોકલે તે પહેલાં જિલ્લા પંચાયતને તેમનાં આયોજનો કરવાની સગવડ આપવા માટે, જિલ્લા પંચાયતને તથા પછીથી નીચલાં સ્તરોને સંભવિત ફાળવણી સૂચવી શકાય.

જિલ્લા આયોજન સમિતિઓનું દ્રઢીકરણ

મોટાભાગનાં રાજ્યોમાં જિલ્લા આયોજન સમિતિઓનો દરજ્જો બહુ સંતોષજનક નથી. જિલ્લા આયોજન સમિતિઓ ગ્રામીણ શહેરી જોડાણોને અસરકારક રીતે સક્ષમ બનાવી શકી નથી. સંયોજન માટેનું અયોજન અસ્તિત્વમાં નથી. આંતર વિભાગીય સહ-સંકલન જાણી શકાયું નથી.

જિલ્લા આયોજન સમિતિઓ અને જિલ્લા આયોજન પ્રક્રિયા (નવેમ્બર 09માં પ્રિયા સંસ્થા દ્વારા થયેલા અભ્યાસ મુજબ)નાં દ્રઢીકરણ માટે લઈ શકાય તેવાં કેટલાક પગલાં

- જરૂર પૂરતી આર્થિક સહાય, કાયમી ઓફિસ અને સચીવાલય
- પત્રક પરના સભ્યોનું ક્ષમતા બંધારણ અને જિલ્લા આયોજન સમિતિઓના કાર્યો તથા સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટેના સંકલિત આયોજનની ધારણાઓ અંગે
- સહભાગિતાના ધોરણે આયોજન કરવા તરફ લોકોને વાળવા માટે એક ઝુંબેશનો અભિગમ અપનાવી શકાય છે અને તેની સાથે સાથે સ્થાનિક તંત્રોને વિકેન્દ્રિત યોજનાઓ તૈયાર કરવા તથા તેના અમલીકરણ માટેની તાલીમ આપવાની તથા સાધન સજ્જ કરવાની પણ જરૂર છે.
- ગ્રામીણ અને શહેરી સ્થાનિક તંત્રોને આયોજન માટે સંકલિત અભિગમ અપનાવવા તરફ વાળવાની પણ જરૂર છે. તેમને વાર્ષિક આયોજનની તૈયારી કરતી વખતે જિલ્લા માટે માધ્યમ અને લાંબા ગાળાની દૃષ્ટિ તથા હેતુઓ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

સ્થાનિક લોકોએ નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં જોડાવવું જોઈએ. નિયમિત રીતે ગ્રામ સભા બોલાવવી અને તેમાં સ્થાનિક લોકોની પૂરતી સહભાગિતા હોવી એ બંને બાબતોનું મહત્વ ઓછું આંકી શકાય નહીં. આ રીતે આયોજનને સ્થાનિક સરકારની બધી જ હરોળને સોંપવામાં આવતું મહત્વનું કાર્ય છે. કારણ કે લોકોની જરૂરિયાતો અને અપેક્ષાઓને વ્યક્ત કરવા માટે તેવો વધુ સારી રીતે સાધન સજ્જ હોય છે.

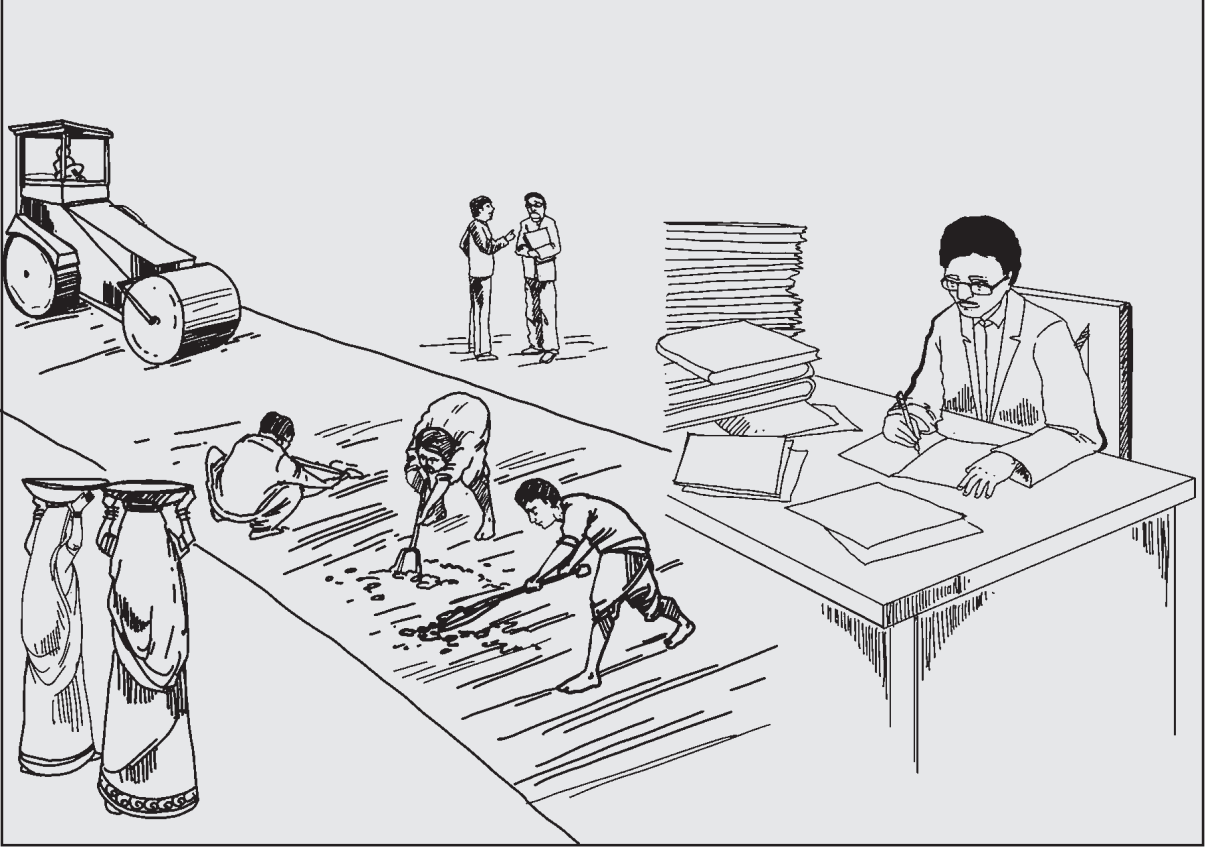
આયોજને તેના મૂળભૂત સ્વભાવ અનુસાર કેન્દ્રીયકરણનું પગલું ભરવાની માંગણી કરી છે. કારણ કે તેની જરૂરિયાત એ હકીકતમાંથી ઉદભવે છે કે દેશ, આયોજન જરૂરી છે કારણ કે જે આર્થિક સંસાધનો ભેગા કરી શકે તેમ છે તે આર્થિક વિકાસ માટેની જરૂરિયાતોનાં સંદર્ભમાં અપૂરતા છે. આ રીતે અપેક્ષિત સામાજિક-આર્થિક ઉદ્દેશ્યોનો નિયત સમયની અંદર મેળવવા માટે ઉપલબ્ધ સંસાધનોનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

સહકાર અને સમાધાનનું સમતોલન જરૂરી છે જો પાયાગત સહભાગીતા નક્કી કરવામાં આવે તો જ વિકેન્દ્રિત આયોજન સફળ થઈ શકે. આની સાથે સાથે એ પણ જરૂરી છે કે યોજના તૈયારીની પ્રક્રિયા નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન માટેની પ્રક્રિયા અને મધ્ય ગાળાના સુધારાની પ્રક્રિયા માટે પણ પૂરતો વિચાર કરવો જોઈએ.

આ સંદર્ભમાં પ્રવૃત્તિઓનો નકશો તૈયાર કરીને તેના આધારે પંચાયતના સ્વયંશાસિત કામ વ્યવસ્થા અધિકાર ક્ષેત્ર નિશ્ચિત કરીને સ્થાનિક સ્તરના આયોજનને સંસ્થાગત બનાવી શકાય છે. જિલ્લા યોજનાઓના દ્રઢીકરણ પછી જ રાજ્ય યોજનાઓ તૈયાર કરવી જોઈએ. જિલ્લા આયોજન સમિતિઓ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલી ક્ષેત્રીય યોજનાઓ અને રાજ્ય કક્ષાની વિભાગીય યોજનાઓનું સંવાદિકરણ કરવાના પ્રયત્નો એક પડકારરૂપ છે અને બધાં જ સ્તરે સર્મપીત પ્રયત્નો અને આયોજન મશીનરીનું દ્રઢીકરણ માંગે છે. જ્યાં પંચાયત માટેની કલમો એક સાથે બનાવવામાં આવી છે અને બજેટ પસાર થાય તે વખતે સીધી જિલ્લા પંચાયતો તરફ મોકલવામાં આવી છે. ત્યાં બજેટના પૂનઃનિર્માણની જરૂર છે.

સજાગ નાગર સમાજ સાથે જોડાઈને ચૂંટાયેલા સ્થાનિક તંત્રો ધ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલી વિકેન્દ્રિત આયોજનોની મજબૂત પ્રથા આયોજન પ્રક્રિયા, વૃદ્ધિ અને વિકાસને સફળતાપૂર્વક લોકોની નજીક લઈ જશે.

7. પંચાયતના નાણાકીય હિસાબો તથા ઓડિટ

પંચાયતી રાજે મોટી મોટી યોજનાઓ અને જુદા જુદા સ્ત્રોતો મારફતે આવનાર જંગી નાણાકીય વ્યવહારો નિભાવે છે. નાણાકીય વ્યવહારોના હિસાબોમાં સમાવિષ્ટ છે (1) શું ઉપલબ્ધ ભંડોળનો ઉપયોગ કાયદેસર રીતે કરવામાં આવ્યો છે અને (2) શું તેનો ઉપયોગ કાર્યક્ષમ રીતે કરવામાં આવ્યો છે? આના માટે તજજ્ઞ પાસે હિસાબોની તપાસ કરાવીને સમયસર નાણાકીય હિસાબોના વ્યવહારો બનાવવા અને તેને પ્રસિદ્ધ કરવા જરૂરી છે જે સમાજને ખાતરી કરાવે છે કે સાર્વજનિક નાણાં કાયદાકીય રીતે ખર્ચાયા છે.

પંચાયતીરાજના હિસાબો

નાણાકીય હિસાબો રાખવાની અને તેના દસ્તાવેજીકરણની સર્વ સામાન્ય પદ્ધતિનો અભાવ જોવા મળે છે. સી એન્ડ એજએ પંચાયતીરાજના હિસાબી પદ્ધતિના મૂલ્યાંકન માટે નીચેની બાબતો જાહેર કરેલ છે:

- ક) નબળું અંદાજપત્ર અને અંદાજ પત્ર પરના નિયંત્રણો - અંદાજ પત્ર સિવાય ખર્ચાઓ કરવામાં આવ્યા હોય અથવા તો વધારે રકમવાળું અંદાજપત્ર હોય અને રજુ કરવામાં આવેલ અંદાજપત્ર પંચાયતીરાજે કે ગ્રામસભામાં મંજૂર કરવામાં આવેલ ન હોય
- ખ) બહુવિધ રોકડ ખાતાવહી નિભાવી હોય અને તેને બંધ સિલક તરીકે બતાવવામાં ન આવી હોય.

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

- ઉધડતી સિલક કે બંધ સિલકમાં તફાવત હોય અને તેને અયોગ્ય ખાતામાં ઉધારવામાં આવેલ હોય અને આવકની નોંધ હિસાબોમાં લેવામાં આવેલ ન હોય
- ગ) નાણાંની સાબિતીની ચકાસણી ન કરવામાં આવી હોય
 - ઘ) રોકડ ખાતાવહી અને બેંકની પાસબુક વચ્ચે સુસંગતતા / સુમેળ ન હોય
 - ચ) આગોતરા નાણાં ધિરાણની ખાતાવહી રાખવામાં ન આવી હોય
 - છ) માસિક અને વાર્ષિક હિસાબો બનાવવામાં અને તેને હિસાબ તપાસણી માટે મોકલાવવામાં વિલંબ થયો હોય.
 - જ) ઉધારવામાં આવેલ રકમ મુજબ હિસાબો અને બિલની રકમમાં ફરક હોય
 - ઝ) મંજૂર કરવામાં આવેલ મર્યાદા ઉપરાંતની રોકડ સિલક હાથ પર રાખી હોય
 - ટ) સ્થાવર મિલ્કતની નોંધપોથીની નિભાવણી ન થતી હોય અને સામાનની સ્થળ ચકાસણી કરી ખરાઈ કરવામાં આવતી ન હોય

અગિયારમા નાણાં પંચે એ સૂચવ્યું છે કે સ્થાનિક કક્ષાના આવક અને જાવકના આંકડાઓ એકઠા કરવા માટે કોઈ ચોક્કસ માળખું જોવા મળ્યું નથી. તેમાં સીએન્ડએજ આગળ વધીને હિસાબ રાખવાની સુવ્યવસ્થિત પદ્ધતિ બનાવી સમગ્ર રાજ્યમાં એક સરખી રીતે નિભાવ થાય અને નાણાકીય આંકડાઓ સચવાય તેવું સુચન કરવામાં આવ્યું છે. સીએન્ડએજએ સ્થાનિક મંડળોના હિસાબોની નિભાવણી અને તેના ઓડિટ માટે મદદરૂપ બનવાનું રહેશે. તેઓએ સ્થાનિક શાસન વ્યવસ્થાના પાયા રૂપ ઓડિટર તરીકે સ્થાનિક નાણાકીય ઓડિટ નિર્દેશક (ડીએલએફએ)ને તકનીકી માર્ગદર્શન પણ પુરું પાડવાનું રહેશે.

અગિયારમાં નાણાં પંચે પણ ભલામણ કરી હતી કે જે પંચાયતો પાસે તાલીમ પામેલા કર્મચારીઓ નથી તેવા સંજોગોમાં નાણાકીય વહીવટ સાચવવા માટે બહારના તજજ્ઞની મદદ લઈ શકાય. અહીં એ પણ ભલામણ કરવામાં આવી છે કે પંચાયત દ્વારા ઓડિટ કરવા માટે લવાનારા વાર્ષિક ખર્ચાના અડધા ટકા જેટલો ખર્ચ અને નાણાકીય હિસાબો રાખવામાં થતા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે હંગામી ધોરણે દરેક પંચાયત દીઠ વાર્ષિક સરેરાશ રૂ. 4000ની મર્યાદામાં ખર્ચા કરી શકાય. ઈએફસીએ એ પણ ભલામણ કરી છે કે જિલ્લા, રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર કક્ષાએ નાણાકીય બાબતો માટે કોમ્પ્યુટરાઈઝડ આંકડાઓ ભેગા કરવા જોઈએ અને તેને વી-સેટથી જોડવા જોઈએ. રાજ્યરૂ. 200 કરોડના ફાળવેલા મૂડી રોકાણની સામે ફક્ત રૂ. 93 કરોડ ખર્ચ કરે છે. હિસાબોના વ્યવહારોની નિભાવણી પાછળ ફાળવેલા રૂ. 483 કરોડની સામે ફક્ત રૂ. 113 (2.3 ટકા) કરોડ વાપરેલા છે.

પંચાયતી રાજના હિસાબો રાખવાની કેટલીક સારી પ્રસ્થાપિત રીતો નીચે મુજબ છે

કર્ણાટક રાજ્યની સ્થાનિક ભંડોળ સત્તાધિકાર રાજવિત્તય જવાબદારી અધિનિયમ, 2003માં જો સમયસર હિસાબો બનાવીને રજુ કરવામાં ન આવે તો નાણાં ભંડોળને અટકાવી દેવાની જોગવાઈ રાખવામાં આવી છે. જિલ્લા પંચાયતે પાછલા નાણાકીય વર્ષના ઓડિટેડ હિસાબો આગામી વર્ષની 31 જુલાઈ સુધીમાં સરકારમાં જમા કરાવી દેવા તેવી સત્તા કર્ણાટકના પંચાયતીરાજ અધિનિયમમાં આપવામાં આવી છે. જેની નિયમિત દેખરેખ રાજ્યના ધારાસભાની બનાવેલી કમિટિ રાખે છે.

મહારાષ્ટ્રમાં દરેક જિલ્લા પંચાયતે પોતાના પાછલા નાણાકીય વર્ષના મંજૂર થયેલા અને ઓડિટ કરાયેલા વાર્ષિક હિસાબો આગામી વર્ષની 15મી નવેમ્બર સુધીમાં સરકારના માહિતીપત્રક

(ગેઝેટ) માં છપાવવાના હોય છે.

કેરળ રાજ્ય સરકારે 2006માં હિસાબોમાં પાછલા બાકી કામ પુરા કરવા માટે આ પ્રકારની સેવા આપનારા અથવા નિવૃત્ત પંચાયતીરાજના / સરકારી અધિકારીની નિયુક્તિ કરી શકાય તે સંદર્ભની એક માર્ગદર્શિકા બહાર પાડી હતી. ઉત્તર પ્રદેશમાં દરેક ગ્રામ પંચાયતોએ પંચાયતીરાજના નાણાકીય હિસાબો સી એન્ડ એજના 2003-04 સુધીમાં આપેલા પત્રકો મુજબ હંગામી ધોરણે ચાર્ટર્ડ હિસાબનીશ નિયુક્ત કરીને તૈયાર કરાવી શકાય. હિમાચલ પ્રદેશમાં ગ્રામ પંચાયતોના હિસાબો રાખવા માટે હંગામી ધોરણે પંચાયત સહાયકોની ભરતી કરવામાં આવી છે.

સીએન્ડએજએ 2002માં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ અને નગરપાલિકાઓ માટે 16 આધારભૂત માહિતી, નાણાકીય હિસાબો અને અંદાજપત્ર (બજેટ) માટેના કોષ્ટકો સુચવ્યા હતા, જે સ્થાનિક કક્ષાની વ્યાપક નાણાકીય પરિસ્થિતિનો ચિતાર આપે છે અને કેન્દ્રિય નાણાં પંચ તરફથી ફાળવવામાં આવેલ નાણાંના ઉપયોગની માહિતી પુરી પાડે છે, રાજ્ય નાણાં પંચ અને કાર્યક્રમો / યોજનાઓ, ફાળવેલા નાણાંમાંથી કરવામાં આવેલ કામગીરીની પ્રગતિ ઉપરાંતના પોતાની આવક અને જાવકની માહિતી પુરી પાડે છે. કોષ્ટકો બનાવવા માટે હિસાબોના ખાતાઓની સુસંગતતા, પરિભાષાની યોગ્યતા, વર્ગીકરણ કરવામાં લેવામાં આવેલ છૂટ, પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓ તરફથી કરવામાં આવેલી તમામ કામગીરીઓમાં સમાવિષ્ટ વિસ્તાર જેવી બાબતોનો માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ માટે આવક અને ચુકવણી માટેના કોષ્ટકો પહેલેથી બનાવવામાં આવ્યા હતા જેમાં રોકડને આધારે સુધારા કરી શકાય. કેટલીક સામાન્ય બાબતો માટે કરવામાં આવનાર ખર્ચાઓને વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા હતા. બંધારણના 11મા પરિશિષ્ટમાં દર્શાવ્યા મુજબની કામગીરીઓની યાદી બનાવવામાં આવી હતી. જુદા જુદા કાર્યક્રમો અને યોજનાઓમાંથી સ્થાનિક સંસ્થાઓને ફાળવવામાં આવેલ ભંડોળનો આ કોષ્ટકોમાં બતાવવામાં આવતા હતા. હિસાબો અને અંદાજપત્રના કોષ્ટકોને સુસંગત કરવામાં આવ્યા હતા અને કેન્દ્ર તથા રાજ્ય સરકારના હિસાબો સાથે જોડવામાં આવ્યા હતા જેથી તેનું સરળતાથી કોમ્પ્યુટરાઈઝેશન કરી શકાય, તેની દેખરેખ રાખી શકાય તથા સમગ્ર ભારત દેશના આંકડાઓ ભેગા કરી શકાય. 2006માં સરળ કોષ્ટકો અને હિસાબી પદ્ધતિને આખરી ઓપ આપી નક્કી કરવામાં આવ્યા. ગુજરાત રાજ્યમાં માર્ચ 2007થી સીએન્ડએજના કોષ્ટકોમાં અમલીકરણ કરવામાં આવ્યું.

ગુજરાતમાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ માટે હિસાબી વ્યવસ્થા અંગે જોગવાઈઓ

1993 ગુજરાત પંચાયત ધારાની સેક્શન 119 માં કરવામાં આવેલી જોગવાઈ મુજબ દરેક પંચાયતે આવક અને જાવકના હિસાબો નિયત કરેલ પત્રકમાં અને નિયત શૈલીમાં બનાવવાના હોય છે અને દરેક વર્ષના પહેલા દિવસે તેનો વાર્ષિક તાળો મેળવવાનો હોય છે. સેક્શન 120 મુજબ, દરેક પંચાયતના તલાટી-કમ-મંત્રીએ પંચાયતનો વાર્ષિક વહીવટી અહેવાલ બનાવવાના હોય છે અને તેને નાણાકીય અહેવાલો સાથે પંચાયત સમક્ષ મંજૂરી માટે રજૂ કરવાના હોય છે. અહીં એ પણ આગ્રહ રાખવામાં આવે છે કે નિયત કરેલી તારીખ પહેલાં વાર્ષિક નાણાકીય અહેવાલ અને વાર્ષિક અહેવાલો તાલુકા પંચાયત મારફતે જિલ્લા પંચાયતમાં મોકલાના હોય છે. સેક્શન 141 અને 142માં તાલુકા પંચાયત માટે અને સેક્શન 166 અને 167માં જિલ્લા પંચાયતો માટે આ પ્રકારની જોગવાઈ અને આગ્રહ રાખવામાં આવે છે.

ગુજરાત ગ્રામ્ય પંચાયત (ગ્રામ્ય ભંડોળની માલિકી અને રોકાણ) અધિનિયમ 2000 દ્વારા ગ્રામ્ય પંચાયતોને સત્તા આપવામાં આવી છે કે તે પોતાના તલાટી-કમ-મંત્રી પાસે કાયમી આગોતરા રૂ. 1000 થી વધારે નહીં તેવી રકમ રાખી શકે છે. દરેક મહિનાના આખરી દિવસે સરપંચે અથવા તો તેની ગેરહાજરીમાં ઉપસરપંચે કાયમી આગોતરા ખાતાની નિભાવણી તલાટી-કમ-મંત્રી એ યોગ્ય રીતે કરી છે અને તેના હિસાબો બરાબર છે તેની ખાત્રી કરી હાથસિલકની ચકાસણી કરી આ ખર્ચાના હિસાબો સાચા છે અને બંધ હાથસિલકની નોંધ સામાન્ય રોકડ ખાતાવહીમાં કરી છે તેવું તેઓની સહી અને તારીખ સાથે પ્રમાણિત કરવાનું હોય છે.

અન્ય તમામ અનુદાન, લોન કે ટેક્ષ રૂપે આવેલ ભંડોળને સરકારી તિજોરીમાં અથવા તો સરકારી તિજોરી જે અધિકૃત બેંક સાથે વહીવટ કરતી હોય તેવી બેંકમાં જમા કરાવવાના હોય છે અને જ્યારે જ્યારે જે કામ માટે જરૂર પડે ત્યારે તેટલી રકમનો ઉપાડ કરવાનો હોય છે. ભંડોળ સરકાર માન્ય કોઓપરેટીવ બેંકમાં પણ જમા કરાવી શકાય અથવા તો જાહેરનિધિમાં પંચાયતના પોતાના નામથી રોકાણ કરી શકાય. વધારાના ભંડોળને તાત્કાલીક જમા કરાવવાના હોય છે.

પંચાયતીરાજનું ઓડિટ

ગુજરાત સહિતનામાં નિયામકશ્રી, સ્થાનિક ભંડોળ ઓડિટ (ડીએલએફએ) જ સ્થાનિક સંસ્થાઓના પ્રાથમિક ઓડિટર છે. તેઓના કર્મચારીઓ રાજ્ય સરકારના નિયંત્રક વહીવટી અધિકારીની નીચે કામ કરે છે. સીએન્ડએજી એ સ્થાનિક સંસ્થાઓના હિસાબોના તપાસકર્તા છે. ઓડિટની ખાત્રી માટે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની ટકાવારીની દોરવણીની સાથે સાથે ઓડિટના આયોજનમાં, માપદંડો અને માર્ગદર્શિકાની રચના કરવા માટે તકનિકી માર્ગદર્શન આપવાની તેઓની પાસે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. કાયદાકીય આધારિત અને નિયમો અને પદ્ધતિઓના પાલન કરવા ઉપરાંત સીએન્ડએજીનું ઓડિટ કાર્યક્રમના હેતુઓ આધારિત સિદ્ધાંતો અને ભંડોળના કાર્યક્ષમ ઉપયોગની પણ ખાત્રી આપે છે. આથી આ રીતે ડીએલએફએ અને સીએન્ડએજી એક બીજાના પૂરક છે.

પંચાયતી રાજના હિસાબો રાખવા માટેની રચનાત્મક પ્રક્રિયા

તાજેતરમાં કેટલાક રચનાત્મક પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. મે 2005માં ગુજરાતના આદિવાસી તાલુકા દાહોદમાં એક તાલીમ-સહ-ઓડિટ કાર્યશાળા થઈ ગઈ. તેણે ગામલોકોને એ પણ શીખવાડ્યું કે કાયદાકીય રીતે જ્યારે પંચાયતના હિસાબો ગ્રામસભામાં તેઓની સામે રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે તેઓની ભાગીદારી ખૂબ જ અગત્યની હોય છે.

2007માં કેરાલા રાજ્યના રાજ્ય ઓડિટ નિયામકશ્રીએ મુખ્ય હિસાબી અધિકારીની જાહેર કરેલી માર્ગદર્શિકાના આધારે નિયત કરેલી ગ્રામ પંચાયતોમાં અમલમાં મુકાયેલી યોજનાઓનું ટકાવારીમાં ઓડિટ કરવામાં આવ્યું હતું.

પશ્ચિમ બંગાળમાં 2006માં બંગાળીભાષામાં સ્થાનિક ખાતાઓના પરિક્ષકના અહેવાલોને એક પુસ્તક રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું અને તેને પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓના વહીવટકર્તાઓને અને ચુંટાઈને આવેલા પ્રતિનિધિઓને છુટથી આપવામાં આવ્યા હતા. 2007માં ગ્રામ્યલોકો, પંચાયતીરાજ

સંસ્થાના વહીવટકર્તા અને ચુંટાઈને આવેલા પ્રતિનિધિઓ સુધીની પહોંચ વધારવા માટે પંચાયતીરાજના હિસાબો અને ઓડિટના નિયમો મુજબ પાલન કરતી ગ્રામિણ સંસ્થાઓમાંથી ઉત્તમ કામ કરતી સંસ્થાઓની એક સીડી બનાવીને આપવામાં આવી હતી.

સ્થાનિક ભંડોળના ઓડિટમાં સારી પ્રસ્થાપિત રીતો

રાજસ્થાનમાં સ્થાનિક ભંડોળના ઓડિટ કરવા માટે એક તપાસ સૂચિ બનાવવામાં આવી હતી. અહીં ઓડિટના દસ્તાવેજ પુરાવાઓ આપવામાં ન આવે તો તેઓનું ભંડોળ અટકાવી દેવાની જોગવાઈ રાખવામાં આવી હતી. ડીએલએફએએ એક નિયમિત રીતે પ્રકાશિત પ્રકાશનો સાથે એક વેબસાઈટ પણ બનાવી હતી.

ગુજરાતમાં પંચાયતીરાજ સંસ્થાના ઓડિટ માટેની જોગવાઈઓ

ગુજરાત સ્થાનિક ભંડોળ ઓડિટ અધિનિયમ 1963 હેઠળ કરવામાં આવેલ જોગવાઈઓ મુજબ ગુજરાતમાં ત્રિસ્તરીય પંચાયતોનું ઓડિટ કરવામાં આવે છે. ડીએલએફએ દ્વારા ધારાસભામાં તાલુકા અને જિલ્લા પંચાયતમાં આચરવામાં આવનારી ગેરરિતિઓ અંગે એક સંક્ષિપ્ત નોંધ લખીને ધ્યાન દોરવામાં આવે છે. એક જુદી જ સમિતિ આ અહેવાલોની ચકાસણી કરે છે અને તેમાં લાવવા જોઈતા સુધારા લાવવા પ્રયત્નો કરવા. સેક્શન 94 હેઠળ ગુજરાત પંચાયતી રાજ અધિનિયમ 1993 મુજબ ઓડિટ અહેવાલો ગ્રામસભામાં રજૂ કરવાના હોય છે. આ પ્રકારની જોગવાઈ એ પુરવાર કરે છે કે સ્થાનિક પંચાયત ફક્ત રાજ્ય સરકારને જ નહીં પરંતુ ગામના લોકો માટે પણ એટલી જ જવાબદાર છે. રાજ્ય નાણાકીય હિસાબો અને ઓડિટની પદ્ધતિમાં સીએન્ડએજ સમિતીમાં સુચવેલા માર્ગદર્શનને આધારે સુધાર લાવવા પ્રયત્નશીલ છે. હિસાબી અધિકારીઓને તાલીમ આપવામાં આવેલ છે. એક હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો છે કે સીએન્ડએજના તકનિકી માર્ગદર્શન અને દેખરેખ હેઠળ પંચાયતોનું ઓડિટ હાથ ધરવામાં આવે. ગુજરાત પાસે ૨૫ વર્ષ પહેલાથી આંતરિક હિસાબી પ્રવૃત્તિઓ છે.

બીઆરજીએફ ગાઈડલાઈન મુજબ કામોના હિસાબો અને ઓડિટની જાળવણી

દરેક પંચાયત અને નગરપાલિકા તેઓને ફાળવવામાં આવેલા ભંડોળોના હિસાબોની જાળવણી કરવા માટે જવાબદાર છે. ઘણી બધી પંચાયતોના હિસાબો જિલ્લા દ્વારા એકઠા કરી તેને સંયુક્ત રીતે ઓડિટ માટે પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. પૂરતા માણસો અને અન્ય સંસાધનો પુરા પાડવા માટે રાજ્ય જવાબદાર છે. વચ્ચે આવનાર પંચાયત સંસાધન કેન્દ્ર આ ટેકો ખેંચી શકે છે. કાર્યક્રમ અંતર્ગત કરવામાં આવેલા ખર્ચાઓને સંલગ્ન પંચાયતો અને નગર પાલિકાએ વાર્ષિક હિસાબોમાં દર્શાવવાના હોય છે અને જે-તે રાજ્યના પંચાયતીરાજ અધિનિયમની મર્યાદામાં રહીને તેને સંયુક્ત રીતે દર્શાવવાના રહે છે.

દરેક જિલ્લામાં દરેક નાણાકીય વર્ષને અંતે કામગીરીનું નાણાકીય અને ભૌતિક ઓડિટ નિયમિત રીતે કરાવવું જોઈએ. સ્થાનિક ભંડોળ અધિકારી અથવા તો રાજ્ય સરકાર તરફથી બનાવવામાં આવેલ યાદીમાંના ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ અથવા તો રાજ્યના એકાઉન્ટ જનરલ દ્વારા આ ઓડિટ કરાવવું જોઈએ. ઓડિટરના સુચનો માટે કરવામાં આવેલ પગલાંઓની નોંધ સાથે આ ઓડિટ અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવે જેની સાથે ભંડોળના દ્વિતીય હપ્તાની માંગણી કરતી દરખાસ્ત પણ રજૂ કરવામાં આવે. આ પગલાંઓની નોંધ ઓડિટર દ્વારા ચકાસણી કરીને પ્રમાણભૂત કરેલી હોવા જોઈએ.

આગામી રસ્તો

સ્થાનિક સ્વસાશનમાં મજબૂત સંસ્થા તરીકે ઉભરી આવવા માટે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓમાં ઉત્તરદાયિત્વનું માળખું સક્ષમ હોવું ખૂબ જ જરૂરી છે. ઈએફસીની ભલામણ મુજબ સીએન્ડએજની પરિણામલક્ષી બહુમુખી ભૂમિકા અને માહિતી અધિકારના કાયદાએ પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓમાં હિસાબો અને ઓડિટના મુદ્દાઓને સૌથી આગળ લાવી દીધા છે.

પંચાયતીરાજ સંસ્થાના હિસાબો અને તેની આંકડાકીય માહિતીની સાચવણીને સુધારવા માટે ડીએલએફએ અને સીએન્ડએજના પ્રતિનિધિઓની મે-2007માં મળેલી પ્રાદેશિક ચર્ચાસભાએ નીચેના સુચનો કર્યા હતા.

- હિસાબો આખરી કરવાની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ અને જો હિસાબો આખરી ન કરે તો દંડની જોગવાઈ સાથે તે નક્કી કરેલી હોવી જોઈએ(ગુજરાત પંચાયત અધિનિયમ-1993માં આનો સમાવેશ થયેલો છે)
- પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓના હિસાબોમાં પાછલા વર્ષની બાકી રકમ (ખાદ્ય) માંથી બહાર આવવા માટે સક્ષમ દરખાસ્ત રાજ્ય સરકારે કરવી જોઈએ અને પેટા હિસાબનીશની નિમણંક સાથેની અન્ય રચનાત્મક પદ્ધતિને ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.
- સ્થાનિક સંસ્થાઓની નાણાકીય અને હિસાબોની માહિતીને એકત્ર કરવા માટે દરેક રાજ્ય સરકારે એક કેન્દ્રિય એજન્સીની સ્થાપના કરવી જોઈએ.
- રાજ્ય સરકારે સીએન્ડએજ દ્વારા સ્થાનિક સંસ્થાઓના નાણાકીય બાબતોની માહિતી એકઠી કરવા માટે ભલામણ કરાયેલા કોષ્ટકોની સ્વીકૃતિ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.
- ડીએલએફએની સરખામણીમાં જિલ્લા કક્ષાની સમિતિઓ (તમિલનાડુની જેમ) ના સફળ માપદંડોને સમજી અને સ્વીકારવા જોઈએ અને વહીવટી બાબતોની ફેરચકાસણી કરી અને સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં હિસાબો અને ઓડિટને લગતી બાબતો પર પગલાં લેવા જોઈએ.

પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓના હિસાબો માટે આવડતોમાં વધારો કરવા માટે અને સમર્પિત લોકોની કતારને બાંધવાની જરૂર છે. કાર્યપ્રણાલી અને તાલીમોને સક્ષમ કરવા માટે સીએન્ડએજનો ટેકાનો ઉપયોગ કરી શકાય. બારમા નાણાં પંચના ભંડોળનો હિસાબો અને તેની માહિતીના રખરખાવ માટે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

DLFANે સંસ્થાકીય સંરક્ષણ તથા ક્ષમતા ઘડતરની જરૂર છે. સીએન્ડએજ વડે થતા તાલીમના પ્રયત્નોને રાજ્ય સરકારનાં સમન્વય સાથે વધુ દૃઢ કરવાની જરૂર છે. IT, ઓડિટમાં આંકડાકીય નમૂના તથા ઓડિટના દેખાવ એટલે કે કાર્યક્રમો તથા યોજનાઓની કાર્યદક્ષતા તથા અસરકારકતા જેવાં ક્ષેત્રોમાં કુનેહને ઉપર લાવવાની ખાસ જરૂર છે. સમર્પિત હિસાબનીશો તથા ઓડિટર્સની સ્થાપના આ પદ્ધતિને મજબૂત કરવામાં લાંબા સમય સુધી કામ લાગશે.

DLFANું અપર્યાપ્ત આવરેલ ક્ષેત્ર તથા કામની ચઢત સંસાધનોના અભાવને કારણે ઉપાર્જિત થઈ શકે. અંતિમ પરિણામો મેળવવા માટે ઓડિટ તથા આયોજનની અગ્રતા ફરી જોઈ જવાની તથા ઉપલબ્ધ સંસાધનોને સમજવાની જરૂર છે. આંકડાકીય નમૂનાનો અતિશય ઉપયોગ સ્થાનિક સંસ્થાઓના ઓડિટમાં

ઉંચા સ્તરની દૃઢતા લાવી શકે.

સ્થાનિક ભંડોળ ઑડિટ વડે હિસાબોમાં પ્રમાણનનો પરિચય, મિલકતોની ચકાસણી તથા ઑડિટ થયેલ હિસાબોનું પ્રકાશન દૃઢતાના મહત્વના માર્ગી તરીકે કામ કરી શકે. પૂરાવા મેળવવા માટે ભૌતિક/સારીરિક ચકાસણી, ફોટોગ્રાફ્સ, સાક્ષાત્કારો વગેરે જેવી રચનાત્મક ટેકનિક્સ દાખર કરવી જરૂરી છે. ઑડિટની સમગ્ર અસરકારકતાને સુધારવા માટે વિશ્વસનીયતાની હદની આકારણી તથા મુલ્યાંકન કરતી વખતે લોકોની ભાગીદારી, તળીયાનું આયોજન તથા હાંસીયામાં ધકેલાયેલાઓનું સશક્તિકરણ વગેરે જેવા માપી ન શકાય તેવાં ધોરણોને ધ્યાનમાં લેવાં જરૂરી છે. ચર્ચા વિચારણાની સગવડ માટે ઑડિટનાં તારતમ્યોની પર્યાપ્ત જાહેરાત માટેના પ્રયત્નો કરવા પણ જરૂરી છે. એ ખાતરી માટે કે ઑડિટ અહેવાલો પર ચર્ચા વિચારણા થઈ છે, તથા તેમાં સુધારા માટે ત્વરિત પગલાં લેવાંયાં છે, એક ઔપચારિક તંત્ર જરૂરી છે. આ ચર્ચા વહિવટનાં ઉચ્ચ સ્તરોમાં તેમ જ સ્થાનિક સમુદાય સાથે થવી જરૂરી છે. ગ્રામસભાના અભિમુક્ત કાર્યોને સારા પ્રમાણમાં મજબૂત કરવાં જરૂરી છે.

સામાજિક ઑડિટ તંત્ર તથા પારદર્શિતા તથા વિશ્વાસનિયતા માટેનાં બીજાં સાધનો જેવાં કે પડોશી કમિટિઓ, નિરિક્ષણ કમિટિઓ તથા લાભ મેળવતી કમિટિઓ વચ્ચે સહકાર વિકસાવવો જરૂરી છે જેથી જાહેર કામની યોજનાઓ, નાગરિકોના કરાર ઑમ્બ્યુડસમેન જેવી દેખરેખ રાખતી સંસ્થાઓ દ્વારા ઔપચારિક ઑડિટ તંત્રનાં તારણો માટે આગળ ઝીણવટભરી તપાસ કરી શકાય.

8. પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ

વડાપ્રધાન વડે આસામના બારાપેટામાં 19 ફેબ્રુ. 2006 એ શરૂ કરાયેલ પછાત પ્રદેશ સહાય ભંડોળ વિકાસનાં વિરોધમાં ટક્કર લેતી પ્રાદેશિક અસમતુલાને સંબોધવા માટે નવી રીત દર્શાવે છે. આ કાર્યક્રમનો આયોજન કમીશન વડે ચલાવાતી કરાતી એક યોજના, રાષ્ટ્રીય સમ વિકાસ યોજનાની સાથે સમાવેશ થાય છે. પછાત પ્રદેશ અનુદાન ભંડોળ 27 રાજ્યોમાં 250 જિલ્લાઓને આવરે છે, જેમાંના 232 બંધારણના ભાગ IX અને ભાગ IX-Aના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા હેઠળ આવે છે, જે ક્રમશઃ પંચાયત તથા નગર પાલિકા સાથે વ્યવહાર કરે છે. બાકીના 18 જિલ્લાઓ બીજા સ્થાનિક સરકારી માળખાંઓ વડે આવરી લેવાયાં છે, જેવાંકે સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ તથા બંધારણના છઠ્ઠા પત્રક હેઠળની પ્રાદેશિક મંડળ તથા નાગાલેન્ડ તથા મણીપૂરના પહાડી વિસ્તારોના કિસ્સા જેવી રાજ્યની વિશિષ્ટ વ્યવસ્થાઓ.

યોજનાના હેતુઓ તથા મહત્વનાં પાસાંઓ

પછાત પ્રદેશ અનુદાન ભંડોળ વિકાસની પ્રાદેશિક અસમતુલાની નવસજ્જ માટે તૈયાર કરાયું છે. આ ભંડોળ નક્કી કરાયેલ 250 જિલ્લાઓના વિકાસ માટેની વર્તમાન આવકમાં ક્ષતિપૂર્તિ કરતો તથા પૂરક નાણાકીય સ્રોત પૂરો પાડશે.

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

- સ્થાનિક માળખાં તથા બીજી વિકાસ માટેની જરૂરિયાતો વચ્ચેનાં કટોકટીભર્યા અંતર કે જેને પહોંચી વળવા માટે વર્તમાન આવક પર્યાપ્ત ન હોય, તેને જોડશે.
- ત્યાં સુધી પંચાયત તથા મ્યુનિસિપાલિટી સ્તરના સંચાલનને, ભાગ લેનાર આયોજનનો સમાવેશ કરવા નિર્ણયો લેવા, અમલીકરણ તથા નિરિક્ષણ કરવા, સ્થાનિક જરૂરિયાતોને પ્રતિબિંબિત કરવા વધુ યોગ્ય ક્ષમતા ઘડતર સાથે મજબૂત કરવા.
- સ્થાનિક સંસ્થાઓને તેમની યોજનાઓનાં આયોજન, અમલીકરણ તથા નિરિક્ષણ માટે વ્યાવસાયિક ટેકો પૂરો પાડવો.
- પંચાયતને સોંપાયેલાં આવશ્યક કાર્યોના દેખાવ તથા વહેંચણી તથા અપર્યાપ્ત સ્થાનિક ક્ષમતાને કારણે થયેલી ઉલટી કાર્યક્ષમતા તથા વાસ્તવિક ખોટ સુધારવી.

સંકલિત વિકાસનો પ્રારંભ વ્યાવસાયિક આયોજનના ટેકાના આશ્રયે દરેક જિલ્લા વડે હાથ ધરાયેલ પોતાનાં પછાતપણાનાં નિદાનકર્તા અભ્યાસ સાથે થશે. આનું અનુસરણ 2006-2007 અને 11મી પંચ વર્ષીય યોજનાના સમય દરમ્યાનની પછાતતાને માટે એક સારી રીતે આકાર અપાયેલ જિલ્લા વિકાસ યથાર્થ યોજના તૈયાર કરીને કરાશે. ગ્રામ સ્તરે પંચાયતો, મધ્યસ્થી કરશે તથા જિલ્લા સ્તરે કલમ 243Gનો પત્ર તથા તત્ત્વ સાથે રાખીને આ કાર્યક્રમનાં અમલીકરણનું આયોજન હાથ ધરાશે, જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં મ્યુનિસિપાલિટી કલમ 243Wના પત્ર તથા તત્ત્વની અનુમતિ સાથે અને બંધારણની કલમ 243ZD સાથે આ કાર્યક્રમની તેવી જ રીતે યોજના તથા અમલ કરાશે.

આ યોજના સંબંધિત જિલ્લામાં ચાલુ હોય તેવા ઘણાંબધા કાર્યક્રમોને એકત્રિત કરશે અને તેથી જિલ્લા તરફ જતા સ્ત્રોતોનાં સંયોજન દ્વારા પછાતપણાને સંબોધશે. તે આયોજનના સ્થાનિક પસંદગી કરવાના સિદ્ધાંતની તોડફોડ કર્યા વગર પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળને યોજનાને લગતાં કોઈ પણ આવરણ ચડાવ્યા વગર કરાશે. આ ભંડોળ હેઠળ અમલીકરણ માટે નક્કી થયેલા કાર્યક્રમો લોકોની ભાગીદારી-ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ગ્રામ તથા વોર્ડ સભા દ્વારા તથા શહેરી વિસ્તારમાં વિસ્તાર સભાઓ તથા વોર્ડ કમિટીઓ દ્વારા પસંદ કરાશે. ભાગ લેનાર યોજનાઓ દરેક પંચાયત તથા મ્યુનિસિપાલિટી વડે તૈયાર કરાશે. જે બધા સ્ત્રોતો પંચાયતના વિસ્તારમાં વપરાશે તેમજ છેક છેલ્લા સુધી આવરશે તેનો ખ્યાલ રાખશે.

- રાજ્ય યોજનાના વિભાગીય તેમજ જિલ્લા ખંડ/ભાગ
- કેન્દ્ર પ્રાયોજિત યોજનાઓ (ખાસ કરીને ફ્લેગશીપ કાર્યક્રમો)
- રાષ્ટ્રીય રોજગાર ગેરંટી યોજનાને કારણે ભંડોળ આવે છે
- કેન્દ્ર તથા રાજ્ય નાણા પંચ તરફથી બાંધી તથા છુટ્ટી સહાય/અનુદાન તથા
- ભારત નિર્માણને કારણે ભંડોળ આવે છે.

દરેક પંચાયત તથા મ્યુનિસિપાલિટી વડે તૈયાર કરેલ ભાગ લેનાર યોજનાઓ જિલ્લા આયોજન સમિતિ વડે જિલ્લા યોજનામાં એકત્રિકરણ કરાશે. તે જિલ્લામાં ઉપલબ્ધ બધા જ નાણાકીય સ્ત્રોતોને પ્રતિબિંબિત કરશે તથા વિલંબ, દિશા પલટો, નકલ કે લીકેજ થયા વગર તેના શ્રેષ્ઠ ઉપયોગની ખાતરી આપશે.

ભંડોળની ફાળવણી

આ કાર્યક્રમના બે અવયવ છે, એક જિલ્લા ઘટક, જે 250 જિલ્લાને આવરે છે અને બીજો બિહાર અને ઓરિસ્સાના કલાહાંડી, બોલનગીર તથા કોરાપુટ જિલ્લા માટે. 2006-07નાં અંદાજ પત્રમાં બન્ને ઘટકો માટે રૂ. 5000 કરોડની કુલ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. આ ફાળવણીમાંથી રૂ. 1250 કરોડ આયોજન પંચ વડે વ્યવહાર કરાતી વિશિષ્ટ યોજનાઓ માટે વित्त મંત્રાલયની અનુદાન માટેની માગણીમાં અપાયા હતા. બાકીના રૂ. 3750 કરોડ જિલ્લા ઘટકો માટે પંચાયતીરાજનાં મંત્રાલયની વ્યવસ્થા માટે રખાયા હતા.

રૂ. 3750 કરોડની ફાળવણી ભંડોળની બે બારીઓ ધરાવે છે

1. ક્ષમતા ઘટક - વાર્ષિક રૂ. 250 કરોડ એટલે કે દરેક જિલ્લા માટે રૂ. 1 કરોડ આયોજન, અમલીકરણ, નિરિક્ષણ, હિસાબ તથા જવાબદારી તથા પારદર્શિતા સુધારવા માટેની ક્ષમતા ઘડવા માટે પ્રાથમિક રીતે વપરાશે. આમાં કરાર કરવો તથા આઉટ સોર્સિંગની વ્યવસ્થાનો સમાવેશ થઈ શકે.

2. સંયુક્ત અનુદાન ભંડોળ પારદર્શક સર્વસામાન્ય ધોરણો માર્ગદર્શન વડે આ ભંડોળની ફાળવણી પંચાયતો તથા નગર પાલિકાઓ માટે થાય છે, અને તેઓ માર્ગદર્શિકામાં દર્શાવ્યા મુજબની ભાગે લેનારી આયોજન પ્રક્રિયા દ્વારા જણાવાયેલ સંગઠિત વિકાસના કટોકટીભર્યા અંતર માટે આ ભંડોળ વાપરશે.

ભંડોળની વહેંચણી માટેનાં ધોરણો

સંયુક્ત ભંડોળ નીચેની પદ્ધતિથી જિલ્લાઓમાં વહેંચી દેવાશે.

- દરેક જિલ્લો નિયત લઘુત્તમ રૂ.10 કરોડની રકમ દર વર્ષે મેળવશે.
- 50 ટકા રકમની ફાળવણી બધા પછાત જિલ્લાની કુલ વસતીના જે તે જિલ્લાની વસતીના ભાગના આધારે કરવામાં આવશે.
- 50 ટકા બધા પછાત જિલ્લાના કુલ વિસ્તારનો જિલ્લાનાં વિસ્તારમાં કેટલો ભાગ છે તેના આધારે કરવામાં આવશે.

જિલ્લાની અંદર ભંડોળની અંદરોઅંદર ફાળવણીના ધોરણો

દરેક રાજ્ય દરેક પંચાયત તથા નગર પાલિકાઓ માટે ભંડોળ માટેની સર્વસ્વિકૃત હોય તેવી યોજના દર્શાવશે. આમ સર્વસ્વિકૃત હોય તેવી યોજનાઓ:

- દરેક સ્થાનિક સ્વરાજ સંસ્થા શ્રેણી (પંચાયતો તથા નગર પાલિકાઓ)નો ભાગ.
- દરેક શ્રેણી માટે કરાયેલ એકંદર ફાળવણીની અંદર, દરેક સંબંધિત પંચાયત તથા મ્યુનિસિપાલિટીના અંદરોઅંદરના ભાગનું સંચાલન કરતાં સર્વસ્વિકૃત ધોરણો.

પ્રોપોસલના ઘટકોમાં નીચેનાનો સમાવેશ થઈ શકે

- પછાતપણાં તેમજ વિકાસના સ્તરને પ્રતિબિંબિત કરતાં હોય તેવાં રાજ્ય વડે તૈયાર કરાયેલ તથા સ્વિકારાયેલ કોઈ પણ સૂચકાંક.
- જિલ્લા આયોજન વિશે આયોજન પંચની માર્ગદર્શિકા તા. 26-08-06 હેઠળ વર્ણવ્યા મુજબ નજર રાખવાથી જણાયેલ વિશિષ્ટ જિલ્લાવાર અગ્રતાક્રમને જોશે.
- ભંડોળના વાજબી ટકા જે ચોક્કસ ધોરણોના આધારે દેખાવના પ્રોત્સાહક તરીકે જુદી રખાયેલ

નિશ્ચિત રકમ હોઈ શકે.

પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ માર્ગદર્શિકા મુજબ ઉપરની ફાળવણીની વિગતોનો, ખાસ કરીને બધી જ સંબંધિત પંચાયતો તથા નગર પાલિકાઓમાં બહોળો પ્રચાર થવો જોઈએ. એક વખત ઉપરનાં ધોરણો સ્વિકૃત થઈ જાય, તેઓ 2006-07 તથા આખી અગિયારમી યોજના માટે અમલમાં આવશે.

રાષ્ટ્રીય સમવિકાસ યોજનામાંથી પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળમાં પરિવર્તન: બધા જ 147 રાષ્ટ્રીય સમ વિકાસ યોજના હેઠળ જિલ્લાઓને જ્યારે તેઓ ઉપયોગિતાનાં પ્રમાણપત્રો રજૂ કરવા જેવા આ યોજના હેઠળના જરૂરી કરારો પૂરા કરશે ત્યારે ભંડોળ આપવામાં આવશે. અન્ય રાષ્ટ્રીય સમ વિકાસ યોજના હેઠળ જિલ્લાઓ પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ મુજબની માર્ગદર્શિકા 2006-07માં જિલ્લા યોજનાની તૈયારીની પ્રક્રિયા શરૂ કરશે. એ અન્ય પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ - રાષ્ટ્રીય સમ વિકાસ યોજના હેઠળ જિલ્લાઓ, જેમણે જિલ્લા વિકાસ યોજનાના દસ્તાવેજોનું 2006-07માં જિલ્લા આયોજન સમિતિઓ દ્વારા એકત્રિકરણ કર્યું છે, તેઓ 2006-07 માટેની સંપૂર્ણ ફાળવણી મેવળશે. જેથી તેઓ તાત્કાલિક તેમની યોજનાનું અમલીકરણનો આરંભ કરી શકે.

2006-07 દરમિયાન દરેક બિન આરએસવીવાય-બીઆરજીએફ જિલ્લાઓને, રૂ. 10 કરોડનો પ્રારંભિક હપ્તો આપવામાં આવશે. જે રાજ્યો જિલ્લા આયોજન સમિતિ સ્થાપવાની પ્રક્રિયામાં છે, તેઓ જો બંધારણની કલમ 243ZD સાથે મળીને ફેબ્રુઆરી 15, 2006 સુધીમાં જિલ્લા આયોજન સમિતિ સ્થાપના કરી દે તો ભંડોળ મેળવવા પાત્ર બનશે.

આયોજન પ્રક્રિયા

દરેક પંચાયત તથા મ્યુનિસિપાલિટી પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ હેઠળ આયોજન માટેનાં એકમો હશે. પંચાયત અથવા નગરપાલિકા વડે તૈયાર થયેલી યોજનાઓ જિલ્લા આયોજન સમિતિ વડે જિલ્લા આયોજનમાં ભેળવી દેવામાં આવશે. આયોજન પંચની માર્ગદર્શિકામાં ગોઠવાયેલ દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખતાં, આ યોજનાઓને એકત્રિત કરતી વખતે, જિલ્લા યોજનાઓ અનુ. જાતિ/અનુ. જનજાતિના વિકાસને લગતા મુદ્દાઓને સંબંધો તેની ખાતરી માટે વિશેષ સંભાળ રખાશે.

- દરેક પંચાયત તથા નગરપાલિકાની યોજનાની અંદર અનુ. જાતિ/અનુ. જનજાતિ માટે યોજના મુજબની ફાળવણી દર્શાવતી એક પેટાયોજના તૈયાર થવી જોઈએ.
- અનુ. જાતિ/અનુ. જનજાતિઓના ફાયદા માટેની યોજનાઓને ઓછામાં ઓછું જે સત્તા વિસ્તાર માટે તે યોજના તૈયાર કરવામાં આવી છે, તેમાં આ સમાજની વસતીનાં પ્રમાણમાં ફંડની ફાળવણી થવી જોઈએ.
- અનુ. જાતિ/અનુ. જનજાતિની વસતી સંગીન હોય તેવાં ગામોમાં શાળાઓ, આંગણવાડીઓ, આરોગ્ય કેન્દ્રો વગેરે જેવી સગવડો અગ્રતાનાં ધોરણે પૂરી પાડવી જોઈએ.

ક્ષમતા ઘડતર:

પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ અસરકારક અમલીકરણને બધા હિસ્સેદારોની સતત તથા ટકાઉ ક્ષમતાનાં ઘડતરની જરૂર પડશે. વાર્ષિક રૂ. 250 કરોડની રકમ પંચાયતોની ક્ષમતા ઘડતર માટે પછાત વિસ્તાર હેઠળ ખાસ પસંદ કરવામાં આવી છે. દરેક રાજ્ય માટે ભંડોળની ફાળવણી રાજ્યના પછાત

વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ જિલ્લા દીઠ રૂ. 1 કરોડના દરે ગણવામાં આવી છે.

પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ કાર્યક્રમના અસરકારક આયોજન તથા અમલીકરણ માટે પંચાયતો તથા શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓ માટે ક્ષમતા ઘડતરના કાર્યક્રમોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, અને તે પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળનું એક આવશ્યક પાસું છે.

મુખ્ય હેતુઓ:

- નગર પાલિકાઓ તથા પંચાયતોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ તેમની જવાબદારીઓ વધુ સારી રીતે નિભાવી શકે તે માટે તેમનાં જ્ઞાન તથા કુનેહ વધારવાં.
- પંચાયતોને સોંપાયેલાં કાર્યો સાથે સંકળાયેલા મુખ્ય કર્મચારીઓ તથા જેઓ તેમની નીચે અથવા સાથે રહીને પંચાયતને સોંપાયેલાં કાર્યોના દેખાવમાં અસરકારક સેવા આપે છે તથા સગવડ આપે છે.
- તેમને પાણીદાર/અભિમૂખ બનાવવા.
- ખાસ કરીને દબાણ જૂથો, જેવાં કે સ્વ સહાય જૂથને વધુ અર્થપૂર્ણ ભાગીદાર થવા માટેની ક્ષમતા ઘડતર દ્વારા ગ્રામસભાનાં કામોમાં સુધારો કરવો.

મુખ્ય પાસાંઓ

- અયોજન તથા અમલીકરણ માટે પંચાયતો માટે પર્યાપ્ત કાર્યકરો (પુરા પાડવા)ની વ્યવસ્થા.
- વિકેન્દ્રિત આયોજન પ્રક્રિયામાં પંચાયતો તેમજ ગ્રામસભાઓને ખાસ કરીને સહાયક વ્યક્તિઓની સેવા મેળવવા માટે ટેકનિકલ સહાયની વ્યવસ્થા.
- જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં કચેરીઓ, તથા માર્ગો, ટેલીફોનો, વીજ પુરવઠો તથા ઈ-કનેક્ટિવિટી દ્વારા આ કચેરીઓ સાથે સંપર્ક સહિતનાં પૂરતાં માળખાં પૂરાં પાડવાં.
- પર્યાપ્ત તાલીમ પૂરી પાડવી.
- પછાતપણા ઉપર સર્વે તથા અભ્યાસનું સંચાલન તથા પાયારૂપ ડેટાબેંકનો વિકાસ.
- હિસાબ તથા ઓડિટ પદ્ધતિની સ્થાપના તથા સંભાળ.
- પંચાયતો તથા જિલ્લા આયોજન કમિટી માટે યોજનાઓ તૈયાર કરવી તથા એકત્રીકરણ માટે સહાય મેળવવી..
- પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળનું સ્પષ્ટ ફોકસ પંચાયતોને વ્યાવસાયિક સહાય દ્વારા સમાજની ક્ષમતા ઘડવા ઉપર છે.
- ખેતીને લગતાં અનુવર્ધન માટે સમાજ સ્તરની તાલીમ પામેલ વ્યક્તિ, જે ખેતી, પાણી પ્રબંધન, ઢોર-ઢાંખરનો વિકાસ, વાવણી પછીનું પ્રબંધન તથા ખેતી વ્યાપાર વિશે સમાજને જ્ઞાન આપવા જેવાં બહુવિધ કાર્યો કરી શકે તેવી હોય.
- એક જાતિ સશક્તિકરણ સમાજ આગેવાન અથવા સ્વયંસેવક જ જાહેર ક્ષેત્રમાં મહિલાઓની ભાગીદારીને આગળ લાવે.
- ટેકનિકલ સ્વિકૃતિનાં અનુકૂલ તથા પંચાયતો માટે કાચા અંદાજ તૈયાર કરવા માટે તાલીમબદ્ધ બેરફૂટ એન્જિનિયર્સ અથવા સ્થાનિક એન્જિનિરીંગ ક્ષમતા ઉભી કરવી.
- વ્યાવસાયિક આયોજન માટે ટેકો.
- ઉપરના કર્મચારી વર્ગ માટે તાલીમ.

પંચાયતી રાજના કેન્દ્રિય મંત્રાલય વડે તૈયાર કરાયેલ રાષ્ટ્રીય ક્ષમતા ઘડતર માળખાં મુજબ, સંબંધિત રાજ્ય સરકાર વડે તૈયાર કરાયેલ, રાજ્ય તથા જિલ્લા વિશિષ્ટ તાલીમ વ્યુહરચનાઓ તથા યોજનાઓને પંચાયતીરાજ મંત્રાલય વડે યોગ્ય ટેકો અપાશે.

પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળનું પ્રક્રિયાકરણ

અમલીકરણ તંત્ર

પંચાયતો, નગરપાલીકાઓ તથા જિલ્લા આયોજન સમિતિ કાર્યક્રમોનું પ્રબંધન હાથ ધરાશે. કોઈપણ પંચાયત સ્તરે અથવા નગર પાલિકા સ્તરે યોજનાનાં અમલીકરણ માટે કોઈ ખાસ સંસ્થાઓ, પ્રબંધન સમિતિઓ, સોસાયટી વગેરે બનાવવામાં આવશે નહીં. કાર્યક્રમનાં નિયંત્રણ, પ્રબંધન તથા નિરિક્ષણ ઉપર વિશિષ્ટ ધ્યાન આપવા માટે, આવી સંસ્થાઓની અંદર કાયદાકીય વ્યવસ્થા હેઠળ ઘડાયેલ સ્થાયી સમિતિઓને આ હેતુ માટે મજબૂત બનાવી શકાય.

રાજ્ય સ્તરે સ્વિકૃતિ: રાજ્ય સરકાર કાર્યક્રમના પ્રબંધન નિરિક્ષણ તથા મૂલ્યાંકનની જવાબદારી માટે, મોટેભાગે રાજ્ય સ્તરે મધ્યવર્તી વિભાગ તરીકે પંચાયતી રાજ વિભાગ, જેવો એક વિભાગ નીમી શકે છે.

રાજ્યના ચીફ સેક્રેટરીના નેતાપદે ડેવલપમેન્ટ કમિશનર, આયોજન સેક્રેટરી, પંચાયતીરાજના રાજ્ય સેક્રેટરી, રાજ્ય શહેરી વિકાસ સેક્રેટરી, કાર્યક્રમ હેઠળ હાથ ધરનાર કામ જે વિભાગ હેઠળ હોય તેના મુખ્ય રાજ્ય સેક્રેટરીઓ, પંચાયતી રાજ મંત્રાલયના એક પ્રતિનિધિ તથા આયોજન પંચના રાજ્ય યોજના સલાહકાર તેમજ બીજા જરૂરી મનાતા ભારત સરકારની પસંદ થયેલ વ્યક્તિઓ ધરાવતી એક ઉચ્ચ સત્તાધારી સમિતી પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળની જિલ્લા બારી હેઠળ હાથ ધરનાર સૂચિત જિલ્લા યોજનાઓ તથા તાલીમ યોજનાઓ પર ધ્યાન તથા સ્વિકૃતિ આપશે.

મધ્યવર્તી વિભાગ, પંચાયત બેન્ક ખાતાંઓ કે જેમાં વિકાસશીલ અનુદાન બનાવવામાં આવશે, તેના ડેટાબેઝ સહિત પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ જિલ્લાઓની બધી પંચાયતોના કોમ્પ્યુટરાઈઝડ ડેટાબેઝ સંભાળવા માટે જવાબદાર રહેશે.

વિકાસ ભંડોળ હેતુ: પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ હેઠળ છુટા કરાયેલ વિકાસ ભંડોળનો ઉપયોગ વિકાસ માટે અતિઆવશ્યક કટોકટીભર્યા ગાળાને પૂરવા માટે થવો જોઈએ. પંચાયતો તથા નગરપાલિકાઓ આ ભંડોળને બંધારણના અનુક્રમે 11 તથા 12માં પત્રકમાં સૂચિત થયા મુજબ અનુક્રમે તેમને સોંપાયેલાં કામની અંદર આવતા કોઈપણ હેતુ માટે ઉપયોગ કરી શકે છે.

નીચેના પર ખાસ ધ્યાન આપી શકાય છે

- ગ્રામ વિદ્યુતકરણ, જ્યાં એક ગામનું સઘન વિદ્યુતકરણ વર્તમાન રાષ્ટ્રીય સ્તરનાં રોકાણમાંથી કરવાની દરખાસ્ત પાર હોઈ શકે.
- જ્યાં વર્તમાન પંપ અથવા પાઈપ વડે પણી પૂરવઠો પહોંચાડવો શક્ય ન હોય, તેવા પહાડી તથા આદિમજાતિ વિસ્તારોમાં પીવાનું પાણી પહોંચાડવા માટે પંચાયતોએ યોગ્ય ટેકનોલોજી વિકલ્પો અપનાવવા જોઈએ.
- જ્યાં ભારત નિર્માણ નવાં ઘરોની વ્યવસ્થાનાં ભરાવામાં માત્ર થોડાક ભાગ માટે ઉપયુક્ત છે, ત્યાં ઈન્દીરા આવાસ યોજનામાં વૃદ્ધિ.

વિકાસ અનુદાનના ઉપયોગ માટેની દરખાસ્તમાં નીચેની વિગતો આપવી જોઈએ.

- જિલ્લા, બ્લોક તથા ગ્રામપંચાયત તથા નગર પાલિકાઓ વચ્ચે ભંડોળની ફાળવણી માટે જિલ્લાની અંદર અનુસરાતાં ધોરણો, જિલ્લાનાં વિકાસ લક્ષ્યોના અગ્રતાક્રમ તથા દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં લઈને થાય છે.
- પંચાયતો તથા નગર પાલિકાઓને પર્યાપ્ત તથા પોતાના સ્ત્રોતો ઉત્પાદિત કરવા માટે પૂરતી નાણાકીય સત્તાથી સજ્જ કરવા માટે રાજ્ય વડે લેવાયેલ પગલાં.
- વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી જિલ્લાએ મેળવેલ વિકાસ ભંડોળની વિગતો.

ભંડોળ પ્રવાહ તંત્ર

બંધા ભંડોળો રાજ્ય સરકારનાં એકત્રિત ભંડોળમાં ફેરવવામાં/તબદીલ કરવામાં આવશે. રાજ્ય સરકાર વડે જે ભંડોળો પંચાયતો તથા નગરપાલિકાઓને તબદીલ કરવાનાં હશે તે ભંડોળ છૂટા થયાના 15 દિવસમાં તેમનાં બેંક ખાતાંઓમાં તબદીલ કરાશે. બેંક દ્વારા પંચાયતને ઝડપી ભંડોળ તબદીલ કરવીના સંભાવનાના અભ્યાસ માટે પંચાયતી રાજ મંત્રાલયનાં કાર્યબળ વડે સૂચવાયેલ બેંક તબદીલી તંત્રનો ઉપયોગ કરીને, રાજ્ય સ્તરે ભંડોળ સીધા સંબંધિત પંચાયત તથા નગરપાલિકાનાં બેંક ખાતાંઓમાં જમા કરવામાં આવશે. પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળો રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોમાં અથવા પોસ્ટ ઓફીસોમાં રાખવામાં આવશે. થાપણો પર ભેગી થયેલી વ્યાજની રકમને પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ હેઠળ વધારાના સ્રોત તરીકે માનવામાં આવશે અને તેનો ઉપયોગ કાર્યક્રમની માર્ગદર્શિકા મુજબ કરવાનો રહેશે.

આવાં ભંડોળના નિકાલ માટે સંબંધિત પંચાયત વડે નક્કી થયેલ વિધિના સુમેળમાં, સંબંધિત પંચાયત વડે નક્કી થયા મુજબ, ભંડોળ કામ મંજૂર થાય કે તરત જ પુરેપુરું અથવા હપ્તામાં છૂટું કરવામાં આવશે. રાજ્ય પંચાયતી ધારાને લગતી વ્યવસ્થા હેઠળ ઘડાયેલ કાયદા મુજબ રાજ્ય સરકાર વડે વર્ણવાયેલ નાણાકીય તથા આર્થિક હિસાબના નિયમોની વર્તમાન પ્રણાલીની વિગતો મુજબ પંચાયતો તથા નગરપાલિકાઓ વડે ભંડોળ ઉપાડાશે.

ખાતાંનો નિભાવ તથા ઓડિટ દરેક પંચાયત તથા નગર પાલિકાઓ તેમને ફાળવાયેલ ભંડોળનાં ખાતાંના નિભાવ માટે જવાબદાર રહેશે. પંચાયતો તથા રજૂ કરાયેલ ઓડિટના કિસ્સામાં આ ખાતાઓ જિલ્લા પંચાયત વડે દૃઢીભૂત કરી શકાય છે. તેવી જ રીતે કોઈપણ કાર્ય કરતી સંસ્થાઓ, જેને કાર્યક્રમ હેઠળ ભંડોળ સોંપવામાં આવ્યું હોય, તે પણ અલગથી હિસાબ સંભાળશે, જે ઓડિટ માટે રજૂ કરવામાં આવશે. રાજ્ય બધી જ પંચાયતો તેમજ નગરપાલિકાઓને પર્યાપ્ત માનવબળ તથા સ્રોતો પૂરા પાડશે.

દરેક જિલ્લામાં દરેક નાણાકીય વર્ષને અંતે યોજના હેઠળ થયેલાં કાર્યોનું નિયમિત ભૌતિક તથા નાણાકીય ઓડિટ કરવામાં આવશે. આ ઓડિટ સ્થાનિક ભંડોળ ઓડિટર વડે અથવા રાજ્યના AGઓ અથવા રાજ્ય સરકારની રાજ્ય નામાવલીમાં નોંધાયેલ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટો વડે કરાશે.

જિલ્લા સ્તરે પુનઃ તપાસ સમિતિ: જ્યાં સુધી મધ્યસ્થ પંચાયત સ્તર સંસ્થાગત ન થાય, ત્યાં સુધી પંચાયતો પોતે જ પ્રક્રિયાની થોડી ઘણી પુનઃતપાસ કરશે. જિલ્લા સ્તરે જિલ્લા આયોજન સમિતિ વડે પુનઃતપાસ સમિતિ એવી ઘડવામાં આવશે કે તે 8 થી 10 સભ્યોથી વધારે સભ્યો ધરાવતી ન હોય, જેનાં મુખ્ય સ્થાને જિલ્લા પંચાયતના ચેરપર્સન અથવા મધ્યસ્થ પંચાયત અથવા જિલ્લા આયોજન સમિતિઓના ચેરપર્સન વારાફરતી રહેશે.

કાર્યોની તપાસનું સમયપત્રક

કાર્યોની ગુણવત્તાના નિભાવ માટે, એક ગુણવત્તા નિરિક્ષણ પદ્ધતિ, સંસ્થાગત કરવામાં આવશે. આ પદ્ધતિનાં કાર્યોની પુનઃતપાસ ઉચ્ચ સત્તાધારી સમિતિ વડે કરાશે.

સામાજિક ઓડિટ અને તળીયાંના સ્તરે જાગૃતિ

રાજ્ય વડે ગ્રામ્ય ઓડિટની સ્પષ્ટ માર્ગદર્શિકા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ગ્રામ તથા વોર્ડ સભાઓ વડે તથા શહેરી વિસ્તારમાં ક્ષેત્ર સભાઓ વડે મૂકાવી/દાખલ કરાવી જોઈએ. પંચાયતોની યોજનાઓ, પ્રકલ્પો અથવા કાર્યક્રમો માટે ફાળવાયેલ ભંડોળના ઉપયોગ વિહોણાં સર્ટિફિકેટો આપવાની સત્તા ગ્રામસભાને અપાશે, તેમજ મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામ રોજગાર ગેરંટી યોજનાની માર્ગદર્શિકામાં વર્ણવ્યા મુજબની જ પ્રક્રિયાનું અનુસરણ કરાશે.

સંદર્ભ: કાર્યક્રમ માર્ગદર્શિકા, પછાત પ્રદેશ અનુદાન ભંડોળ.

9. ગરીબીની સમજ તથા ગરીબી નિવારણની રણનીતિઓ

વીસમી સદીના આરંભે જે સૌથી મોટો પડકાર ઊભો થયો તે રાષ્ટ્રોની વચ્ચે, રાષ્ટ્રોની અંદર અને સહિતો અને રહિતો વચ્ચેની અસમાનતા નિવારવાનો હતો. ખાસ કરીને ત્રીજા વિશ્વના દેશોમાં આ ખાઈ વધતી જ ગઈ. માનવતાવાદી જગતના નિર્માણ માટેના પ્રયાસો વધતા ગયા તેમ છતાં આ ખાઈ સતત વધતી ગઈ છે. ખૂબ જ મોટી સંખ્યામાં લોકો ગરીબીમાં જીવે છે, રોજના એક ભોજન ઉપર પોતાનું અસ્તિત્વ તેઓ ટકાવે છે અને તેમના જીવન તથા અસ્તિત્વની કોઈ સલામતી નથી. અસમાન વૃદ્ધિ અંગેના અભ્યાસો એમ બતાવે છે કે આ કોઈ કુદરતી ઘટના નથી પરંતુ તે ઐતિહાસિક અને માળખાકીય વિકાસલક્ષી પ્રક્રિયાઓનું પરિણામ છે. તેણે જ ધીમે ધીમે ગરીબી વધારી છે અને કરોડો લોકોને છેવાડે ધકેલી દીધા છે અને તેમના પ્રત્યે ભારે અન્યાય કર્યો છે.

નિષ્ણાતો તેથી એમ જણાવે છે કે ગરીબી માનવ સર્જિત છે. વ્યવસ્થાઓ જ એવી છે કે થોડાક તાકતવર લોકોનાં હિતો ટકે છે, સ્વીકૃતિ પામે છે અને પ્રસ્થાપિત થાય છે. સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય માળખું જ એવી રીતે વિકાસ પામે છે કે જેમાં ગરીબીનું સર્જન થાય છે અને ગરીબી ટકે છે. અહીં એવી દલીલ થઈ શકે કે ભારતમાં બીજા વિશ્વ યુદ્ધ બાદ વિકાસ માટે મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ કરવામાં આવ્યું છે. છેલ્લાં 63 વર્ષ દરમિયાન કુલ ઘરેલૂ ઉત્પાદન અને માથાદીઠ આવકમાં વધારો થયો છે. ઉદ્યોગો,

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

માળખાગત સવલતો વગેરે ક્ષેત્રોમાં પણ વૃદ્ધિ થઈ છે અને માહિતી ટેકનોલોજી જેવા નવા ક્ષેત્રમાં પણ આપણે ઘૂસણખોરી કરી છે. આર્થિક સંદર્ભમાં એકંદરે વૃદ્ધિ થઈ છે, ત્યારે અસમાનતા, બાદબાકી અને અન્યાય વધી રહ્યાં છે અને સીમાન્તીકરણ વધી રહ્યું છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે તેને લીધે કેટલાક લોકો ભૂખમરાથી મૃત્યુ પામે છે. તેથી એમ પૂછવાની જરૂર છે કે વિકાસ કોને માટે અને કેટલા ખર્ચે? અથવા એમ પૂછવું પડે કે વિકાસ ખરેખર શું છે?

આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સમાજજીવનને નક્કી કરે છે. કેટલાક પ્રગતિશીલ અર્થશાસ્ત્રીઓ જે અર્થતંત્રમાં અધિશેષ જન્મે છે એવા અર્થતંત્રમાં ગરીબી કેમ છે તેનું વિશ્લેષણ કરે છે. આ અધિશેષનાં કદ, તેની સંરચના અને તેના વિતરણની તરાહ સમાજના સામાજિક - આર્થિક માળખાને નક્કી કરે છે. તેથી લોકો એ અધિશેષ ઉપર કેવી રીતે અંકુશ ધરાવે છે તેનું વિશ્લેષણ કરવાનું મહત્ત્વનું છે. છેવટે તો અસ્કામતોની અસરકારક માલિકી જ વ્યક્તિઓ અને જૂથોને અસ્કામતોના વિતરણ ઉપર અંકુશ આપે છે. આ અસરકારક માલિકીનો કાનૂની અધિકારના સ્વરૂપમાં ન સમજવી જોઈએ, પરંતુ સત્તાના પ્રવર્તમાન સંબંધોના સંદર્ભમાં સમજવી જોઈએ. સત્તાના અસમાન સંબંધો સામાજિક માળખાને નક્કી કરે છે અને તે પછી અસ્કામતોની વહેંચણીની અસમાન અને અન્યાયી તરાહને ટકાવે છે અને તેને ફરી મજબૂત બનાવે છે.

ગરીબીનું માળખાગત સ્વરૂપ

પશુપાલન આધારિત અર્થતંત્રમાં જે અધિશેષ જન્મે તેને ઉપયોગ સમુદાયો દ્વારા આવશ્યક વસ્તુઓ અને સેવોઓનો વિનિમય કરવા માટે કરવામાં આવતો હતો. ધીમે ધીમે એ અર્થતંત્રનું રૂપાંતરણ ખેતી-આધારિત અર્થતંત્રમાં થયું. તેમાંથી જે અધિશેષનું સર્જન થયું તેનો ઉપયોગ થોડાક લોકોએ વધુ ઉત્પાદન અને વધુ વેચાણ કરવા માટે વધુ જમીન ખરીદવા કર્યો. આ રીતે વર્ગભેદની પ્રક્રિયા દાખલ થઈ. તેમાં જમીનના માલિકો સામંતો બન્યા. તેઓ ઉત્પાદનમાંથી ઊભા થતા અધિશેષના માલિક બન્યા અને મજૂરો કે ગણોત્તિયાઓ જમીનનું ખેડાણ કરતા. તે મજૂરોને તેમની મજૂરીના બદલામાં વેતન મળતું. ખરીદ-વેચાણની પ્રક્રિયાનો દોરીસંચાર કરનારો વેપારીઓનો વર્ગ ઊભો થયો અને અમુક નિશ્ચિત સેવાઓ પૂરી પાડનારા કુશળ મજૂરો અને કારીગરો પણ પેદા થયા.

યુરોપમાં 18મી સદીમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો આરંભ થતાં આ વિભાજન વધ્યું. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિમાં સસ્તા દરે વધારે સારી ગુણવત્તાવાળું ઉત્પાદન થતું ગયું. વધુ અધિશેષ પેદા થયો પણ કામદારોની સ્થિતિ અમાનવીય અને દયનીય બની. પછી આ કામદાર વર્ગે તેની કામની સ્થિતિ અને દમનકારી માળખાં સામે બળવો કર્યો. એક તરફ બહુ થોડા લોકો જમીન, કુદરતી સંસાધનો, યંત્ર સામગ્રી અને અધિશેષ ઉપર અંકુશ ધરાવતા થયા તો બીજી તરફ, કામદારો પાસે સખત મહેનતના વળતર પેટે મળેલું વેતન જ હતું.

સ્વાતંત્ર્ય બાદ ભારતે પણ ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિનો માર્ગ અપનાવ્યો, જો કે, મૂળભૂત રીતે અર્થતંત્ર ખેતીપ્રધાન હતું. તે પછી જે પ્રક્રિયા ચાલી તેને પરિણામે એકાંગી વિકાસ થયો. કુલ ઘરેલું ઉત્પાદન (જીડીપી) અને માથાદીઠ આવકમાં છેલ્લા 63 વર્ષ દરમિયાન અનેક ગણો વધારો થયો છે, પરંતુ અસમાનતા વધી છે અને વસ્તીનો ખૂબ મોટો ભાગ અસંગઠિત ક્ષેત્ર ઉપર આધાર રાખતો થયો છે. તેને પરિણામે ગરીબી માનવ વિકાસના દૃષ્ટિકોણથી ઘટી નથી. ગરીબી એટલે અન્ન, વસ્ત્ર અને આવાસ જેવી પાયાની જરૂરિયાતોનો અભાવ જ નહિ, પણ તે સત્તાના અન્યાયી કે અસમાન સંબંધો પણ છે કે જેમાં અનેક લોકો તેમના જીવન અને તેમની નિયતિ નક્કી કરવા માટે અક્ષમ હોય છે. ગરીબી એ કોઈ રેખા કે સંખ્યા નથી, પરંતુ તે

દમનકારી માળખાગત સંબંધોનું પરિણામ છે. પ્રભાવક જૂથો અધિશેષના વિતરણ ઉપર નિયંત્રણ ધરાવે છે અને અસ્કામતોની માલિકી ધરાવે છે. ગરીબીનું સ્વરૂપ સમજવા માટે એ પ્રભાવક જૂથોને ઓળખવાની જરૂર છે. ભારતમાં જ્ઞાતિ, સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ, ધાર્મિક તફાવતો અને વિકલાંગતા જેવાં પાસાં તેમાં ઉમેરાય છે. તેને પરિણામે સીમાન્ત જૂથોનું દમન વધે છે અને તે ગરીબીને વધુ તીવ્ર બનાવે છે.

વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી અમર્ત્ય સેન એમ સમજાવે છે કે ગરીબી બે મુખ્ય પરિબલો પર આધાર રાખે છે: કેટલી અસ્કામતોની માલિકી છે અને બીજું વિનિમયની સમર્થતા, એટલે કે જે અસ્કામતો છે એના દ્વારા શું અને કેટલા પ્રમાણમાં બજારમાંથી ખરીદી શકાય છે તે. આપણે ગરીબીનું માળખાગત સ્વરૂપ સમજીએ કે જે ‘જેસે થે’ સ્થિતિ જાળવે છે અને શક્તિશાળી લોકોને વધારે શક્તિશાળી બનાવે છે:

1. અસ્કામતો અને આવકની અસમાન વહેંચણી

ગરીબો ખૂબ મોટી સંખ્યામાં જમીનવિહોણા છે અથવા તેમની પાસે જે જમીન છે તે બિન-ઉપજાઉ છે, આ માટેનાં અનેક કારણો છે, જેમકે, જમીન સુધારાનો અમલ ન થવો, દેવાના કારણે જમીન છોડવી પડે, સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનોનું ધોવાણ થાય અને તેમને હાનિ પહોંચે, ટેકનોલોજી ક્રાંતિ, રાસાયણિક ખાતરોનો હાનિકારક ઉપયોગ અને તાજેતરના સમયમાં વૈશ્વિકીકરણના સંદર્ભમાં જનીન ઈજનેરી દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા બિયારણનો ઉપયોગ. ઔદ્યોગિક અસ્કામતો થોડાક લોકોના જ હાથમાં છે અને ઉદારીકરણને લીધે બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓના આગમનને પરિણામે મોટાં ઔદ્યોગિક ગૃહો ઊભાં થયાં છે. અહીં પણ અંકુશ થોડાંક કોર્પોરેટ ગૃહો પૂરતો મર્યાદિત છે અને બાકીનો અંકુશ પગારદાર કર્મચારીઓ કે ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં વેતન કમાનારાઓ પાસે છે. અહીં એ સમજવાની જરૂર છે કે 80 ટકા કર આવક આડકતરા વેરાઓમાંથી થાય છે કે જે આમ આદમીને અસર કરે છે. આ આવક ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર ઓછા વ્યાજની લોન દ્વારા લઈ લે છે. નાણાં સંસ્થાઓ દ્વારા સરકાર જ તેમને આ લોન આપે છે. આમ, અસ્કામતોની અસમાન વહેંચણી સ્પષ્ટપણે આવકના અસમાન પ્રવાહને જન્મ આપે છે.

2. માનવ મૂડીની અસમાનતા

માનવ મૂડી એટલે મનુષ્યની ગુણવત્તા, પ્રાપ્ત થયેલી કુશળતા અને મનુષ્યનું આરોગ્ય. તે સામાન્ય રીતે આરોગ્ય અને શિક્ષણ જેવી પાયાની જરૂરિયાતોની તકોની પ્રાપ્યતા દ્વારા કે તેની પહોંચ દ્વારા નક્કી થાય છે. આરોગ્ય માટેના નિર્દેશકોમાં બાળમૃત્યુ દર, આયુષ્ય, આરોગ્ય સેવાઓની પ્રાપ્યતા, પોષણ અને પીવાના પાણીની પ્રાપ્યતાનો સમાવેશ થાય છે. આ સંદર્ભમાં શહેરી વિસ્તારો અને ગ્રામીણ વિસ્તારો વચ્ચેનો તફાવત 80:20ના પ્રમાણમાં દેખાય છે. દેશમાં સાક્ષરોનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે અને અધવચ્ચે શાળા છોડી જવાનો દર ખાસ કરીને છોકરીઓ માટે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણમાં ઘણો વધારે છે, આરોગ્ય અને શિક્ષણની સેવાઓનું ખાનગીકરણ થઈ રહ્યું છે અને તેનું કારણ વૈશ્વિકીકરણ અને ઉદારીકરણની નીતિઓ છે. ગરીબો આ સેવાઓ બજારમાંથી ખરીદી શકે તેમ નથી તેઓ તો અસ્તિત્વની લડાઈ લડી રહ્યા હોય તેવી સ્થિતિ ઊભી થાય છે.

3. રોજગારીની તકોમાં અસમાનતા

ગરીબોમાંના ઘણા લોકો અકુશળ અથવા અર્ધકુશળ લોકો છે. તેમની પાસે માત્ર શ્રમશક્તિ જ છે. તેઓ તેના દ્વારા જ અન્ન અને જીવનની અન્ય જરૂરિયાતો ખરીદી શકે છે. બેકારી અથવા અર્ધ-રોજગારી ગરીબીનું એક મહત્ત્વનું કારણ છે. ગ્રામ વિસ્તારો અને શહેરી વિસ્તારો વચ્ચે કામની તકોનું વિતરણ અસમાન રીતે થયેલું છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે, સંગઠિત અને અસંગઠિત ક્ષેત્રો વચ્ચે, મધ્યમ વર્ગ અને

સમૃદ્ધ વર્ગ વચ્ચે પણ તેનું વિતરણ અસમાન રીતે થયેલું છે. વૈશ્વિકીકરણની અસરને પરિણામે જાહેર ક્ષેત્ર સંકોચાતું જાય છે અને તેથી તેમાં નોકરીઓ ઘટી રહી છે, વધુ ને વધુ કામદારો કરારને આધારે નીચા પગારે રોજગારી મેળવે છે કે જેમાં મહિલાઓ વિશેષ છે.

4. ગરીબો માટે પ્રતિકૂળ વિનિમય સમર્થતા

સલામત રોજગારીનાં સ્ત્રોતો ઘટી રહ્યાં છે અને તેથી રોજગારીની તકો ઘટી રહી છે. ખરીદશક્તિ કે વિનિમયની સમર્થતાને તે ઘટાડે છે. પરિણામે તેમની અસ્કામતો કે આવકના બદલે તેમને જે વસ્તુઓ અને સેવાઓ પ્રાપ્ત થયા છે તેમની સંખ્યા ઘટે છે. ભાવો વધે, આડકતરા વેરા વધે અને કાયદાઓનો અસરકારક અમલ ના થાય તો ગરીબોની વિનિમયની સમર્થતામાં ઘટાડો થયા છે. લઘુત્તમ વેતન અને જમીનની યોગ્યમર્યાદા જેવા કાયદાનો અસરકારક અમલ થતો નથી. વળી, ઉદારીકરણની નીતિને લીધે સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનો વિશેષ આર્થિક વિસ્તારો () અને બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓને આપવામાં આવી રહ્યાં છે. અમર્ત્ય સેન કહે છે તે મુજબ વ્યક્તિઓની કમાણી કરવાની ક્ષમતા અને રૂપાંતરણ ક્ષમતા મહદંશે તેમની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ પર આધાર રાખે છે. દા.ત. વિકલાંગ વ્યક્તિ અને સામાન્ય વ્યક્તિને જો વેતન સમાન મળતું હોય તો પણ તેની તુલના ના થઈ શકે કારણ કે વિકલાંગ વ્યક્તિએ પોતાની કાર્યગત મર્યાદાઓને લીધે સેવાઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે વધારાનો ટેકો મેળવવાની જરૂર હોય છે. આ ઉપરાંત જ્ઞાતિ, વર્ગ, સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ અને ધર્મ જેવાં પરિબલો પણ વ્યક્તિને અસહાય બનાવે છે અને તેમના અસ્તિત્વ માટે તથા તેમના કામ માટે બહુ જ ઓછી પસંદગીની તકો રહે છે.

મોટા ભાગના ગરીબો ગરીબોના વિષયકમાં ફસાયેલા હોય છે. આ વિષયકનો પાયો માત્ર ઉપર સમજાવ્યા મુજબનો આર્થિક હોય છે એવું નથી. તે અનેક પ્રકારનાં વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક એવાં સામાજિક અને માનસિક દબાણો પણ હોય છે. આ દબાણો અન્યાયી અને ભેદભાવજનક સામાજિક વ્યવહારોને લીધે ઊભાં થયાં હોય છે. આ વ્યવહારો ગહન સામાજિક વ્યવહારો અને આત્મઘાતકતા, જોખમ ઉઠાવવાની ઓછી ક્ષમતા, પ્રતિસ્પર્ધા અને વિભાજન કે જેના ઉપર રાજકીય વ્યવહારો હાવી હોય છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. આ રાજકીય વ્યવહારો વહીવટી, કાનૂની અને અદાલતી હોઈ શકે છે. થોડાક લોકોના હાથમાં અધિશેષ ઉપર નિયંત્રણ હોવાથી આ અધિશેષનો નિકાલ વૈભવી ચીજોની માંગ ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. તેથી એ વૈભવી ચીજોના ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં રોકાણ માટેની માંગ વધે છે. આ વલણને લીધે મૂડીગહન ક્ષેત્રોમાં રોકાણ વધારે થાય છે. તેને પરિણામે કામદારોનું વિસ્થાપન થાય છે અને રોજગારી માટેની તકોમાં ઘટાડો થાય છે. આ ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓનું લક્ષણ જ મજૂરોને ખસેડવાનું હોય છે તેથી રોજગારીની તકો ઘટવાનું વલણ ઊભું થાય છે. વધારે મૂડી રોકાણ ધરાવતા ક્ષેત્રમાં જે નવી રોજગારી સર્જાય છે તે અને વસ્તીના દબાણને લીધે વધતા શ્રમના પુરવઠા વચ્ચેની કાંઈ વધતી જાય છે અને તેને પરિણામે રોજગારીની તકો ઓછી વિસ્તરે છે.

આમ, એ સ્પષ્ટ છે કે ગરીબી એ સંસાધનો અસમાન રીતે પ્રાપ્ત થવાનું પરિણામ છે, તે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સત્તાનું અસમાન વિતરણ છે અને નિર્ણય પ્રક્રિયામાં અસમાન સહભાગિતાનું પરિણામ છે. તેથી વિકાસ એટલે સંસાધનોની વધારે સમાન વહેંચણી, સત્તાના સંબંધોમાં સમતુલા તથા ગરીબો, વંચિતો અને અસહાય લોકોની નિર્ણય પ્રક્રિયામાં ભાગીદારી. કોઈ પણ વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમ કે પ્રવૃત્તિમાં આટલા પ્રશ્નો પૂછાવા જ જોઈએ: કોઈ લાભ થાય છે? કોણ નિર્ણય લે છે? કેટલાક લોકોની બાદબાકી કરે અથવા તેમને છેવાડે ફેંકી દે તેવાં અન્યાયી માળખાં અને વ્યવહારોને ઘટાડે તેવી

દરમ્યાનગીરી કોમ કરે છે અને તેમના પર કોનો અંકુશ છે?

ગ્રામવિકાસની જરૂર

ભારતમાં હજુ પણ ખૂબ મોટી સંખ્યામાં લોકો ગ્રામ વિસ્તારોમાં રહે છે. ગ્રામ વિસ્તારોમાં રોજગારીની અપૂરતી તકો હોવાને લીધે ગરીબોને નજીકનાં શહેરો અને નગરોમાં સ્થાળાંતર કરવાની ફરજ પડે છે, અને તેઓ કરારી મજૂરો તરીકે કામ કરે છે તથા અનારોગ્યપ્રદ પરિસ્થિતિમાં જીવે છે. અસરકારક રીતે ગરીબી ઘટાડવા માટે ગ્રામીણ ગરીબો ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ થવા જોઈએ અને ગ્રામ વિસ્તારોમાં જ અધિશેષનું સમાન રીતે વિતરણ થવું જોઈએ. ભારત જેવા ખેતીપ્રધાન અર્થતંત્રમાં જમીનએ મૂડીનો મુખ્ય સ્રોત છે. અને જો થોડાક લોકો જ આ અસ્કામતના માલિક હોય તો એ થોડાક લોકો જ અથવા પ્રભાવક જૂથો જ એ અધિશેષની ઉપર જ અંકુશ ધરાવે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે.

જમીન સુધારાનો યોગ્ય અમલ કરીને જમીનની અસરકારક વહેંચણી કરવાનું અનિવાર્ય છે. જો કે, એ પૂરતું નથી કારણ કે તેને ટેકાની જરૂર છે કે જેથી અધિશેષનું સર્જન થઈ શકે અને તેનો ગ્રામ વિસ્તારોના લાભ અને વિકાસ માટે જ ઉપયોગ થઈ શકે. ખેડૂતોને જમીનની સાથે સાથે ઉત્પાદકતા વધારવા માટે વધારાના ટેકાની જરૂર પડે છે કે જેથી અધિશેષનું ઉત્પાદન થાય, ધિરાણ મળે, સુધારેલું બિયારણ અને સાધનો મળે તથા નવું જ્ઞાન મળે. આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલા અધિશેષનો ઉપયોગ ગ્રામીણ અર્થતંત્રના વિવિધીકરણ માટે કરી શકાય. જેમ કે વણવપરાયેલી જમીનનો ઉપગોય પશુપાલન અને વનીકરણ માટે કરી શકાય. જળ અને જમીનના જતન માટેનાં પગલાં જમીનની ઉત્પાદકતા વધારવા માટે લેવાં જોઈએ. એની સાથે સાથે ચોખ્ખું પીવાનું પાણી અને વીજળી પૂરાં પાડવાં જોઈએ. શિક્ષણ અને આરોગ્યની પાયાની સેવાઓ ગુણવત્તા સાથે ખાસ કરીને ગરીબો અને છેવાડાના વર્ગોને મળવી જોઈએ. ગ્રામ વિસ્તારોમાં જે અધિશેષનું સર્જન થાય તે શહેરી વિસ્તારોના વિકાસ માટે ખેંચાઈ ન જવો જોઈએ અથવા વૈભવી ચીજોના કે મૂડીગહન ચીજોના ઉત્પાદન માટે વપરાઈ જવો ના જોઈએ. પ્રાથમિક ચીજો અને ઔદ્યોગિક ચીજોના તુલનાત્મક ભાવો દ્વારા અધિશેષ મેળવાય છે. જેમ કે, તાજેતરમાં વૈશ્વિકરણના કારણે ખાદ્ય ચીજોના ભાવ ખૂબ વધ્યા અને વૈભવી ચીજોના ભાવમાં મોટો ઘટાડો થયો. હિયમાન વેરાને લીધે અને શહેરી વિસ્તારોમાં સેવાઓ પાછળ સરકારી ખર્ચને કારણે પણ ગ્રામીણ અધિશેષ ખેંચાઈ જાય છે. ઉચ્ચ અભ્યાસોને બદલે પ્રાથમિક અને તકનિકી શિક્ષણ ઉપર ભાર મૂકવા જેવા મુદ્દાઓ માટે રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ અને નીતિવિષયક હિમાયતની જરૂર છે. શહેરોમાં અત્યાધુનિક હોસ્પિટલો ઊભી કરવાને બદલે ગ્રામ વિસ્તારોમાં આરોગ્યને પ્રાથમિકતા આપવાની જરૂર છે તથા શહેરોમાં મેટ્રો રેલવે અને બીઆરટીએસને બદલે ગ્રામ વિસ્તારોને સાંકળવાની જરૂર છે. ગરીબીનાં મૂળ કારણો પર હુમલો કરવા માટે લોકોના જીવનને અસર કરનારી પ્રવૃત્તિઓ વિશે નિર્ણય કરવાની સત્તા સત્તા કાનૂની પગલાં દ્વારા જ નહિ પણ આયોજનના તબક્કે અને પ્રાથમિકતાઓ નક્કી કરતી વખતે તેમની સહભાગિતા વધારીને લોકોને તબદીલ કરવી જોઈએ.

ગરીબી નિવારણની વ્યૂહરચનાઓ અને અભિગમો

ગરીબી નિવારણ માટે ત્રણ અભિગમો પ્રવર્તે છે અથવા ત્રણ વિચારધારાઓ પ્રવર્તે છે: કલ્યાણલક્ષી અભિગમ, પાયાની જરૂરિયાતોનો અભિગમ અને સક્ષમતાનો અભિગમ. બીજા વિશ્વ યુદ્ધ અગાઉ વિકાસના આરંભના દિવસો દરમ્યાન કલ્યાણનો અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો હતો. કલ્યાણને સુખાકારી સાથે સંબંધ છે, વસ્તુઓની વપરાશ દ્વારા ઊભા થતા સુખ સાથે સંબંધ છે. એટલે કે, તે આવકના

અમુક લઘુત્તમ સ્તર દ્વારા તે માપવામાં આવે છે. માથાદીઠ આવકને આધારે જે ગરીબીની રેખા ઊભી થઈ તે આને આધારે ઊભી થઈ. 1970ના દાયકા દરમ્યાન એ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ બનતું ગયું કે દેશ કે પ્રદેશની માથાદીઠ આવક કે કુલ ધરેલુ આવક (જીડીપી) વધે છે, પણ સાપેક્ષ ગરીબીનું અસ્તિત્વ તો રહે જે છે અને તે વધે છે. આવકમાં વધારો થાય તેથી અધિશેષની સમાનતાપૂર્ણ વહેંચણી થાય તેની ખાતરી મળતી નથી, અને તેથી જીવનધોરણ સુધરે જ એવું બનતું નથી. એનાથી વિરુદ્ધ, કેટલાંક જૂથો વધારે પ્રમાણમાં છેવાડે ધકેલાઈ જાય છે. આવકને જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાના સંદર્ભમાં જ જોવામાં આવે છે. તેથી પાયાની જરૂરિયાતોનો ખ્યાલ ઊભો થયો. તેમાં આરોગ્ય, પોષણ અને સાક્ષરતા સહિતના સારા જીવનધોરણને સમાવેશ થયો. ગરીબી નિવારણની વ્યૂહરચનાઓ અને કાર્યક્રમો સમગ્ર રાષ્ટ્રનું જીવનધોરણ સુધારવા ઉપરથી અસહાય જૂથો માટે નક્કર પગલાં ભરવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું, પ્રાથમિક આરોગ્ય સંભાળ અને શિક્ષણ જેવી પાયાની સેવાઓ પૂરી પાડવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. કલ્યાણલક્ષી અભિગમના સ્થાને જે સક્ષમતાનો અભિગમ આવ્યો તેનો આધાર એ હતો કે નીતિઓ એવી હોવી જોઈએ કે જેથી લોકોની સક્ષમતા વધે, તેઓ માત્ર સેવાઓનો ઉપયોગ કરનારા ન બની રહે. લોકો વર્તમાન સંસાધનોનો લાભ મેળવે એ જરૂરી છે. તેઓ જાતે પસંદગીઓ અને એ રીતે સક્ષમતા ઊભી કરે એ આવશ્યક છે. તેઓ સક્ષમતા કેળવીને ભૂખમરાથી મુક્ત થાય તથા જાહેર જીવનમાં ગૌરવ સાથે સહભાગી બને તે જરૂરી છે.

યુએનડીપી વડે આર્થિક આધાર પર કેન્દ્રિત વિકાસના વિકલ્પ તરીકે જણાવેલ માનવ વિકાસ વલણની જાણ માટે ક્ષમતા વલણનો ઉપયોગ થાય છે. ભારતમાં ત્રણેય વિચારધારા ગરીબી જાણવા/માપણી માં ગરીબી રેખા આવક તથા બીન આવકના કેટલાક નિર્દેશો - જેવા કે શિક્ષણ, અપંગતા, સામાજિક જુથ સાથે જોડાણ સ્વચ્છતા, જમીન તથા ઢોરઢાંખરની માલિકી સહીતનો રહેઠાણનો પ્રકાર, ઘરના સભ્યો માટે કૌશલ્ય વિકાસ માટે તાલીમ, વપરાશ, ખર્ચ, અન્ન સુરક્ષા, દેવાદાર સ્થિતિ તથા સ્થળાંતરનો પ્રકાર ઉપર નક્કી કરાય છે. બધાં ઘરો ગરીબીરેખાની નીચે અથવા ગરીબી રેખાની ઉપરમાં વર્ગીકૃત કરાય છે. BPL તરીકે વર્ગીકૃત થયેલ ઘરો વિવિધ ગરીબી ઘટાડવાના કાર્યક્રમો માટેના ચોક્કસ લાભો તથા લક્ષ્ય જૂથો હોવાને કારણે અગત્યનાં છે.

ગરીબી ઘટાડવાની યોજનાઓ:

1. સ્વર્ણજંયતી ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના

હેતુ: BPL કુટુંબોને ગરીબી રેખાની ઉપર લાવવા માટે બેંક ધિરાણ તથા સરકારી સહાય દ્વારા આવક ઉત્પાદન મિલકતો પૂરી પાડવા માટે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં લઘુ ઉદ્યોગ સ્થાપવા.

લક્ષ્ય જુથ/પ્રદેશ/વિસ્તાર: ગ્રામસભા વડે ઓળખાયેલા તથા માન્યતા મેળવેલ BPL કુટુંબો.

2. રાષ્ટ્રીય સામાજિક સહાય કાર્યક્રમ

પેટા યોજના

- (1) રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધ પેન્શન યોજના
- (2) નેશનલ ફેમીલી બેનીફીટ સ્કીમ
- (3) નેશનલ મેટરનીટી બેનીફીટ સ્કીમ

હેતુ

- (1) વૃદ્ધો - જેમની આજીવિકા ખૂબ ઓછી હોય અથવા ન હોય તેમને આર્થિક સહાય.
- (2) ગરીબી રેખા હેઠળનાં કુટુંબને રોજરોટી રળનારના મૃત્યુના કિસ્સામાં સહાય.
- (3) બીપીએલ કુટુંબની સગર્ભા સ્ત્રીને - પ્રથમ બે જીવતા જન્મ માટે.

લક્ષ્ય જૂથ: કોઈ પણ દરિદ્ર 65 વર્ષ કે ઉપરની અરજદાર (પુરુષ/સ્ત્રી).

- (4) બીપીએલ કુટુંબ રોજરોટી રળનાર ના મૃત્યુના કિસ્સામાં.
- (5) બીપીએલ કુટુંબની 19 વર્ષ કે ઉપરની ગર્ભવતી મહિલાને પહેલાં બે જીવતા જન્મ સુધી.

3. રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધધરી યોજના

હેતુ: જોબકાર્ડ મેળવ્યા પછી અરજના 15 દિવસમાં એક નાણાકીય વર્ષમાં 100 દિવસનાં કામની ગેરંટી આપે છે.

લક્ષ્ય: કોઈ પણ ગ્રામીણ ઘર, જેના સભ્યો બીન કૌશલ્યવાળું કામ કરવા ઈચ્છતા હોય.

4. ઘર તથા જાહેરમાળખાના વિકાસ કાર્યક્રમો:

પેટા યોજના:

- (1) ઈન્દીરા આવાસ યોજના
- (2) સરદાર પટેલ આવાસ યોજના
- (3) પ્રધાનમંત્રી ગ્રામ સડક યોજના
- (4) ગોકુળ ગ્રામ યોજના

હેતુ:

- (1) મકાનો બાંધવા સહાય આપવી.
- (2) મકાનો બાંધવા સહાય આપવી.
- (3) ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં જોડાણ માટે રસ્તા બનાવવા
- (4) બધાં ગામોને એકસમાન પદ્ધતિથી ચોક્કસ સમયગાળામાં ચોક્કસ મૂળભૂત જરૂરીયાતો/સગવડો પૂરી પાડવી.

લક્ષ્ય:

- (1) અનુ. જાતિ/અનુ. જનજાતિ સભ્યો તથા ગ્રામ્ય ન હોય તેવાં બીપીએલ કુટુંબો
- (2) ગુજરાતના જમીન વિહોણા ખેત મજૂરો તેમ જ બીપીએલ હેઠળના ગ્રામીણ કારીગરો.
- (3) 500થી વધુ વસ્તી ધરાવતા જોડાણ વગરના ગ્રામીણ પ્રદેશો.

5 ખરાબા તથા વિકાસ

- (1) ઈન્ટીગ્રેટેડ વેસ્ટલેન્ડ ડેવલપમેન્ટ પ્રોજેક્ટ સ્કીમ.
- (2) ડ્રાઉટ પ્રોન એરીયાઝ પ્રોગ્રામ
- (3) ડેઝર્ટ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ
- (4) ઈન્ટીગ્રેટેડ વોટર શેડ મેનેજમેન્ટ પ્રોગ્રામ

હેતુ:

- (1) ગ્રામીણ રોજગાર ઊભા કરવા તથા ખરાબાની જમીનના વિકાસ કાર્યક્રમમાં બધા સ્તરે ગામલોકોના સહભાગીતા વધારવાના હેતુ સાથે ગ્રામ/લઘુ વોટર શેડ આયોજન આધારિત સંકલિત ખરાબાની જમીનનો વિકાસ.

- (2) પાકનાં ઉત્પાદન, ઢોરઢાંખર તથા જમીનની ઉત્પાદકતા ઉપર દુષ્કાળની ખરાબ અસરો ઓછી કરવી, અસરગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં દુષ્કાળ અટકાવવા પાણી તથા માનવસ્રોત.
- (3) ઉજ્જડતાની ખરાબ અસરો તથા પાક, માણસો તથા ઢોરઢાંખર પર ખરાબ હવામાનની અસરોનું ઉપશમન; પર્યાવરણીય અનુકુલન સાધવું તથા તીવ્ર દુષ્કાળથી સતત અસરગ્રસ્ત વિસ્તારોના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો સંભાળવવા.
- (4) જમીન, વનસ્પતિ આવરણ તથા પાણી જેવા કુદરતી સ્રોતોના સંચય તથા વિકાસ વડે પર્યાવરણીય અનુકુલન સ્થાપવું.

લક્ષ્ય:

- (1) બધા પ્રદેશો માટે
- (2) બધા દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારો માટે
- (3) આ કાર્યક્રમ ગુજરાત તથા રાજસ્થાન બન્નેના રણ પ્રદેશો તેમ જ હરીયાણા, જમ્મુ કાશ્મીર તથા હિમાચલ પ્રદેશમાં શરૂ કરાયો.
- (4) બધા પ્રદેશો

6 પાણી તથા સાફસફાઈ

પેટા યોજના: (1) સંપૂર્ણ સ્વચ્છતા અભિયાન (2) સ્વજલ ધારા.

હેતુઓ:

- (1) જાગરુકતા તથા આરોગ્ય શિક્ષણ વડે સ્વચ્છતા સુવિધાની માગણી પેદા કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારની જીવન ગુણવત્તા સુધારવી.
- (2) સમુદાય આધારિત ગ્રામ્ય પાણી પૂરવઠા દ્વારા બધાં ગ્રામિણ રહેઠાણ તે પીવાના પાણી સુધી પહોંચાડવાં.

લક્ષ્ય: (1) + (2) તથા બધા પ્રદેશો માટે.

7. સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના

હેતુ:

- (1) 0થી 6 વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોમાં પોષણ તથા આરોગ્યની સ્થિતિ સુધારવાનું.
- (2) બાળકોનો યોગ્ય માનસિક, શારીરિક તથા સામાજિક વિકાસનો પાયો નાખવાનું
- (3) મૃત્યુ, માંદગીનું પ્રમાણ, કુપોષણ તથા શાળા છોડવાની ઘટનાઓ ઘટાડવાનું, બાળ વિકાસ માટે જુદા જુદા વિભાગોમાં યોજનાઓનું સંકલન તથા અમલીકરણ કરવું.
- (4) યોગ્ય પોષણ તથા આરોગ્ય શિક્ષણ વડે, બાળકોનું સામાન્ય આરોગ્ય તથા પોષણની જરૂરીયાતોનું ધ્યાન રાખવા માટે માતાની ક્ષમતા વધારવાનો છે.

લક્ષ્ય: બધા વિસ્તારનાં 0-6 વર્ષનાં બાળકો માટે.

8 અન્ન તથા જાહેર વિતરણ:

પેટા યોજના:

- (1) અન્નપૂર્ણા યોજના.
- (2) અંત્યોદય અન્ન યોજના
- (3) મધ્યાહન ભોજન યોજના

હેતુ:

- (1) નેશનલ ઓલ્ડ એજ પેન્શન સ્કીમ હેઠળ યોગ્ય હોવા છતાં આવરાયા ન હોય તેવા વડીલ નાગરિકોને અન્ન સુરક્ષા પૂરી પાડવી.
- (2) ટાર્ગેટેડ પબ્લીક ડિસ્ટ્રીબ્યુશન સિસ્ટમ હેઠળ આવરાયેલ BPL કુટુંબોમાંથી ગરીબથી પણ ગરીબ 1 કરોડ કુટુંબોને બારીકાઈથી ઓળખી કાઢવાં અને તેમને ખૂબ જ સહાયક દરે અન્ન પુરું પાડવું.
- (3) શાળામાં નોંધણી ચાલુ રાખવી તથા હાજરીમાં વધારા વડે પ્રાથમિક શિક્ષણનાં વૈશ્વિકરણને આપવો તથા સાથોસાથ જ પ્રાથમિક ધોરણના વિદ્યાર્થીઓની પોષણ સ્થિતિ પર અસર કરવી.

લક્ષ્ય: 1, 2, 3, 4 - બધા પ્રદેશો.

9 બાયોગેસ વિકાસનો રાષ્ટ્રીય પ્રકલ્પ

હેતુ:

- (1) બાયોગેસ પ્લાન્ટ દ્વારા ગ્રામ્ય ઘરોને રસોઈ માટે બળતણ પુરું પાડવું તેમ જ સેન્ટ્રીય ખાતર આપવું.
- (2) ગ્રામિણ મહિલાઓનાં વૈતરાંનું ઉપશમન
- (3) જંગલ ઉપરનું દબાણ ઘટાડવું તથા સામાજિક લાભો પર ભાર આપવો
- (4) પાયખાનાંઓને બાયોગેસ પ્લાન્ટ સાથે જોડીને ગામની સ્વચ્છતા વધારવી.

લક્ષ્ય: બધા ગ્રામીણ પ્રદેશો

10. અપંગ વ્યક્તિઓને સાધનો ખરીદવા/ફીટીંગ માટે સહાય યોજના

હેતુ: જરૂરીયાતવાળી અપંગ વ્યક્તિઓને ટકાઉ, સોફ્ટેટીકેટેડ તથા વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉત્પાદિત થયેલ આધુનિક ધોરણવાળા સાધનો શોધવામાં સહાય કરવી કે જે તેમની અપંગતાની સ્થિતિમાં ઘટાડો કરીને તથા તેમની આર્થિક શક્તિ વધારીને તેમની શારીરિક, સામાજિક તથા માનસિક પુનઃવસન કરી શકે.

લક્ષ્ય: બધા પ્રદેશો

ગરીબી નિવારણમાં પંચાયતની ભૂમિકા: ગ્રામવિકાસ કાર્યક્રમનાં અમલીકરણમાં પંચાયતો નીચેની ભૂમિકા ભજવી શકે:

- અસહાય જુથોની ઈચ્છા સાથે લોકોની જરૂરીયાત મુજબ ગ્રામ આયોજન હાથ ધરવું તથા ગ્રામસભામાં તેની અગ્રતાને બહાલી આપવી.
- નિશ્ચિત સમયગાળામાં બહાલી થયેલ યોજના પર કામ કરવું.
- ગ્રામ વિકાસ માટે જરૂરી બધા ઉપલબ્ધ ગ્રામ સ્ત્રોતો, વસ્તુઓ તથા પૈસા એકઠા કરવા.
- થયેલાં કામની ચકાસણી કરવી તથા ગ્રામસભામાં સૂચવ્યા મુજબ સમયાંતરે તેનું મુલ્યાંકન કરવું.
- લોકોને શિક્ષણ આપીને જમીનની માલીકીનાં એકત્રીકરણમાં સહાય કરવી.
- ગ્રામ લોકોની મંજૂરીથી યોજનાના વિકાસ વડે ખરાબાની જમીનનો ખેડવી.
- ટાંકાઓ તથા બંધ જેવા પક્કા સિંચાઈ પ્રકલ્પનાં ઘડતરને આગળ વધારવું.
- ગામમાં સહિયારા લાભો માટે જંગલો, ઘાસચારાની જમીન તથા ઓર્યાડ ઊભા કરવાં.

- સંગ્રહની સગવડ સાથે સ્થાનિક માગણી અનુસાર સુધારેલાં બીજ ઉગાડવા ગ્રામીણોને પ્રોત્સાહિત કરવા.
- સમુદાયએ હાથ ધરવા જેવી બધી જવાબદારીઓ જેવી કે - રસ્તાઓ, ગટરો, બંધો, કલ્વર્ટર્સ તથા પૂલોનાં બાંધકામ, જાળવણી તથા સમારકામ તથા જાહેર મકાનો તથા ગામની માર્કેટનું બાંધકામ.
- ગામના પાણી પૂરવઠા, સ્વચ્છતા તરફ ધ્યાન આપવું તથા રોગો સામે સાવચેતીનાં પગલાં લેવાં.
- સામાજિક - સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં પંચાયતો નીચેની પ્રવૃત્તિઓમાં મદદ કરી શકે.
 - 1) શિક્ષણનો પ્રસાર તથા વધુ હાજરી માટે પ્રોત્સાહિત
 - 2) તબીબી સલાહને અનુસરવાની ખાતરી કરવી.
 - 3) મનોરંજન કેન્દ્રો, પુસ્તકાલયો, રંગમંચો તથા સમુદાય કેન્દ્રો સ્થાપવાં.

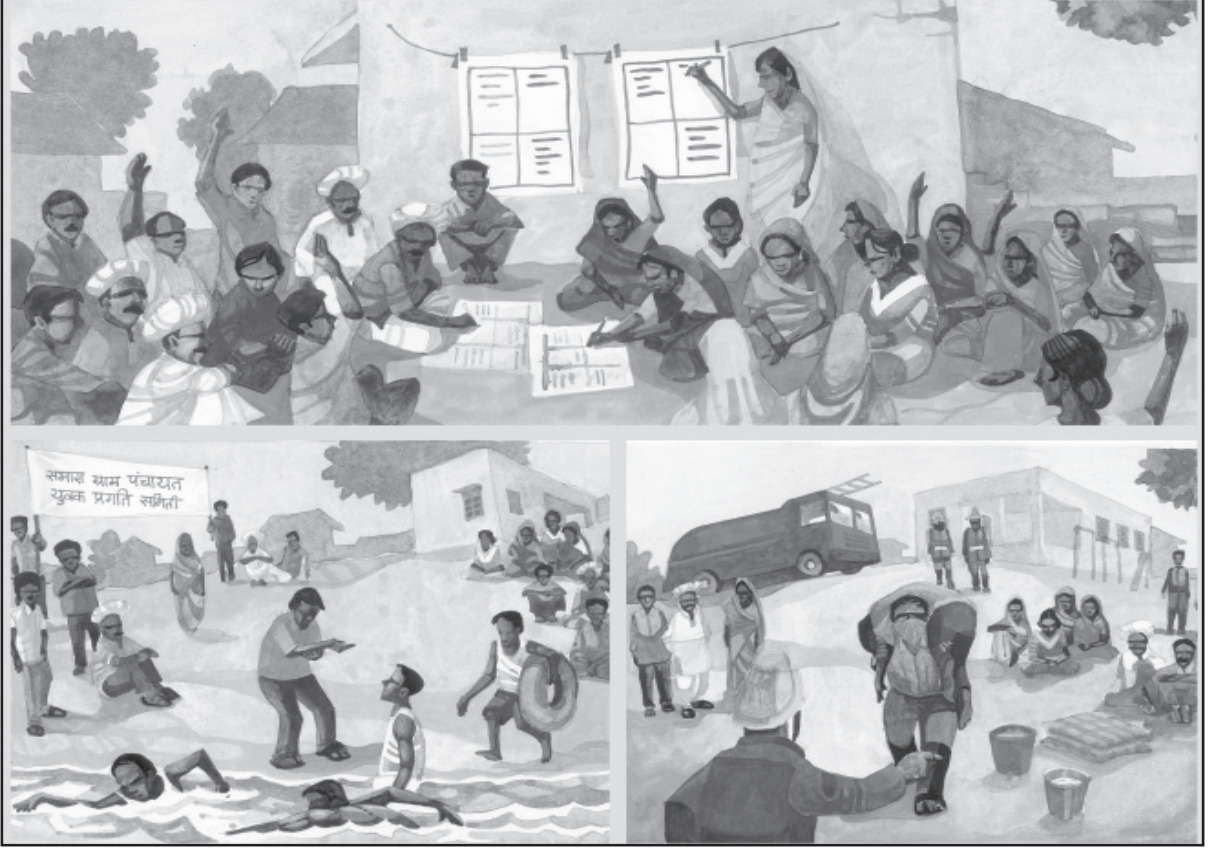
પંચાયતોએ આ બધી પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટે, રાજ્ય સરકાર વડે ફાળવાયેલ તાલુકા તથા જિલ્લા ભંડોળનો હિસ્સો મેળવવા ઉપરાંત પંચાયતો કેટલાક વેરા, ફી, જુદી જુદી વસ્તુઓ પર સેસ વગેરે નાખીને પોતાની આવક ઊભી કરી શકે તે માટે વર્તમાન ધારામાં પૂરતી વ્યવસ્થા કરવી જરૂર છે.

ગામમાં ઉપલબ્ધ જાણકાર માણસોને પંચાયત પેટા સમિતીના સભ્ય તરીકે નીમીને અથવા તેમને વિવિધ કાર્યક્રમો તથા પ્રવૃત્તિઓના નેતા બનાવીને પંચાયત તેમની મદદ લે તે જરૂર છે.

ગ્રામસભાને ગરીબી નિવારવા કાર્યક્રમ માટે સશક્ત કરવી જોઈએ તથા તેવી નેતાગીરી લેવી જોઈએ. ગ્રામ વિકાસનાં બધાં કાર્યો ગ્રામસભાના સમગ્ર માર્ગદર્શન હેઠળ જ ગ્રામ પંચાયત વડે હાથ ધરવાં જોઈએ. ગ્રામસભાએ ગ્રામ વિકાસનાં કાર્યો - ખાસ કરીને ગરીબી નિવારવા માટેનાં - એક પૂર્ણ સમયના સેક્રેટરીની નિમણુંક કરવી જોઈએ. ગ્રામ પંચાયતને ગ્રામ સભાના કાર્યકારી કર્મચારી તરીકે ગણવા જોઈએ. ગ્રામસભાને જો ગ્રામ પંચાયતનું કામ અસંતોષજનક લાગે તો છૂટા કરવાનો અધિકાર છે. બધાં રાજ્યોએ તેમની ગ્રામસભાઓને ગરીબી નિવારણ કાર્યક્રમોનાં આયોજન તથા અમલીકરણની સંપૂર્ણ સત્તાની છૂટ આપવી જોઈએ. બધી ગ્રામસભાઓએ આયોજન તથા અમલીકરણના ખ્યાલ માટે દર મહિને મિટીંગ યોજવી જોઈએ. ગ્રામસભાએ ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમો, ખાસ કરીને ચલાયમાન કરવું, આયોજન કરવું, ગામનાં માનવ સ્ત્રોતો સહિયારા વિવિધ કાર્યક્રમો માટે ઉપયોગ વગેરે ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ. આનાથી સ્થાનિક લોકો, ખાસ કરીને સ્થાનિક નેતાઓના ભાગે સ્થાનિક શરુઆત તથા જવાબદારીના વિકાસમાં મદદ મળી શકે. ગરીબી નિવારણને લગતાં કોઈ પણ ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ શરૂ કરતાં પહેલાં તે કાર્યક્રમનાં અમલીકરણ કરતાં પહેલાં ગ્રામસભાની મંજૂરી લેવી આવશ્યક છે.

યુનાઈટેડ નેશન્સએ 1997-2006ને ગરીબી નાબુદી માટેનો પ્રથમ યુએન દશક જાહેર કર્યો છે. વિવિધ આંતરરાષ્ટ્રીય ફોરમમાં ગરીબી નાબુદીએ વિકસતો ખ્યાલ છે. ખાસ કરીને દુનિયાના દેશો માટે ગરીબી એ સૌથી ઊંડી ઉતરેલી, સંકુલ તથા અતિ આવશ્યક સંદર્ભ છે. માનવ સમાજ માટે ગરીબી નાબુદી એ એક મોટો પડકાર છે. વિવિધ દેશોમાં સરકારી તથા બીનસરકારી તંત્રોએ ગરીબી સાથે લડવા માટે વિવિધ વ્યુહરચના, તંત્રો તથા સાધનો અપનાવ્યાં છે.

10. આપત્તિનાં જોખમો ઘટાડવામાં પંચાયતની ભૂમિકા

ભારતમાં દર વર્ષે કુદરતી આપત્તિમાં સરેરાશ 4350 લોકો જાન ગુમાવે છે, તથા લગભગ 30 કરોડ લોકો અસર પામે છે. તે ઉપરાંત 1.4 કરોડ હેક્ટર વાવેલી જમીનને અસર થાય છે. તેમ જ 2.36 કરોડ ઘરોને નુકશાન થાય છે. આપત્તિને કારણે દેશની 2 ટકા આવક સીધી જ ઓછી થઈ જાય છે તેવું જોવામાં આવ્યું છે.

જાન્યુઆરી 2005માં વર્લ્ડ કોન્ફરન્સ ઓન ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ કોબેમાં ભરાયેલી જેમાં જાપાનને સ્થાનિક વિકાસ આયોજનમાં ડિઝાસ્ટર રીસ્ક મેનેજમેન્ટ, રાજકીય ઈચ્છાને મજબુત બનાવવી, સ્રોતોની ફાળવણી અને રાજકીય પ્રક્રિયા ચાલુ રાખવાની, નબળાઈઆ ઘટાડવા તથા જોખમ ઘટાડવા તથા પૂર્વચેતવણી માટેના તંત્રો ગુણવત્તા સભર વિકસાવવા તેવી આવશ્યકતા જણાય.

અણધારી તથા વારંવારની આપત્તિઓની અસરો, આપત્તિ વ્યવસ્થાપન કરનારાઓ તથા નીતિ ઘડનારાઓએ ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટનાં માળખાં તથા કાર્યોની યોગ્યતા વિશે પુનઃ વિચારણા કરવા તરફ દોરી ગયા છે. એવું પણ સ્પષ્ટ કરાયું છે કે જ્યાં સુધી સામાન્ય સમય દરમિયાનની નબળાઈઆ ઘટાડાય નહીં, માત્ર આપત્તિ પછીની પ્રતિક્રિયાઓ માનવ પીડાને સંભાળી શકે નહીં તથા આપત્તિનાં જોખમો ઘટાડી શકે નહીં. યોજના સ્તરે એવું સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું કે નુકશાનને કાબુમાં રાખવા તથા

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

વિકાસશીલ પ્રાપ્તિની ખોટ ઘટાડવા આપત્તિ પૂર્વેના ઉપશમન તથા સાવધાની પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જરૂરી છે. એવું પણ ધ્યાન પર આવ્યું કે આપત્તિ ને સંભાળવા માટે બહુ પરિમાણીય, ઘણી શિસ્તબદ્ધતા, તથા બહુ પરિધીય વલણ જરૂરી છે. આ અજમાયશ રાહત કેન્દ્રિત વલણને સમુદાય આધારિત આપત્તિનાં જોખમો ઘટાડવાનાં વ્યવસ્થાપનમાં અગમચેતી, ઉપશમન તથા સાવધાની જેવાં ક્રિયા તરફી વલણમાં બદલાવ તરફ દોરી ગયો છે.

ગુજરાતમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપન માળખું તથા કાર્યો

ગુજરાત તથા ઓરિસ્સા જેવાં કેટલાંક રાજ્યોએ રાજ્ય સ્તરે આપત્તિ વ્યવસ્થાપન ધારો ઘડ્યો છે અને રાષ્ટ્રીય ધારાનાં ઘડતર પહેલાં ડીઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ ઓથોરીટી બનાવી છે. ગુજરાત સરકારે ડીઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ પોલીસી 2002ના વર્ષમાં જાહેર કરી. આ નીતિને અનુસરીને સરકારે ગુજરાત રાજ્ય આપત્તિ વ્યવસ્થાપન ધારો 2003 પસાર કર્યો. આ ધારો રાજ્ય વિધાનસભા વડે 28 માર્ચ, 2003 ના દિવસે પસાર કરાયો અને આ ધારો 13 મે, 2003થી અમલમાં આવ્યો. ગુજરાત રાજ્ય, આપત્તિ વ્યવસ્થાપન માટે કાયદેસર તથા નિયમબદ્ધ માળખું પુરું પાડતો ધારો ઘડતર ભારતનું પ્રથમ રાજ્ય બન્યું. ગુજરાતના ભૂકંપ પછી તરત બનાવાયેલ ગુજરાત રાજ્ય આપત્તિ વ્યવસ્થાપન સમિતિ (GSDMA) એ આપત્તિ વ્યવસ્થાપન માળખાં ને મજબુતાઈ આપવા માટે જિલ્લા કક્ષાએ શોધખોળ તેમ જ બચાવ હાથ ધરવા માટે વિવિધ પ્રકારનાં સાધનો સાથેનાં આપાતકાલીન કાર્ય કેન્દ્રો બનાવવા જેવાં ઘણાં પગલાં લીધાં છે. કોઈ પણ કટોકટીને પહોંચી વળવા માટે તેની પાસે ઉત્તમ ઈન્સીડન્ટ કમાન્ડ સિસ્ટમ છે. એવી માન્યતા છે કે જો સમાજ આધારિત મેનેજમેન્ટ પદ્ધતિને મજબુત ન કરાય તો અસરકારક નીવડતી નથી. ગામના સ્તરે સહાયકારી આયોજનની તૈયારી માટે તથા અસરકારક સામાજિક પ્રત્યાઘાતો માટે કોમ્યુનિટી બેઝડ ડીઝાસ્ટર પ્રીપેરનેસ પ્રક્રિયા સંસ્થાગત કરાઈ છે. આ હસ્તક્ષેપ ઉપરાંત જિલ્લા, તાલુકા તથા શહેરના સ્તરે આપત્તિ વ્યવસ્થાપન આયોજનની તૈયારી, શાળા સુરક્ષા આપત્તિ પ્રબંધન, વાવાઝોડાનાં જોખમનું ઉપશમન, આપત્તિ પ્રબંધનમાં મુખ્ય પ્રવાહ જાતિ, તાલીમો, કેમ્પો તથા સર્ટિફિકેટો દ્વારા કડીયાઓની કાબેલીયત વધારવી વગેરે વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો તરતા મૂકાયા છે.

આ ધારો અધિકારીને, કમીશનરને, સહાયતા આયોજન માટે સંચાર કેન્દ્રો સ્થાપવા માટે કલેક્ટર તથા સ્થાનિક અધિકારીને, કાબેલીયત ઘડવા માટે, ડેટા એકઠા કરવા માટે તથા તાલીમ માટે માણસો શોધવા માટે, રાહત કાર્યો, નુકશાનની આકારણી, નવઘડતર તથા પુનરુત્થાન માટે સહાયરૂપ થવા માટે રાજ્ય સરકારના બધા વિભાગોને હળીમળીને કામ કરવા કહે છે. આમ આ ધારો -

- આપત્તિ પ્રબંધન વલણ માટે કાયદાકીય ટેકો પૂરો પાડે છે.
- સરકારની અંદરની તથા બહારની વિવિધ સંસ્થાઓની જવાબદારીઓ સ્પષ્ટ કરે છે.
- એક સિદ્ધાંત તરીકે, તે ખાનગીક્ષેત્ર, સ્વયંસેવી સંગઠનો તથા સામાજિક જુથો વગેરેને કાયદાકીય સ્થાન આપે છે.
- જોખમની ભાગીદારી/નાણા વિષયક વળતર અથવા વિમા તંત્ર વિશે જાણવાની સગવડનો સમાવેશ.
- ખર્ચમાં ભાગીદારીનો વિકલ્પ પૂરો પાડે છે.
- સાવધાની, આયોજન, જોખમ ઘટાડવું, સામાન્યતા તરફ ઝડપથી પાછા ફરવું વગેરે પર ભાર મૂકે છે.

ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ ધારોનો મહત્વનો ગુણ છે લાઈન વિભાગ, ગ્રામ-બ્લોક-જિલ્લા તથા રાજ્ય કક્ષાએ સ્થાનિક સંસ્થાઓ તથા સમાજના સહયોગથી સાવધાની તથા ઉપશામક આયોજન તૈયાર કરવાં તથા તેનો અમલ કરવો. સ્થાનિક સમાજને પ્રાથમિક હિતધારક ગણવામાં આવે છે. આ આયોજનોને સંચાલન શક્તિથી ભરપૂર પ્રકારના કલ્પવામાં આવ્યાં છે તથા તેમની સમયાંતરે પુનઃ ચકાસણી તથા તેમને અદ્યતન કરવાની સગવડ છે. બધા સ્તરે લોકોની ભાગીદારી ખાતરી વડે આ આયોજનો ઘડાવાં જોઈએ અને આવાં કોઈ પણ આયોજનો જાહેર ક્ષેત્રમાં ઉપલબ્ધ હોવાં જોઈએ.

સમુદાય આધારિત આપત્તિ જોખમમાં ઘટાડો:

સંસ્થાકીય ક્ષમતા ઘડવાની સાથે સાથે સમાજના સ્તરે સ્થિતિ સ્થાપકતા ઘડવી તથા મજબૂત કરવી એ પણ અગત્યનું છે. આપત્તિનાં જોખમ ઘટાડવાની વ્યુહરચનામાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ અસરકારક ભૂમિકા ભજવી શકે. સમુદાયના સ્તરે ઘડવા જરૂરી એવા કેટલાંક મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ છે.

- આપત્તિ સુરક્ષિત સમુદાયમાં રહેવું તેને મૂળભૂત માનવ અધિકાર ગણવામાં આવે છે
- કેપેસિટી બિલ્ડીંગ ઈન ડેવલપમેન્ટલ પ્લાનને બધા વિકાસશીલ આયોજનો તથા પ્રારંભ સાથે જોડવાથી જ ટકાઉ વિકાસ સાધી શકાશે
- લોકોસમાજનાં જ્ઞાન, સંસ્કૃતિ તથા રિવાજો ને ઓળખ મળે છે તેમ જ માન અપાય છે
- નબળાંના જુથો તથા વ્યક્તિઓ માટે કેન્દ્રની ભૂમિકા
- ટકાઉ વિકાસને આગળ વધારવાના લાંબાગાળાનાં લક્ષ્ય સાથે વિકાસ અભિમુખ વલણ
- અન્યાય અથવા અવિકસિતતા પેદા કરતાં માળખામાં પરિવર્તન કરે છે અથવા તેને કાઢી નાખે છે, ત્યારે નબળાઈઓનાં તળીયાંનાં કારણોને સ્પર્શે છે/સંબોધે છે.
- ઘણા બધા હિસ્સેદારોની ભૂમિકા: NGOs, બીજા નાગરિક સમાજ સંગઠનો તથા સરકાર ઉત્તેજનાત્મક છે. જાગરુકતા ઘડવામાં તથા પૂર્વ ચેતવણીમાં માધ્યમો મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે.
- જાતિ - આપત્તિ જોખમ મેનેજમેન્ટના બધા સ્તરે મહિલાઓની ભાગીદારી.

લોકસમાજના સ્તરે આપત્તિ પ્રબંધન આયોજનનાં મુખ્ય ઘટક

1. **જોખમોની આકારણી:** જોખમને ઘણા લોકો વડે આપત્તિ તરીકે ગણવામાં આવે છે. જો કે, એક જોખમને એક આપત્તિ ત્યારે જ કહેવાય, જ્યારે તે એક એવા સમુદાય પર હુમલો કરે, જે તેની અસરો સામે ટકી ન શકે. યુનાઈટેડ નેશન્સ ઈન્ટરનેશનલ સ્ટ્રેટેજી ફોર ડિઝાસ્ટર - રીડકશનની શબ્દોની પૂરવણી અનુસાર જોખમ એટલે “શક્તિશાળી નુકશાનકર્તા શારીરિક ઘટના, વિલક્ષણ ઘટનાં અથવા માનવ પ્રવૃત્તિ કે જે મૃત્યુ અથવા ઈજાનું કારણ બની શકે, મિલ્કતોની નુકશાની, સામાજિક અથવા આર્થિક ભંગાણ અથવા પર્યાવરણીય અધઃપતન છે”. એક જોખમને તેનાં કારણ તથા અસરની રીતે આલેખવાં જરૂરી છે. કેટલાંક જોખમો બહોળા સમાજને અસર કરે છે, તો કેટલાંક વ્યક્તિગત અસર કરે છે. સમુદાયના જોખમોની આકારણી સમાજને સંબંધીને કહે છે કે ભયએ ચોક્કસ પ્રકારના જોખમના લક્ષણો છે. આ આકારણી જોખમની તાકાત, ચેતવણીની સંજ્ઞાઓ તથા પૂર્વચેતવણીની નિશાનીઓ, ઘસારાની ઝડપ, પુનરાવૃત્તિ, બનાવનો સમયગાળો તથા અવધિની જેવી જોખમોની માહિતી આપે છે.

2. **આંતરિક નિર્બળતાની આકારણી:** આંતરિક નબળાઈએ આપત્તિનાં જોખમ તરફ તત્વો (લોકો અથવા વસ્તુઓ)ની માત્રા છે. લોકોની જીંદગી તથા આરોગ્ય સામાન્ય રીતે આપત્તિની વિનાશક અસરથી સીધાં જોખમમાં છે. તેઓ જેના પર નિર્ભર છે તેવી માલમિલકતો જેમ કે મકાનો, પાક, ઢોરઢાંખર અથવા સાધનોના વિનાશને કારણે તેમનો જીવન નિર્વાહ પણ જોખમમાં હોઈ શકે છે. આંતરિક નબળાઈએ પ્રવર્તમાન સ્થિતિઓનો સમુહ છે, જે લોકસમાજની અગમચેતી, ઉપશામનની અથવા આપત્તિની ઘટનાના પ્રત્યાઘાતની તૈયારીની શક્તિને ખરાબ રીતે અસરકર્તા છે. આંતરિક નબળાઈએ અસુરક્ષિત પરિસ્થિતિ છે અને આંતરિક નબળાઈની માત્રા આદર્શ સુરક્ષા સ્થિતિ સાથે સંબંધિત છે. માટે લોક સમાજે ચોક્કસ આપત્તિના પ્રત્યાઘાત માટે અસુરક્ષિત હોય તેવાં માળખાં તથા સ્થિતિઓને ઓળખી લેવી જોઈએ. આપત્તિના જોખમની હદ હેઝાર્ડની તાકાત તથા આંતરિક નબળાઈની હદ પરથી નક્કી થાય છે. ભૌતિક માળખાં તથા સામાજિક સ્થિતિની આંતરિક નબળાઈની આકારણી આપત્તિના જોખમની અસરને પ્રાથમિક રીતે વધારે છે. આંતરિક નબળાઈના વિશ્લેષણ વડે લોકસમાજ જોખમમાં હોય તેવાં તત્વો તથા આંતરિક નબળાઈ ઘટાડવાની ક્ષમતા કેવી રીતે ઘડવી તે જાણી શકે છે. આપત્તિનાં જોખમને ક્ષમતા વડે ભાગાકાર તરીકે જોવામાં આવે છે. ક્ષમતાનું વર્ગીકરણ અગમચેતી, ઉપશમન, અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું તથા તૈયારીનાં પગલાં એવો થાય છે.

3. **ક્ષમતાની આકારણી:** તે સમાજની વિવિધ આપત્તિનો સામનો કરવાની ક્ષમતાઓને ઓળખવા માટે છે. આઈ.એસ.ડી.આર ક્ષમતાને બધી જ તાકાત તથા એક સમુદાય, સમાજ અથવા સંગઠન જે એક આપત્તિનાં જોખમ અથવા અસરોના સ્તરને ઘટાડવામાં મદદરૂપ થઈ શકે, તેનાં સંયોજન તરીકે દર્શાવે છે. ક્ષમતામાં શારીરિક, સામાજિક, સંસ્થાકીય અથવા આર્થિક માર્ગો તેમ જ કુનેહવાળી વ્યક્તિઓ અથવા સામુહિક ગુણધર્મો જેવાં કે નેતાગીરી તથા મેનેજમેન્ટ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ક્ષમતાની આના જેવી જ વ્યાખ્યા એટલે તાકાત તથા સ્રોતો, જે વ્યક્તિ, ઘરો તથા સમાજમાં પ્રવર્તમાન હોય છે, જે તેમને સામનો કરવા, ટક્કર લેવા તૈયાર થવા અગમચેતી, ઉપશમન કરવા અથવા આપત્તિમાંથી ઝડપથી ઉભા થવા સક્ષમ બનાવે છે.

- ઉપશમન એવાં પગલાં આવરે છે, જે આપત્તિની અસરને ઓછી કરે છે. ભૌતિક પગલાં જેવાં કે પૂર નિયંત્રણ, સુરક્ષિત મકાનોની ડીઝાઈન, બિન માળખાંકીય પગલાં, જેવાં કે તાલીમ, સ્વયંસેવકોની ગોઠવણ, લોકોમાં જાગરુકતા, અન્ન સુરક્ષા કાર્યક્રમો વગેરે.
- અગમચેતીમાં આપત્તિની ઘટના બનતી અટકાવવા માટે તૈયાર કરાયેલ પ્રવૃત્તિઓ તથા/અથવા આવી ઘટનાની સમાજ તથા સગવડો ઉપર પડતી નુકશાનકારક અસરો અટકાવવાનું આવરી લેવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે - પૂરતાં પાણી માટે નહેર બનાવવી વનીકરણ, અગમચેતીરૂપ આરોગ્ય સંભાળ વગેરે.
- અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાં એવી પ્રવૃત્તિઓ દર્શાવે છે, જે વ્યક્તિગત આંતરિક નિર્બળતા સાથે કામ કરે. આ બધી વ્યક્તિગત સ્તરની ક્ષમતા છે, જેવી કે મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ છતાં, ખોરાક, આશરો, પીવાનું પાણી સુધી પહોંચવું, જીવતા રહેવા અથવા અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી વગેરે.

- ઊભા થવું અથવા બહાર આવવું એ સમુદાય તથા સંગઠનોની એક તંત્ર તરીકે કામ કરવાની ક્ષમતા જે શોધખોળ, બચાવકાર્ય, રાહત તેમ જ પુનઃવસવાટ જેવી બાબતો સાથે કામ કરે, સામાન્ય સમય દરમ્યાન આ ચાર ક્ષેત્રમાં લોકસમાજની ક્ષમતા વિકસાવી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે, ઉપશમન તથા અગમચેતીની પ્રવૃત્તિઓ વિવિધ વિકાસશીલ કાર્યોક્રમો હેઠળ લઈ શકાય. તેવી જ રીતે અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટેની તથા બહાર આવવા માટેની આવડતો/કુનેહો, જેવી કે તરવું, પ્રાથમિક સારવાર આરોગ્ય સંભાળ સગવડો, શોધ તેમ જ બચાવ તંત્ર, સુરક્ષિત બાંધકામ માટે કડીયા કામની તાલીમ વગેરે આપત્તિ પહેલાં લાગુ કરી શકાય. લોકસમુદાયની ક્ષમતા પણ જ્ઞાતિ, જાતિ, ઉંમર વગેરેની રીતે જુદી જુદી હોય છે. ક્ષમતાની આકારણી પણ અસ્યુક્ત પદ્ધતિથી થવી જરૂરી છે.
4. **આપત્તિનાં જોખમોનું વિશ્લેષણ:** આપત્તિ જોખમને આંતરિક નબળાઈઓ તથા ક્ષમતાની આકારણી કર્યા પછી, લોકસમુદાયએ જુદી જુદી આપત્તિનાં ચોક્કસ જોખમોનું વિશ્લેષણ કરવાની તથા કયા તત્વો કયા પ્રકારનાં જોખમ હેઠળ છે, તે ચકાસવાની ક્ષમતાના ભાગાકાર તરીકે જોવાય છે. દાખલા તરીકે એક નબળાં બાંધકામવાળું શાળાનું મકાન જો દરિયા કિનારે/પૂરગ્રસ્ત વિસ્તાર/ભૂકંપ વિસ્તાર/ની નજીક હોય, તો માત્ર બાંધકામનાં નુકશાન પુરતું જ નહીં, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો માટે પણ જોખમી છે. ધારો કે જે દરિયા તથા ખૂલ્લી ગટરો વચ્ચે રહેલાં છે, તેઓ પૂર તથા વાવાઝોડાં સમયે જોખમ સામે અરક્ષિત છે, કારણ કે તેમને સહેલાઈથી ખાલી કરાવી શકાતાં નથી. કયા લોકો જોખમમાં છે, જોખમનું સ્થળ કયું છે, તથા આપત્તિની બાબતમાં લોકો તથા જગ્યા કેટલાં નિર્ભળ છે તે જોવાની જરૂર છે. આપત્તિનાં જોખમોનું વિશ્લેષણ જોખમ ઘટાડવાની વ્યૂહરચના વિકસાવવા તથા તૈયાર કરવાની સમજણ પૂરી પાડવામાં મોટો ભાગ ભજવે છે. આપત્તિનાં જોખમની હદ આપત્તિની તાકાત તથા આંતરિક નબળાઈની હદ પરથી નક્કી થાય છે.
5. **આપત્તિનાં જોખમો ઘટાડવાની વ્યૂહરચનાનો વિકાસ:** વ્યૂહરચના એ કામનાં આયોજનો તથા સંદર્ભોનો સમુહ છે, જે સંગઠનોના સ્ત્રોતોનો શક્ય તેટલાં ઉત્તમ માર્ગે અભિયાન અથવા મુખ્ય હેતુઓ માટે ઉપયોગ કરવાનું માર્ગદર્શન આપે છે. આપત્તિ જોખમ ઘટાડાના કિસ્સામાં કામનાં આયોજનો નિયમિત વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ દરમ્યાન એવી રીતે તૈયાર થવાં જોઈએ કે લોક સમુદાયમાં ઉપશમન, અગમચેતી, અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું તથા સાવચેતી ઘડી શકાય આપત્તિ જોખમ ઘટાડા ક્રિયા આયોજનની મુખ્ય ચાલક લોકસમુદાય પોતે જ છે. મોટાભાગનાં આપત્તિ જોખમ ઘટાડા આયોજનો સમુદાયની ક્ષમતાની અંદર છે. દાખલા તરીકે નિયમિત રીતે પૂરથી અસરગ્રસ્ત વિસ્તારમાં ખેડુતો પૂરની પહેલાં પોતાનાં ઢોરઢાંખર વેચી દે છે અને પૂર પછી પાછાં ખરીદે છે. આવી સામાજિક ક્રિયાઓ દુઃખ તથા મિલકતની ખોટ ઘટાડે છે. લોકસમુદાયની પૂર, વાવાઝોડાં, ભૂકંપ સામે નબળાં ઘરોની આકારણી મજબુતીકરણની વ્યૂહરચનાને ઓળખવામાં મદદરૂપ થાય છે, (જેને પંચાયતો મદદ કરી શકે) હેન્ડપંપની ઉંચાઈ વધારવાથી તે પૂરતા સમયે પીવાનાં પાણીને દુષિત થતું અટકાવી શકે. આવા ઘણા આપત્તિ જોખમ ઘટાડા આયોજનનો વિકસાવી શકાય. જેના લોકસમાજ સીધા જ પ્રારંભ કરે. જો કે , કેટલીક ક્રિયાઓ જેવી કે પૂર દરમ્યાન સ્થળાંતર માટેની યાંત્રિક બોટની સમાજની જરૂરીયાત હોઈ

શકે. આવા કિસ્સાઓમાં અસરકારક કડી (ફોન નંબર, સંપર્કો) આપત્તિ જોખમ ઘટાડાની ક્ષમતા ઘડવામાં મદદ કરી શકે.

6. **આપત્તિ જોખમ ઘટાડા પર લોકસમુદાયની ક્રિયાઓ તથા સહાયકારી આયોજનો:** છેવટે લોકસમુદાયે બધાં ઘરોને સુરક્ષિત કરવા માટેના કાર્યોનાં આયોજનો દર્શાવવાં જરૂરી છે. માટે, આયોજનની ક્ષમતાના ઘડતરની પુનઃચકાસણીની પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલવી જોઈએ. પંચાયત આપત્તિ જોખમ ઘટાડા ને ગ્રામસભાનો એક મુદ્દો બનાવી શકે. પૂર્વ ચેતવણી શોધખોળ તથા બચાવ, પ્રાથમિક સારવાર, પીવાનું પાણી, આશ્રય, નુકશાનની આકરણી વગેરે માટે મોટેભાગે સમાજના સ્તરે કાર્યબળ (ટાસ્કફોર્સીઝ) બનાવવામાં આવે છે.

લોકસમાજ આધારિત આપત્તિના જોખમને ઘટાડવાનું મહત્વ: ગુજરાત ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ ધારાએ ગ્રામ આપત્તિ પ્રબંધન સમિતિને આપત્તિ જોખમ ઘટાડા માટેની એક ફરજિયાત સંસ્થા બનાવી છે. આપત્તિ જોખમ ઘટાડા નાં કાર્યોનાં પ્રારંભ માટે પંચાયત એક ગ્રામ આપત્તિ વ્યવસ્થાપન કમિટી કાર્યાન્વિત કરશે. તે ઉપશમન (મીટીગેશન) તથા અગમચેતી માટે વિવિધ વિકાસશીલ કાર્યક્રમો હેઠળ ગ્રામ સ્તરે આયોજનો કરશે. ઉ.ત. મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધધરી યોજનામાં પૂરનિયંત્રણ તથા દુષ્કાળની અગમચેતીનાં કામ હાથ ધરવાની સગવડ છે. માળખાકીય આંતરિક નબળાઈઓ, જેવી કે શાળાઓ, દવાખાનાનાં મકાનો, પૂલો વગેરે સરકારના વિવિધ કામોના કાર્યક્રમો હેઠળ લઈ શકાય. તળના આરોગ્ય સેવા પૂરી પાડનારાને વધુ જવાબદાર બનાવીને અગમચેતી રૂપ આરોગ્ય સંભાળ સગવડો મેળવી શકાય. બીજા શબ્દોમાં, સમાજ આપત્તિ સાથે સંકળાયેલાં જોખમો સામે કામ કરવા માટે વધુ જવાબદારી હાથ પર લઈ શકે. તે સામાન્ય સમયમાં આપત્તિનાં ઉપશમન તથા અગમચેતી માટે સ્રોતોનો ઉપયોગ કાર્યક્ષમ બનાવી શકે. તે નેતાગીરી, કડીરૂપ મકાનો તથા વિવિધ ટેકારૂપ સેવાઓની આકરણીની બાબતમાં સમાજની ક્ષમતા પણ ઘડી શકે, જે લાંબાગાળે સમાજની સ્થિતિસ્થાપકતા ઘડી શકે.

આયોજનની તૈયારીમાં સમુદાયની ભાગીદારીનું મહત્વ: સમાજની ભાગીદારી તેમની જોખમ તથા આંતરિક નિર્બળતા વિશેની જાગરુકતા વધારવા તરફ દોરી જશે. તે આપત્તિ જોખમ ઘટાડા આયોજનની માલિકી ઘડે છે, અને લોકો તેમના અનુભવો સમુદાય પ્રથમ પ્રત્યાઘાતી છે તેથી/તથા તે વિવિધ આપત્તિઓની અસર વિશે વધુ સમજણ ધરાવતો હોવાથી તેમના અનુભવો તથા સ્રોતોના ઉપયોગ માટે પ્રોત્સાહિત કરવા તે ઘણું અગત્યનું છે. જ્યારે સમાજ સામેલ થાય ત્યારે આયોજન પર ઝડપી ક્રિયાઓ શક્ય બને છે, કારણ કે સ્થાનિક સ્તરના પ્રશ્નો લોકો પોતે જ ઉકેલે છે, તથા તેમાં ફાળો આપવા લોકો સ્વેચ્છાએ આગળ આવે છે, જે ઝડપથી ઉકેલ લાવી શકે. અગ્રતાક્રમવાળી ક્રિયાઓ વિશે નિર્ણય લેવાનું સરળ છે. સમુદાય પણ સ્રોતોની સજાવટ માટે બહાર તરફ કડીઓ બાંધવા માટે સશક્ત થયાનું અનુભવે છે. તે સમાજ પોતાની પ્રક્રિયા તરફ દોરી જાય છે તેથી, સમાજનો આત્મવિશ્વાસ વધે છે, જે સ્વ-આવડત તરફ દોરી જાય છે તથા સ્થાનિક સ્તરે નેતાગીરીના વિકાસની તક પૂરી પાડે છે.

સમુદાયની ભાગીદારીમાં બાધારૂપ તત્વો: જ્યારે લોકસમુદાય પાસે પાયાના વિકાસ માટેના વિભાગો, જેવાં કે અન્નની સુરક્ષા, આરોગ્ય સંભાળ સેવાઓ વગેરે સ્પર્ધાત્મક માગણી હોય, ત્યારે આપત્તિમાં જોખમોનાં પ્રબંધનનો અગ્રતાક્રમ નીચો રહે છે અને સામાન્ય સમયમાં લોકોનો આપત્તિ વિશે વાત

કરવામાં રસ ઓછો થઈ જાય છે. વધુમાં આપત્તિ જોખમ વ્યવસ્થાપન એ ઘણો નવો સંદર્ભ છે, જેના જુદા જુદા હિસ્સેદારો માટે જુદા જુદા અર્થ છે. આ મુદ્દા પર પર્યાપ્ત અભિમુખતા ભાગીદારીમાં આવતી પાયાની અડચણને દૂર કરી શકે છે. અત્યારે PRI ઓ સહિતની મોટાભાગનું સંસ્થાકીય વલણ કટોકટી કેન્દ્રિત છે, જે આપત્તિ જોખમનાં પ્રબંધનનાં સંગઠિત તંત્રના અભાવમાં પરિણમે છે. આપત્તિ જોખમ ઘટાડા ઉપર ક્ષમતા ઘડવાની રાજકીય ઈચ્છા ઊભી કરવી જરૂરી છે.

ભારતનાં બંધારણના 73મા સુધારાની કલમ 243 - G, પંચાયતોને ગામડાંઓનો વિકાસ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. તે સ્થાનિક સ્વરાજ સંચાલનને વિકેન્દ્રિકરણ કરવા તથા સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવા કાયદાકીય દરજ્જો પૂરો પાડે છે. ગ્રામ પંચાયતને દર વર્ષે ગ્રામસભાના સહયોગ તથા સંમતિથી તેમનું વાર્ષિક આયોજન તૈયાર કરવાની ફરજ પડાય છે. ગ્રામસભાએ ગામના સર્વગ્રાહી વિકાસ માટેના આયોજનો, જેનું સમાન ભાગીદારી, સામાજિક ન્યાય, જવાબદારી તથા પારદર્શિતા જેવાં સિદ્ધાંતો વડે માર્ગદર્શન કરાયું છે, તેની તૈયારીમાં વિવિધ હિસ્સેદારોની માન્યતાની દલીલ, ચર્ચા તથા વહેંચવા માટેનું જાહેર સ્થાન છે. આ આયોજનોનું અમલીકરણ પંચાયત વડે કરાય છે.

પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ તથા આપત્તિ પ્રબંધન: ભારતમાં ડીઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટને કુદરતી આપત્તિથી અસર પામેલા લોકોને રાહત તથા પુનર્વસના પૂરાં પાડનાર તરીકે જોવાતું હતું. લાંબા સમય સુધી ડીઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ ખેતીવાડી મંત્રાલય હેઠળ રહ્યું છે, રાજ્યોમાં તે મહેસુલ અથવા રાહત વિભાગનો વિષય હતો, જ્યારે જિલ્લાઓમાં તે કલેક્ટરનાં ઘણાં કટોકટીનાં પ્રબંધન કાર્યમાંનું એક હતું. ભૂતકાળમાં દુષ્કાળ દરમ્યાન પંચાયતો મોટા પાયે સામેલ હતી, કારણ કે તે એક સર્વસામાન્ય તથા અવારનવાર થતી આપત્તિ છે. તેવા સમયે મહેસુલ વિભાગ વડે અછત કાર્યોનું આયોજન થતું, જેથી ગામના સ્તરે રોજગાર માટેની તકો ઊભી કરી શકાય તથા ઉપશમનને અટકાવાય છે. રાહત કમીશનરનાં માર્ગદર્શન હેઠળ તેનું અમલીકરણ જિલ્લા કલેક્ટરના તાબામાં રહેતું. ચૂકવણી તથા માપણી પદ્ધતિની માર્ગદર્શિકા તરીકે રીલીફ મેન્યુઅલનો ઉપયોગ કરાતો. પંચાયતો શ્રમ કરવા માટે તૈયાર હોય તેવા લોકોનાં નામો સૂચવવામાં ભાગ લેતી તથા રાહત કાર્યો હેઠળ લઈ શકાતાં કાર્યોના સૂચન કરતી. નિરિક્ષણ તથા ચૂકવણી મહેસુલ વિભાગ વડે કરાતી.

કૉમ્યુનિટી બેઝડ ડીઝાસ્ટર રીસ્ક રીડક્શનનાં નવાં વલણને જોતાં ધારા હેઠળ બનાવાયેલ ગુજરાત રાજ્ય આપત્તિ વ્યવસ્થાપન સંસ્થાએ આયોજન પ્રક્રિયામાં પંચાયતોને સામેલ કરવાની શરૂઆત કરી છે. જો કે, એવા ઘણા અવરોધો છે કે પંચાયતોની ભૂમિકાને અસરકારક બનાવવા જેને જોવા જરૂરી છે.

અવરોધો	સુધારા માટે સૂચનો
આયોજન તથા અમલીકરણમાં ગ્રામ પંચાયતની સ્પર્ધાત્મકતા તથા વિશ્વસનીયતા પ્રશ્નરૂપ છે. સામાન્ય રીતે પંચાયતના દેખાવમાં લોકોના વિશ્વાસનો અભાવ છે.	- પંચાયતના સભ્યોને તાલીમ દ્વારા અભિમુખ કરવા, જેથી તેઓ કેન્દ્ર તથા રાજ્ય પ્રાયોજિત કાર્યક્રમોને બદલે જનકેન્દ્રિત આયોજનોનું મહત્વ સમજે. - લોકોનો પંચાયતમાં વિશ્વાસ ઘડવા માટે સફળ ઉદાહરણનો ફેલાવો કરવો.
પંચાયતો આપત્તિ જોખમ ઘટાડા આયોજનને વિકાસ માટે ના આયોજનના આંતરિક ભાગ તરીકે જોતી નથી.	સમાજ આધારિત આપત્તિ જોખમ ઘટાડા તાલીમ માગણી આધારિત હોય તે જરૂરી છે તથા પંચાયતોએ આપત્તિ જોખમ ઘટાડા માટે કેન્દ્રાભિમુખ વિકાસ કાર્યક્રમો તરફ અભિમુખ થવું જરૂરી છે.
આ હેતુ માટે સરકાર અથવા પંચાયત, કોઈ તરફથી અંદાજપત્રીય ફાળવણી નથી.	- નવા બજેટને વધાવવું નહીં, વિકાસશીલ કાર્યક્રમોને કેન્દ્રાભિમુખ કરવા તથા આપત્તિ જોખમ ઘટાડા નાં બધાં પાસાં માટે યોજના માટે માર્ગદર્શિકા જરૂરી છે. - બીજા સરકારી કાર્યક્રમો સાથે એકરૂપતા.
પંચાયતની ક્ષમતા વધારવાના ધ્યેય સાથે સમુદાય આધારિત આપત્તિ જોખમ ઘટાડાને આગળ વધારવા માટે ક્ષમતા વધારવાની મર્યાદિત શરૂઆત.	- ટાસ્ક ફોર્સ તથા પંચાયતના સભ્યો માટે સમયાંતરે તાલીમનું આયોજન તથા અમલીકરણ થવું જોઈએ. - આપત્તિ જોખમ ઘટાડાની વ્યુહરચનાનાં વિવિધ પરિમાણો જેવાં જે પૂર્વચેતવણી, બચાવ, પ્રાથમિક સારવાર વગેરેની ક્ષમતા વધારવામાં ભાગ લેવા માટે ગામ સ્તરે સ્ત્રોતોને વિકસાવી શકાય તે કેન્દ્રિય સત્તા પરની નિર્ભરતા ઘટાડાશે.

સામાન્ય રીતે ગ્રામસભાઓ બહુ ક્રિયાશિલ તથા પ્રત્યાઘાતી નથી.	- ગ્રામસભાને મજબૂત કરો - મહિલાઓ તથા બીજા વિભાગોની ભાગીદારી પર ભાર મૂકાયો.
પ્રારંભોને ટકાવવા માટેના માળખાકૃત પ્રયત્નોનો અભાવ	- ગ્રામપંચાયતના આપત્તિ જોખમ ઘટાડા આયોજનોની સમયાંતરે પુનઃ ચકાસણી તથા વિકાસ અને તેની સિદ્ધીઓ. - પૂર્વચેતવણી, સ્થળાંતર, બચાવ, આશ્રય, પ્રાથમિક સારવાર જેવાં કાર્યોની અસરકારક મોંકડીલ યોજીને ચકાસવી જોઈએ.

આયોજન પ્રક્રિયામાં પંચાયતો સક્રિય ભૂમિકા ભજવે તે મહત્વનું છે. પંચાયતો આપત્તિ જોખમ ઘટાડા પર શરૂઆતનાં પગલાં લેવા માટે ગ્રામ આપત્તિ પ્રબંધના સમિતિ શરૂ કરશે. એક વખત લોકોની ભાગીદારી સાથે આયોજન પ્રક્રિયા શરૂ કરાય, પછી આપત્તિ પછીની રાહત સેવાઓની રાહ જોવાને બદલે જોખમ ઘટાડવા માટે વિચાર કરવાની તથા કામ કરવાની એક સમગ્રતયા શક્તિમાન આબોહવા વિકસશે. પંચાયતો બધાં ઘર - તેનું સ્થળ ક્યાં છે તેની દરકાર કર્યા વગર - સુરક્ષિત છે, વપરાયેલ સાધનો તથા ટેકનોલોજી, બધા કડીયાએ સુરક્ષિત બાંધકામ ટેકનોલોજીની તાલીમ તથા સર્ટિફિકેટ લીધેલા છે, કટોકટી સેવાઓ સહીતની આરોગ્ય સેવાઓ લોકોની જરૂરીયાતને પ્રત્યાઘાતી છે, શાળાનાં બાળકોને આપત્તિ વિશેનું શિક્ષણ અપાય, જેથી નવી પેઢી ઉપશમન તથા અગમચેતીની વ્યુહરચના માટે જાગૃત હોય વગેરેનું ધ્યાન રાખશે. સમગ્ર રીતે પંચાયતને આ વલણમાં આવરી લેવાશે જેથી, મહિલાઓ, બાળકો, વિકલાંગ લોકો, વૃદ્ધો તથા અનુ. જાતિ/અનુ. જનજાતિ સમાજને આ કામનાં આયોજનમાં ગૌરવ સાથે સામેલ કરાય. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે આપત્તિનું જોખમ ઘટાડવા માટેના બધા વિકાસના કાર્યક્રમનો સામાજિક ન્યાય સાથે તૈયાર થવા જોઈએ, કે જે પંચાયતી રાજ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ છે.

11. કુદરતી સંસાધન સંચાલનમાં પંચાયતોની ભૂમિકા

કુદરતી સંસાધન સંચાલનનો અર્થ છે જમીન, પાણી, વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ જેવાં કુદરતી સંસાધનોનું સંચાલન. તેમાં વર્તમાન અને ભાવિ બંને પેઢીઓના જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો કરવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે. કુદરતી સંસાધન સંચાલન એ ચિરંતન કે ટકાઉ વિકાસના ખ્યાલ સાથે સુમેળ સાધનારી બાબત છે. તે એક વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત છે કે જેમાં ચિરંતન જમીન સંચાલન અને પર્યાવરણીય શાસન માટેનો આધાર કુદરતી સંસાધનોના જતન તથા જાળવણી માટે ઉભો થાય છે. કુદરતી સંસાધન સંચાલનમાં સંસાધનો તથા પરિસ્થિતિ વિજ્ઞાનની વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ સમજ ઉપર અને આ સંસાધનોની જીવનને ટેકો આપનારી ક્ષમતા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. કુદરતી સંસાધનના સંચાલનનો અર્થ પર્યાવરણીય સંચાલન પણ થાય છે. મોટા ભાગના અન્ય વિકસતા દેશોની જેમ ભારત પણ ખેતીપ્રધાન દેશ હતો. આજે પણ ખેતી આશરે 60 ટકા લોકોને જીવનનિર્વાહ તેમ જ 56 ટકા લોકોને રોજગારી પૂરી પાડે છે. જો કે ખેતીનો વિકાસ દર છેલ્લા બે દાયકામાં સતત ઘટતો જાય છે અને તેને આર્થિક રીતે ઉછેરવા તથા પર્યાવરણીય રીતે ટકાઉ બનાવવા આપણે બધાંએ ફેરવિચારણા કરવી જરૂરી છે.

ગુજરાતમાં પ્રાકૃતિક સંસાધનોની સ્થિતિ

ભારતનો કુલ ખેડાણલાયક વિસ્તાર 12,69,218 ચો.કિ.મી. છે કે જે ભારતના કુલ ક્ષેત્રફળના 56.78

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

ટકા જેટલો છે. તેમાં સતત થતા વસ્તી વધારા તથા શહેરીકરણના દબાણોને લીધે ઘટાડો થઈ રહ્યો છે. ભારતમાં સપાટી પરના પાણીનો વિસ્તાર 31,440 ચો.કિ.મી. છે અને સરેરાશ 1100 મિ.મી. જેટલો વાર્ષિક વરસાદ પડે છે. 92 ટકા પાણીનો ઉપયોગ સિંચાઈ માટે થાય છે. 1974માં તેવો વિસ્તાર 380 ચો.કિ.મી.નો હતો અને 2025માં તે 1050 ચો.કિ.મી. થવાની સંભાવના છે. બાકીનું પાણી ઔદ્યોગિક અને ઘરેલું હેતુઓ માટે વપરાય છે.

જમીન

ગુજરાત ભારતનું સાતમા ક્રમે સૌથી મોટું રાજ્ય છે. ગુજરાતનું ક્ષેત્રફળ 19.60 લાખ હેક્ટર છે. 1991માં ગુજરાતમાં જમીનની માથાદીઠ પ્રાપ્યતા 0.70 હેક્ટર હતી. સમગ્ર ભારતમાં જમીનની માથાદીઠ પ્રાપ્યતા 0.49 હેક્ટર હતી. ભલે માથાદીઠ આવકમાં ગુજરાત ચોથા ક્રમાંકે હોય, તેનો ખેતીવાડીને લગતો દેખાવ ખરાબ છે. આ દેખાવમાં જમીન તથા પાણીના સ્રોતોનું અધઃપતન કારણરૂપ છે. જો ગુજરાતને તેનું જમીન તથા પાણીના સ્રોતોનો પૂરતો વિકાસ કરવો હોય તો તેણે તેની સ્થિતિમાં સુધારો ન થઈ શકે તો પણ તેનું વધારે પડતું શોષણ તથા અધઃપતન અટકાવવાં જોઈએ. સામાન્યરીતે એમ માનવામાં આવે છે કે દેશમાં ગુજરાતના અને અન્ય સૂકા અને અર્ધ-સૂકા વિસ્તારો એટલે ખેડાણ હેઠળ ના હોય તેવી ખરાબાની જમીન છે અને તેમાં વિકાસની ભારે સંભાવનાઓ રહેલી છે. જો ખરાબાની જમીનની સ્થિતિ સુધારવામાં આવે તો ખેડાણ હેઠળના વિસ્તારની ઉત્પાદકતામાં વધારો થાય અને ખરાબાની જમીનની આવક સર્જનની ક્ષમતામાં પણ વધારો થાય.

જમીનનું ભૌતિક ધોવાણ થઈ રહ્યું છે. તે ઉપરાંત, સાર્વજનિક જમીનનું સંચાલન અને રક્ષણ કરનારી સામુદાયિક સંસ્થાઓનું પણ ધોવાણ થઈ રહ્યું છે. આઝાદી બાદ અને દેશી રજવાડાં ભારતમાં ભળી ગયાં તે પછી તમામ રાજ્યોના મહેસૂલી વિભાગોએ આ સાર્વજનિક જમીનોનો હવાલો સંભાળ્યો અને ગ્રામ પંચાયતો અને સમુદાયોને તેમના સંચાલનની બાબતમાં પાછળ ધકેલી દીધી. સંચાલન અને નિયમનમાં આ જે પરિવર્તન આવ્યું તેની વિઘાતક અસર એ થઈ કે મોટા ભાગની જમીન ખુલ્લી થઈ ગઈ અને ખેડાણ હેઠળ ના હોય એવી આ જમીનનું ખૂબ જ ધોવાણ થયું. તેને પરિણામે ખાનગી માલિકીની તેમ જ ખેડાણ થયેલી જમીન તેમ જ પર્યાવરણ માટે ગંભીર ખતરો ઉભો થયો. બીજું, ખુલ્લી પહોંચને પરિણામે સંચાલન અને નિયમન બિન-અસરકારક બની ગયું. બીજું એક મહત્ત્વનું પાસું એ પણ છે કે ગરીબો તેમના જીવનનિર્વાહ માટે સાર્વજનિક મિલકત સંસાધનો ઉપર આધાર રાખતા થયા.

ટૂંકમાં, છેલ્લાં 50 વર્ષમાં જમીનનો ઉપયોગ અને જમીનના સંચાલનમાં ખૂબ મોટા ફેરફારો થયા છે. આથી બિન-ખેડાણવાળી ખરાબાની જમીન જે સહીયારી મિલકત જમીન સ્રોત તરીકે પણ ઓળખાય છે, તેનાં કદ સ્થિતિ તથા ઉપયોગની વિશ્લેષણાત્મક અવલોકનની જરૂર જણાઈ.

જંગલો

ગુજરાતનો કુલ વન વિસ્તાર 19112.54 ચો.કિ.મી.નો છે. સમગ્ર રાજ્યમાં વનો અસમાન રીતે ફેલાયેલાં છે. મોટાં જંગલો રાજ્યની પૂર્વ સરહદે અને સૌરાષ્ટ્રના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવેલાં છે. ડાંગ, વલસાડ, સુરત અને જૂનાગઢમાં ગાઢ જંગલો આવેલાં છે.

જંગલ કેટલું હોવું જોઈએ તે જે તે પ્રદેશના ભૂસ્તર અને ભૂગોળ ઉપર આધાર રાખે છે. ગુજરાતમાં

લગભગ 30 ટકા જંગલ હોય એવું ધોરણ છે. જો કે, ગુજરાતમાં માત્ર 10 ટકા જ જંગલ વિસ્તાર છે. 1990ના ભારતના વન સર્વે અનુસાર ગુજરાતમાં 6 ટકા જ, જંગલો છે. દાયકાઓ સુધી મેનગ્રોવ્ઝનો નાશ થતો રહ્યો, પણ તાજેતરનાં વર્ષોમાં તેમાં થોડોક સુધારો થયો છે. એ સુધારો થોડાક પ્રદેશો પૂરતો જ મર્યાદિત છે, અને તે કચ્છના અખાતી વિસ્તારની આસપાસ થયો છે એમ 1997નો ભારતનો વન સર્વે જણાવે છે. ટૂંકમાં ગુજરાતમાં એવાં જંગલો ઘટવાનું એકંદર વલણ રહ્યું છે કે જે પ્રચલિત અને પરિસ્થિતિના રક્ષણ અને સ્થિરતા માટે ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

પાણી

રાજ્યમાં જુદી જુદી દિશામાં વહેતી નદીઓનાં ત્રણ જૂથ પાડી શકાય: મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાતની મોટી નદીઓમાં સાબરમતી, મહી વગેરે નદીઓનો સમાવેશ થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાંની નદીઓમાં મીઠી, ખારી, ભાદર, શેત્રુંજી અને ભોગાવોનો સમાવેશ થાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતની નદીઓમાં નર્મદા, તાપી, પૂર્ણા, અંબિકા, ઔરંગા અને દમણ-ગંગાનો સમાવેશ થાય છે. કચ્છમાં ઘણી નદીઓ છે પણ તેમાંની મોટા ભાગની નાની છે અને ઉનાળામાં સૂકાઈ જાય છે. ઉનાળામાં તો તો સાવ સૂકાઈ જાય છે. ખારી નદી તો રણમાં જ મળે છે, જ્યારે માધ અને તારા નદીઓ ખંભાતના અખાતને મળે છે.

રાજ્યમાં ભૂગર્ભ જળની અછત હોય તેવા વિસ્તારોમાં, ઉત્તર ગુજરાતમાં બનાસકાંઠા, મહેસાણા, અમદાવાદ અને ગાંધીનગર જિલ્લાનો સમાવેશ થાય છે. આ વિસ્તારોમાં વરસાદ ઓછો અને અનિયમિત છે, સિંચાઈનો વિકાસ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં થયો છે અને કંઈક અંશે તે મૂળભૂત રીતે ખારાપાટનો વિસ્તાર છે, તેથી પાણીની ભારે અછત પ્રવર્તે છે.

દરિયાકિનારાના વિસ્તારોમાં ખારાશ

ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના વિસ્તારોમાં દરિયાકિનારે દરિયાનું પાણી જમીનમાં ઘૂસીને ખારાશ ફેલાવતું હોવાની સમસ્યા ખૂબ મોટી છે અને તે આશરે 1125 કિ.મી. લાંબા દરિયાકિનારાના પ્રદેશોમાં દેખાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઉના-માધવપુર પટ્ટામાં અને કચ્છમાં માળિયા-લખપત ખેતીમાં આ સમસ્યા વધારે તીવ્ર છે અને ખૂબ વધારે પ્રમાણમાં ભૂગર્ભ જળ વપરાયું છે અને દરિયાથી અંદરના વિસ્તારો વિસ્તારોમાં રિયાર્જિંગ ઓછું થયું છે અને દરિયાનાં પાણી જમીનમાં 5 થી 6 કિ.મી. અંદર સુધી ઘૂસી જાય છે અને તેથી જમીનમાં ખારાશની સમસ્યા ઉભી થાય છે. પાણી જમીનમાં ઝમતું નથી અને ઝમવાથી પ્રક્રિયા અનિયમિત છે, ભૂસ્તર રચના પથરાય છે, કુદરતી રીતે પણ પાણી જમીનમાં જતું નથી, જમીન સંચાલન નબળું છે અને સિંચાઈ માટે પાણીનો વધારે પડતો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે - આ તમામ પરિબળો આ સમસ્યા માટે જવાબદાર છે.

જમીનમાં ખારાશ ઉભી થવાની સમસ્યા લોકોના જીવનને બે રીતે વિપરીત અસર કરે છે: ખેતીની જમીનનું ધોવાણ થાય છે અને પીવાના પાણીની સમસ્યા ઉભી થાય છે. એક એવો અંદાજ છે કે 534 ગામોના 10.80 લાખ લોકોને જમીનની ખારાશની આ સમસ્યાથી વિપરીત અસર થઈ છે. 7,00,120 હેક્ટર જેટલી ખેડાણલાયક જમીન બિન-ઉપયોગી બની ગઈ છે અને 32,050 કૂવા સૂકાઈ ગયા છે.

ઢોરઢાંખર

આકાશી ખેતીના વિસ્તારોમાં ઢોરઢાંખર ખેતીની વ્યવસ્થાનો એક અંતર્ગત ભાગ હોય છે. તેઓ જમીનના પોષણ ચક્રને જાળવવામાં મદદ કરે છે. ઉપરાંત, તે મનુષ્યને દુકાળ અને અછતના સમયમાં

અન્ન અને પોષણની સલામતી પણ પૂરી પાડે છે. જુદી જુદી પર્યાવરણીય પરિસ્થિતિમાં જુદાં જુદાં પશુઓ સમાયોજન સાધતાં હોય છે. સૂકા વિસ્તારોમાં સદીઓથી દુકાળનો પ્રતિકાર કરી શકે તેવાં પશુઓ હોય છે. જો કે, પર્યાવરણમાં તાજેતરમાં જે ફેરફારો થયા છે તેને લીધે ઘાસચારાની વ્યાપક પ્રમાણમાં અછત ઉભી થી છે અને તે જીવનનિર્વાહની પરંપરાગતા પ્રવૃત્તિઓ સામે ખતરો ઉભો કરે છે અને તેથી લોકો વધારે અસહાય બને છે.

ભારતની ખેતીમાં ઉભી થઈ રહેલી કટોકટી

મોટા ભાગના અન્ય વિકસતા દેશોની જેમ ભારત પણ ખેતીપ્રધાન દેશ હતો. આજે પણ ખેતી આશરે 60 ટકા લોકોને જીવનનિર્વાહ પૂરો પાડે છે અને લગભગ 56 ટકા લોકોને રોજગારી પૂરી પાડે છે. જો કે, ખેતી ક્ષેત્રે ઉત્પાદન વૃદ્ધિ દર 1980ના દાયકામાં 3.2 ટકા હતો અને તે છેલ્લાં ચાર-પાંચ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન લગભગ બે ટકા થઈ ગયો છે. આમ, તેમાં સતત ઘટાડો થતો ગયો છે. બીજી તરફ, ઉદ્યોગોમાં વૃદ્ધિ દર 8 ટકા જેટલો ઉંચો રહ્યો છે. આવી ઓછાવત્તા વૃદ્ધિ દરની સ્થિતિ દેશમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ આયોજકો અને નીતિ-નિર્ધારકો માટે ગંભીર ચિંતાનો વિષય બની છે.

જળસ્રાવ વિકાસ: કુદરતી સંસાધન સંચાલનની સંકલિત વ્યૂહરચના

મહારાષ્ટ્રમાં રાલેગાંવ સિદ્ધિ, અડગાંવ અને ધારેવાડીના તથા બીજા અનેક પ્રયોગો લઘુ જળસ્રાવ વિકાસ કાર્યક્રમ માટે પ્રેરણાનાં સ્રોત બન્યા છે. તેમની સફળતાને લીધે અનેક પ્રયાસો હાથ ધરાયા અને અનેક કાર્યક્રમોનો અમલ કરવામાં આવ્યો. પાણીના નિકાલના રસ્તે માટીના અનેક બંધ બનાવવામાં આવ્યા, ધોવાણ પામેલ સામુદાયિક અને જંગલની જમીનોનું વૃક્ષોના વાવેતર દ્વારા રક્ષણ કરવામાં આવ્યું અને ગ્રામવાસીઓએ પોતે સામાજિક વાડ બનાવી તથા વિવિધ વૃક્ષો અને ઘાસ ઉગાડીને ખરાબાની જમીનોને નવસાધ્ય કરવામાં આવી. આ બધા અનુભવોને ધ્યાનમાં રાખીને ભારત સરકારે દેશમાં વિવિધ પ્રકારના જળસ્રાવ વિકાસ કાર્યક્રમો હાથ ધર્યા.

કુદરતી સંસાધન સંચાલનમાં આયોજન તથા નિરિક્ષણની સહભાગી પદ્ધતિઓ: 80ના દશકોએ સહભાગી પદ્ધતિઓની ચકાસણી તથા તેનો ઉપયોગ થવાની વિપૂર્ણતા જોઈ. પાર્ટીસીપેટરી રુરલ એપ્રાઇઝન સ્થાનિક લોકોને તેમનાં જીવન તથા પરિસ્થિતિ વિશેનું જ્ઞાન વહેંચવા, વધારવા તથા વિશ્લેષણ કરવા, તેનું આયોજન તથા તેના પર કામ કરવા માટેના વલણ તથા પદ્ધતિના વધતા વિસ્તારને વર્ણવવા માટે શરૂ કરાયું. ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ડેવલપમેન્ટ સ્ટડીઝ, યુનિવર્સિટી ઓફ સરોક્સ યુ.કેના રોબર્ટ ચેમ્બર્સ ભારતના બિન-સરકારી સંસ્થાઓમાં સહકારી પદ્ધતિઓના વિકાસ તથા વિપુલતામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. એ.કે.આર.એસ.પી. - આઈ, ડી.એસ.સી., પ્રાક્ષિસ, ઉન્નતિ, માયરાડા જેવી સંસ્થાઓ પી.આર.એ. ચળવળમાં અગ્રિમ સ્થાને હતી. સાધનો તથા પદ્ધતિઓ શોધવામાં આવી તથા તેનો પ્રશ્નોના વિશ્લેષણ માટે સમુદાયની ભાગીદારીમાં, આયોજન, અમલીકરણ, નિરિક્ષણ, કાર્યક્રમની અસરની આકારણી માટે ઉપયોગ થયો. પદ્ધતિઓ મુખ્યત્વે એવી જગ્યાને લગતી હતી, જ્યાં નકશાકરણ તથા નમૂના વિકસાવાયા હતા. બીજી પદ્ધતિ સમયને લગતી હતી, જેમાં પ્રશ્નોનું સમય, મૌસમ તથા સમયગાળા વગેરેના સંદર્ભમાં વિશ્લેષણ થઈ શકે અને છેલ્લે બે જુદા જુદા મહત્વના વાત ડાયગ્રામ (ચપાટી ડાયગ્રામ) વચ્ચેની સહસંબંધ અને સરખામણી કે જેમાં સંબંધ છે, તે આને માટે અવારનવાર વપરાશની પદ્ધતિ છે.

સ્થાનિક સમુદાયને પોતાની જાણકારી પદ્ધતિ છે તથા સ્થાનિક ટેક્નિકલ જ્ઞાનની પરિણામીક સંસ્થા છે. તેમની પાસે અજોડ પરંપરાગત સંસ્થાઓ છે, જેમણે ચોક્કસ કુદરતી સ્રોતોને ટકાઉ રીતે સંભાળવાનું વિકસાવ્યું છે. દુર્ભાગ્યે, આ પરંપરાગત જ્ઞાનને આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિ વડે બાજુ પર મૂકવામાં આવ્યું છે. આ રીતે આમાંની ઘણી પરંપરાગત સંસ્થાઓ તથા ટેક્નિકલ રીતો કાં તો લુપ્ત થઈ ગઈ છે અથવા સખત દબાણમાં છે.

ખેડુતો, કારીગરો તથા સ્થાનિક સમુદાયોની પાયાની શોધોને જાણવા, પ્રમાણિત કરવા તથા પ્રસરાવવા માટે એક જુદું વલણ જરૂરી છે. કેટલાક સ્વૈચ્છિક સંગઠનો તથા વિભાગો આજે પણ સુસંગત હોય તેવી પરંપરાગત સંસ્થાઓ તથા રીતોને પુનર્જીવિત કરવા પ્રયત્નો કરે છે. ખેડૂતોને ટેક્નોલોજી વિકાસ પ્રક્રિયામાં સહભાગી બનાવીને તેમની રચનાત્મકતાને સજાવવાનો પ્રયત્ન અવકાશ છે. લોકો જે પહેલેથી જ જાણે છે, તેમાંથી વિકાસની પહેલ શરૂ કરવાને મહત્વ આપીને, લોકોની સંસ્થાઓ જાતિ પ્રધાન વિકાસના સમાવેશ માટે તથા સંસાધનો ટકાઉ પદ્ધતિથી વપરાયો છે તેની ખાતરી કરાવતી અર્થપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. સંસ્થાઓ ગરીબમાં ગરીબને નવવિકસિત સ્રોતો સુધીની પહોંચ નકારી ન શકાય, તેની ખાતરી આપની ‘હકારાત્મક ભેદભાવ’ નીતિ દાખલ કરી શકે કારણ કે બધી NRM પહેલની સફળતા માટે લોકોની સંસ્થાઓ ઊભી કરવાની તથા લોકોને વિકાસની પ્રક્રિયાના કેન્દ્રમાં મૂકવા અતિઆવશ્યક છે.

કુદરતી સંસાધન સંચાલન પ્રક્રિયા/માવજત આયોજન વિકસાવવું: બધા કુદરતી સંસાધન સંચાલન હસ્તક્ષેપોએ નિષ્પત્તિ ટકાઉ બને તે માટે લોકોને વિકાસ પ્રક્રિયાની જવાબદારી સોંપવી જરૂરી છે. કુદરતી સંસાધનોના સંચય તથા ટકાઉ ઉપગોય માટે તથા સહિયારી મિલકતોની જાળવણી કે જેના પર ગરીબો પોતાના મોટાભાગના જીવનનિર્વાહ માટે નિર્ભર હોય છે, તેવી લોકોની સંસ્થાઓ ઊભી કરવી અતિ આવશ્યક છે.

માવજત જમીન, પાણી તથા બાયોમાસને લગતી હોઈ શકે છે. માવજતના પાંચ વિસ્તૃત જુથો છે - જમીન/માટી તથા પાણીની માવજત, ખેતીની જમીનમાં ખેતીવાડી અર્થશાસ્ત્ર પ્રવૃત્તિ, વનીકરણ, ચરાણની જમીનનો વિકાસ તથા ખારાપાટની જમીનની માવજત. જ્યાં જમીન અને પાણી માળખાંનો હેતુ જમીનનું ધોવાણ અટકાવવાનો પાણી તેમ જ જમીનના ભેજનો સંચય કરવાનો ચે. બાકીની માવજત જમીન તથા પાણીનો સંચય માટે કામ કરે છે, સાથે સાથે જમીનને ફળદ્રુપ બનાવે છે.

i) **જમીન તથા પાણીની સંભાળ:** માવજતનો સૌથી મહત્વનો તથા પાયાનો પ્રકાર એટલે ભૌતિક માળખાંઓની રચના દ્વારા જમીન તથા પાણીનો સંચય કરવો. ખરાબાની જમીન, ખેડાણ માટેની જમીન (ચરાણની જમીન સહીત) તથા ગટર લાઈન માટે જુદી જુદી માવજત છે. એક ચોક્કસ માવજતની પસંદગી ઘણાં પર્યાવરણીય પાસાંના માર્ગદર્શન વડે થશે, જેમાં સૌથી અગત્યનાં છે મૌસમ તથા જમીનનો ઢોળાવ.

ii) **ખેતીનાં અર્થશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ:** ચોક્કસ એગ્રોનોમિક પ્રવૃત્તિઓ જમીન તથા ભેજને જાળવવા/સંચયમાં મદદરૂપ બને છે, જ્યારે ભૂલભરેલી રીતો જમીનનાં ધોવાણ તથા જમીનનો કિંમતી ભેજ ગુમાવવા તરફ દોરી જાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓ જ્ઞાનથી પ્રોત્સાહિત હોય છે તથા ખાસ રોકાણ જરૂરી નથી.

- iii) **વનીકરણ:** વનીકરણમાં કુદરતી જંગલોનાં રક્ષણ તથા ખરાબાની જમીન પર સમુદાયનાં તથા ખાનગી જંગલોની રચનાનો સમાવેશ થાય છે. ખાનગી જમીનો પર તે ફાર્મ ફોરેસ્ટ્રી અથવા સૂકી જમીનના બાગાયતી પાકો તથા બાયો-ફ્યુઅલ પાકો જેવાં વૃક્ષો ઉગાડવાનાં રૂપે થઈ શકે. વનીકરણના લાભો બદલાતા હોય છે તથા તેમાં આર્થિક વસ્તુઓ તેમ જ પર્યાવરણીય સેવાઓ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. બધા વનીકરણ કાર્યક્રમોમાં પ્રજાતિઓની પસંદગી, જો લોકો લાંબા ગાળે રસ ટકાવી રાખવાના હોય તો, સૌથી મહત્વના હોય છે. એવું જોવાયું છે કે સ્થાનિક સમુદાય અને જંગલ ખાતાંની પસંદગી વચ્ચે દેખીતો તફાવત હોય છે.
- iv) **ચરણની જમીનનો વિકાસ:** ભારતનાં મોટાભાગનાં ગામોમાં ગૌચર તરીકે ઓળખાતી સહિયારી ચરાણ જમીન હોય છે. જેની સંભાળ પારંપરાકિ રીતે સ્થાનિક ગ્રામ સંસ્થા કરતી હોય છે. લાંબા સમયે આ ગ્રામ સંસ્થાઓ તુટી ગઈ છે. ટેકનીકલી આ જમીન ગ્રામ પંચાયતોના કબજામાં હોય છે, જ્યારે જ્યારે તેની માલિકી મહેસૂલ વિભાગ પાસે રહે છે. હકીકતમાં આમાંની મોટાભાગની જમીન ખરાબ હાલતમાં હોય છે અથવા ગામનાં શક્તિશાળી તત્વો ચડે પચાવી પાડેલ હોય છે, જેથી સામાન્ય ગ્રામવાસીની પહોંચની બહાર હોય છે. ચરાણની જમીનની માવજત શુષ્ક અથવા અર્ધ શુષ્ક વિસ્તારો, જ્યાં પશુપાલન એ જીવનનિર્વાહનો મુખ્ય અથવા સહાયક સ્રોત છે, ત્યાં વધુ મહત્વની છે. દુષ્કાળનાં વર્ષોમાં, કે જ્યારે પાક નિષ્ફળ જાય છે, ફરી પશુ પાલન જ વસ્તીને ટકાવી રાખે છે. ચરાણની જમીનની માવજત તથા સુધારણાએ જળ વિભાજક વિકાસનું આંતરિક તથા મહત્વનો ઘટક છે. છતાં, કાર્યક્રમના આ ઘટકમાં બહુ ઓછાં તંત્રો સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.
- v) **ખારા પારની જમીનનો વિકાસ:** વિશિષ્ટ તકલીફોવાળી જમીન માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની ગંજી વ્યુહરચનાઓ જરૂરી છે, જેમ કે મીઠાંની અસરયુક્ત જમીનો, લેટરાઈટ જમીનો, આમ્લીક જમીનો, પાણી ભરેલી જમીનો, રણની જમીનો, ખોદકામથી અસરગ્રસ્ત જમીનો તથા પથરાળ જમીનો. સૌથી વધુ તકલીફની તિવ્રતાવાળી જમીન મીઠાંથી અસરગ્રસ્ત જમીનો છે. તેને બે વિસ્તારીત જુથમાં વર્ગીકરણ કરી શકાય; (a) ખારાશના સમાવેશવાળી જમીનો (b) ખારાશ ધરાવતી જમીનો, ખારાશ તરપ્રદેશો તેમ જ આંતરિક પ્રદેશોમાં થઈ શકે.

પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની અનિવાર્ય ભૂમિકા: પંચાયતોને માત્ર પ્રકલ્પોના અમલના માર્ગ તરીકે જ નહીં પરંતુ કુદરતી સંસાધનોની ટકાઉ જાળવણી તરફ દોરી જતી સશક્તિકરણ તથા સ્વવહિવટની પ્રક્રિયા તરીકે પણ જોવાય છે. એ હકીકતને વિસ્તૃત સ્વિકૃતિ મળી છે કે જો લોકોને તેમના ગંજી પ્રકલ્પોનાં આયોજન તથા અમલીકરણમાં સમાવવામાં ન આવે તો તેઓ ભવિષ્યમાં માળખાં તથા ઉત્પાદક મિલકતોની જાળવણીમાં રસ લેશે નહીં. પંચાયતોએ જીવનનિર્વાહ વધારવાનાં દરેક પાસામાં પ્રત્યક્ષ રીતે ચડીયાતાં પરિણામો નિર્દેશિત કર્યા છે, પછી તે ચેકડેમ જેવાં નાના સ્રોતોની જાળવણી હોય, કે એક આખા નદીતટ પ્રદેશની માવજતનાં આયોજનનો વિકાસ હોય.

ગામનાં સંસાધનો પર ગ્રામ પંચાયતનો સારો કાબુ હોવો જોઈએ. સ્રોતોનું નિયમન ગ્રામ પંચાયત પાસે હોવું જોઈએ. સ્રોતોનું નિયમન ગ્રામ પંચાયત પાસે હોવું જોઈએ. પંચાયત દાવેદાર હોવી જોઈએ, જ્યાં તેઓ વ્યવસ્થાપનમાં એક હિસ્સો વિકસાવે છે. જો મિલકતના હક્કો સ્પષ્ટ રીતે ન નિરૂપાય, તો પંચાયત

તથા ગામના રહેવાસીઓને તે સ્રોતો રક્ષવા, ફેર ઉત્પાદન તથા ફળદ્રુપતા સુધારવા માટેના આકર્ષક પ્રસ્તાવ લાગશે નહીં. જો આ હેતુ માટે પંચાયતો અસરકારક સંસ્થા ન હોય, તો ગંભીરતાથી વિકલ્પો શોધવા જોઈએ. ખુલ્લી પહોંચતી સ્થિતિને મર્યાદિત પહોંચમાં બદલવી જોઈએ.

12. માહિતીનો અધિકાર

પોતાના ગામ, રાજ્ય અને દેશના શાસનમાં જવાબદારીપૂર્વક સક્રિય રસ લેવા અને ભાગીદાર થવા માટે માહિતી ધરાવતા નાગરિકોની લોકશાહીમાં જરૂર છે. કામગીરીમાં પારદર્શિતા લાવવા, ભ્રષ્ટાચારમાં ઘટાડો કરવા અને પહોંચ તથા ન્યાયને પ્રોત્સાહન આપવા માટે માહિતી અધિકાર ધારો એક અનિવાર્ય અને પ્રગતિશીલ કાયદો છે. દેશના શાસનની કામગીરી અને સ્વરૂપમાં ગરીબ અને અસહાય વર્ગોની તરફેણમાં પરિવર્તન લાવવા માટે આ કાયદો મહત્વનો છે. તે સરકાર અને શાસિતો વચ્ચે ખૂટતી કડી પ્રસ્થાપિત કરે છે. માહિતી અધિકાર ધારો-2005 તા. 15-6-2005ના રોજ સંસદ દ્વારા પસાર થયો. તા. 12-10-2005ના રોજ તે પૂર્ણ રીતે અમલી બન્યો. આ કાયદો જમ્મુ-કાશ્મીર સિવાય દેશનાં તમામ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને લાગુ પડે છે.

માહિતી અધિકાર અધિનિયમ 2005ની મુખ્ય જોગવાઈઓ

માહિતી અધિકાર ધારો સામાન્ય નાગરિકોને તમામ જાહેર કામોની સ્થિતિ જાણવા માટેની સત્તા આપે છે. તેમાં થયેલા ખર્ચ વિશેની માહિતી પણ તેઓ મેળવી શકે છે. નાગરિકો સરકારી ખાતાં પાસેથી કોઈ પણ માહિતી મેળવવા વિનંતી કરી શકે છે, તેઓ દસ્તાવેજોની નકલો મેળવી શકે છે, દસ્તાવેજો જોઈ શકે છે, કામો અને રેકર્ડ નિહાળી શકે છે, કામોના પ્રમાણિત નમૂના મેળવી શકે છે. નાગરિકો આ

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

માહિતી પ્રિન્ટમાં કે ડિસ્ક, ફ્લોપી, ટેપ, વિડિયો કેસેટ કે બીજા કોઈ પણ વીજાણુ સ્વરૂપે મેળવી શકે છે .

કેન્દ્ર સરકાર કે રાજ્ય સરકારના કોઈ પણ વિભાગ પાસેથી માહિતી મેળવી શકાય છે . એ જ રીતે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ પાસેથી માહિતી મેળવી શકાય છે . કેન્દ્ર સરકાર કે રાજ્ય સરકાર દ્વારા સ્થપાયેલી, રચાયેલી, તેમની માલિકીની કે તેમના દ્વારા નિયંત્રિત કે તેમના દ્વારા સીધી કે આડકતરી રીતે નાણાકીય સ્વરૂપે સહાયિત એવા કોઈ પણ સંગઠન કે સંસ્થા (બિન-સરકારી સંગઠન સહિત) પાસેથી પણ માહિતી મેળવી શકાય છે . આ કાયદા મુજબ તમામ જાહેર સત્તાવાળાઓએ પોતાના રેકર્ડ કોમ્પ્યુટરાઈઝડ રાખવા જરૂરી છે કે જેથી તેમનો વ્યાપક પ્રચાર-પ્રસાર થઈ શકે . તેમણે કેટલીક માહિતી નોટીસ બોર્ડ, જાહેરાતો, માધ્યમોમાં પ્રસારણ તથા ઈન્ટરનેટ દ્વારા આપમેળે જ જાહેર કરવાની હોય છે કે જેથી નાગરિકોને ઔપચારિક રીતે માહિતી મેળવવા માટે ઓછામાં ઓછી વિનંતી કરવી પડે . જો 30 દિવસમાં માહિતી ન આપવામાં આવે તો સરકારી અધિકારીઓને દંડ થાય તેવી જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી છે . ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા લોકોને ફીમાંથી માફી આપવામાં આવી છે . કાયદાના અમલ માટે રાજ્ય અને કેન્દ્ર સ્તરે અલગ અલગ પંચ નીમવામાં આવ્યાં છે .

કાયદાની એક ખાસ કલમમાં તમામ સરકારી વિભાગોને આપમેળે જાહેરાત માટેનાં ધોરણોને વળગી રહેવા અને તમામ યોજનાઓ પાછળની અંદાજપત્રીય ફાળવણી સાથે તેમના અમલની સ્થિતિ અંગેની વિગતો મુદ્રિત સ્વરૂપે અને વીજાણુ સ્વરૂપે એમ બંને રીતે તૈયાર રાખવા જણાવવામાં આવ્યું છે . નોટિસ બોર્ડ, જાહેરાતો, માધ્યમોમાં પ્રસારણ અને ઈન્ટરનેટ દ્વારા માહિતી અપાવી જોઈએ .

માહિતી અધિકાર અધિનિયમને લાગુ કરવાની પ્રક્રિયા

રાજસ્થાનમાં 1990ના દાયકા દરમિયાન મજદૂર કિસાન શક્તિ સંગઠન દ્વારા સૌ પ્રથમ માહિતી અધિકાર ધારાની હિમાયત કરવામાં આવી હતી . તેણે તે સમયે કામના સ્થળે લઘુત્તમ વેતનના મુદ્દે માહિતી માગી હતી અને હાજરીપત્રકો જોવા માંગ્યાં હતાં . તે માટે તેણે અનેક દેખાવો, ધરણા, ભૂખ હડતાળ, સભા-સરઘસ અને જનસુનાવણી યોજ્યાં હતાં . અખબારોમાં આ ઝુંબેશને પ્રસિદ્ધિ મળી તેથી રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે તે વધારે સ્વીકૃત બની . ગામ સ્તરના અધિકારીઓ અને સરકારી અધિકારીઓ તરફથી તેનો વિરોધ પણ થયો અને તેઓ હડતાળ ઉપર પણ ગયા . પરંતુ આ ઝુંબેશનાં મૂળ તો લોકોની પાયાની જરૂરિયાતમાં હતાં, તેથી તેણે ધીમે ધીમે વેગ પકડ્યો . મજદૂર કિસાન શક્તિ સંગઠનને ટેકો આપવા માટે નેશનલ કેમ્પેઈન ઓન પીપલ્સ રાઈટ ટુ ઈન્ફર્મેશનની રચના કરવામાં આવી અને તેણે રાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ હિમાયત આરંભી . પરિત્તન, કોમનવેલ્થ હ્યુમન રાઈટ્સ ઈનિશિયેટિવ, ગ્રાહક શિક્ષણ અને સંશોધન કેન્દ્ર-અમદાવાદ, કન્ઝ્યુમર એક્શન ગ્રૂપ-ચેન્નઈ વગેરે જેવાં નાગરિક સમાજનાં બીજા અગ્રણી જૂથો આ આંદોલનમાં જોડાયાં . અગ્રણી ક્રાંતિકારી અમલદારો પણ આંદોલનમાં જોડાયા અને તેમણે માહિતી અધિકાર ધારાનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી .

માહિતી મેળવવાની પ્રક્રિયા

દરેક વિભાગમાં કમ-સે-કમ એક અધિકારીને જાહેર માહિતી અધિકારી તરીકે નીમવામાં આવે છે . તે લોકોના વિનંતીપત્રો સ્વીકારે છે અને લોકો દ્વારા માગવામાં આવેલી માહિતી પૂરી પાડે છે . વધુમાં, દરેક જિલ્લામાં સહાયક જાહેર માહિતી અધિકારીઓ હોય છે . તેઓ જાહેર માહિતી અધિકારીઓના નિર્ણયો સામેની અપીલો અને માહિતી માટેની વિનંતીઓ સ્વીકારે છે, અને તેઓ પછી યોગ્ય અધિકારીઓને મોકલી આપે છે .

જેને માહિતી જોઈતી હોય તેણે લેખિતમાં અરજી કરવી પડે છે. તે અંગ્રેજી, હિંદી કે અન્ય કોઈ પણ સત્તાવાર ભાષામાં નેટ દ્વારા માહિતી માગી શકે છે. તે માટે તેણે જાહેર માહિતી અધિકારી કે સહાયક માહિતી અધિકારી પાસે ફી ભરવી પડે છે. જ્યાં લેખિતમાં વિનંતી કરી શકાય તેમ ના હોય ત્યાં જાહેર માહિતી અધિકારી સમક્ષ મૌખિક વિનંતી કરવામાં આવે તો તેઓ તેને લેખિતમાં રૂપાંતરિત કરી શકે છે. જો અરજદાર વ્યક્તિ વિકલાંગ હોય તો એ અધિકારી તેને માહિતી મેળવવામાં મદદ કરે એ અપેક્ષિત છે. માહિતી જોવા માટે જરૂરી સહાય તે કરી શકે છે. અરજી કરતી વખતે અરજદારે પોતાના સંપર્કની વિગતો આપવાની હોય છે પણ તેણે કોઈ અંગત વિગતો આપવાની હોતી નથી કે માહિતી મેળવવાનાં કારણો પણ તેણે જણાવવાનાં હોતાં નથી.

કેન્દ્ર સરકારે રૂ. 10 જેટલી વાજબી ફી નક્કી કરી છે. રાજ્ય રાજ્યે તે જુદી જુદી હોય છે. દરેક અરજી પર માહિતી પૂરી પાડવા માટે આ ફી લેવામાં આવે છે, જોકે, જો માહિતી માગનાર વ્યક્તિ ગરીબીની રેખા નીચે જીવનાર હોય તો કોઈ ફી લેવામાં આવતી નથી. અથવા તો નિર્ધારિત સમય કરતાં વધુ સમય થાય તો ફી લેવામાં આવતી નથી. દસ્તાવેજોની નકલ માટે વધારાની ફી લેવામાં આવે છે. કેન્દ્ર સરકારે દરેક પાના અને તેની નકલ માટે રૂ.2 ફી તરીકે નક્કી કર્યા છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં તે બદલાય છે. નિર્ધારિત સમયમર્યાદામાં જો માહિતી ન પૂરી પાડવામાં આવે તો તે સમયગાળા પછી માહિતી વિનામૂલ્યે પૂરી પાડવામાં આવે છે. જો અરજદાર ગરીબીની રેખા નીચે જીવનાર હોય તો કોઈ ફી લેવામાં આવતી નથી. આવા બીપીએલ કાર્ડ ધારકોએ તેમના બીપીએલ કાર્ડની નકલ અરજી કરતી વખતે જાહેર સત્તાવાળાને આપવાની હોય છે. રાજ્ય સરકાર અને વડી અદાલતોએ તેમના પોતાના નિયમો નક્કી કર્યા છે.

ફી અંગેના નિયમો			
સરકાર	અરજી ફી	વધારાની ફી	ચુકવણીની રીત
ગુજરાત	- રૂ. 20 - ઈન્ટરનેટ દ્વારા અરજી કરી હોય તો 8 કલાકમાં ફી સુપરત કરવી	- A/4 કે A/3 સાઈઝના કાગળ દીઠ રૂ. 2 - મોટો કાગળ - ખરો ખર્ચ - પ્રકાશન - નિશ્ચિત કિંમત - ફ્લોપી/ડિસ્ક - રૂ. 50 - નમૂના, મોડેલ કે ફોટા - ખરો ખર્ચ - રેકર્ડનું નિરીક્ષણ - પ્રથમ અડધો કલાક વિનામૂલ્યે અને તે પછીના દરેક અડધા કલાક માટે રૂ. 20. જ્યાં રેકર્ડના નિરીક્ષણ માટે કોઈ પદ્ધતિ કે કાર્યવાહી હોય ત્યાં વર્તમાન દર અને ત્યાં આ દર લાગુ ના પડે.	રોકડ/ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ પે ઓર્ડર/નોન જ્યુડીશીયલ સ્ટેમ્પ

જો પ્રાથમિક માહિતી અધિકારીને લાગે કે માગવામાં આવેલી માહિતી તેના ખાતા અંગેની નથી તો તે જે તે ખાતાને પાંચ દિવસમાં એ અરજી મોકલી આપે એ તેની જવાબદારી છે. તેણે અરજદારને તે અંગે માહિતી પણ આપવાની હોય છે. આ પ્રકારના કિસ્સામાં માહિતી પૂરી પાડવાની સમયમર્યાદા 35 દિવસની છે. જો પ્રાથમિક માહિતી અધિકારી નિર્ધારિત સમયગાળામાં માહિતી પૂરી ના પાડે અને બિનજરૂરી રીતે અરજદારને પરેશાન કરે તો અરજદાર તેની સામે રાજ્ય માહિતી પંચમાં ફરિયાદ કરી શકે છે. જો પ્રાથમિક માહિતી અધિકારી માહિતી માગતી અરજી સ્વીકારવાનો કોઈ વાજબી કારણ વિના જ ઈન્કાર કરે તો અથવા જાણી જોઈને ખોટી, અપૂર્ણ કે ગેરમાર્ગે દોરતી માહિતી આપે તો અથવા અરજદાર પાસેથી માહિતી પૂરી પાડવા માટે વધારે ફી માગે તો અરજદાર કેન્દ્રિય માહિતી પંચ કે રાજ્ય માહિતી પંચ સમક્ષ સીધી ફરિયાદ કરી શકે છે. કેટલાક કિસ્સા કે બાબતોમાં પ્રાથમિક માહિતી અધિકારી માહિતી આપવાનો ઈન્કાર કરી શકે છે. કઈ માહિતી ન આપી શકાય તેની વિગતો માહિતી અધિકાર ધારા-2005ની કલમ-8માં આપવામાં આવી છે. જો માગવામાં આવેલી માહિતી જાહેર હિતમાં હોય તો કલમ-8 હેઠળની માહિતી પણ જાહેર કરી શકાય છે. જે માહિતી સંસદને કે વિધાનસભાને આપવાનો ઈન્કાર ન કરી શકાય તે માહિતી સામાન્ય નાગરિકને આપવાનો પણ ઈન્કાર કરી શકાય નહિ.

અરજદાર વ્યક્તિને નિર્ધારિત સમયગાળામાં પ્રાથમિક માહિતી અધિકારી તરફથી કોઈ પ્રતિભાવ ના મળે અથવા તેને જે પ્રતિભાવ મળ્યો હોય તેનાથી અસંતોષ હોય તો અથવા કલમ-8નો દુરુપયોગ થયો હોય તો તે 30 દિવસના સમયગાળામાં તેના ઉપરી અધિકારી સમક્ષ ફરિયાદ નોંધાવી શકે છે (પ્રથમ અપીલી અધિકારી). જો આ પ્રથમ અપીલથી પણ અરજદારને સંતોષ ના થાય તો તે બીજી અપીલ રાજ્ય માહિતી પંચ કે કેન્દ્રિય માહિતી પંચને 60 દિવસના સમયગાળામાં કરી શકે છે.

અરજીની પ્રક્રિયા

- (1) પ્રશ્ન નક્કી કરવો
- (2) અરજીનો મુસદ્દો ઘડવો
- (3) ફી ચૂકવવી
- (4) જાહેર માહિતી અધિકારીને અરજી સુપરત કરવી
- (5) પ્રતિભાવ માટે 30 દિવસ રાહ જોવી
- (6) માહિતી મેળવવી અથવા માહિતીનો ઈન્કાર

જો જાહેર માહિતી અધિકારીએ -

- તમારી અરજીનો જવાબ ના આપ્યો હોય
- ખોટી, અપૂર્ણ કે ગૂંચવાડાભરી માહિતી આપી હોય
- કલમ-8નું ખોટું અર્થઘટન કર્યું હોય અને માહિતી આપવાનો ઈન્કાર કર્યો હોય

તો તમે પ્રથમ અપીલ કરી શકો છો.

ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં પ્રથમ એપેલેટ સત્તાધિકારી સમક્ષ અપીલ કરવી જોઈએ. કાયદાની જોગવાઈ હેઠળ આ સત્તાધિકારી જાહેર માહિતી અધિકારી થી વરિષ્ઠ કક્ષાના હોય છે. અરજી સુપરત કર્યાના 30 દિવસ પછી, અને 60 દિવસની મર્યાદામાં આવી અરજી કરી શકાય છે. તમારી પ્રથમ અપીલ પર

લેવાયેલાં પગલાંથી તમને સંતોષ ના હોય તો તમે રાજ્ય માહિતી પંચ કે કેન્દ્રીય માહિતી પંચ સમક્ષ બીજી અપીલ 60 દિવસની અંદર નોંધાવી શકો છો.

પ્રથમ અપીલની પ્રક્રિયા

ઉ. પ્રતિભાવ ન મળવો ઉં. ફરિયાદ કરવી ઊ. ફરિયાદ માહિતી પંચને મોકલવી ઊં. ઉકેલ મળવો

(6) માહિતી મળવી (7) અપૂરતી માહિતી મળવી કે અસંતોષ હોવો

(8) 30 દિવસમાં પ્રથમ અપીલ (9) પ્રથમ એપેલેટ સત્તાધિકારીને અપીલ કરવી

(10) 30 દિવસ રાહ જોવી (11) સુનાવણીની તારીખ મળવી

(12) સુનાવણીમાં હાજર રહેવું (13) અપીલ ઉપર ચૂકાદો મેળવવો

બીજી અપીલની પ્રક્રિયા

(14) અપૂરતી માહિતી મળવી કે અસંતોષ હોવો

(15) પ્રથમ અપીલ પછી 90 દિવસમાં બીજી અપીલ કરવી

(16) માહિતી કમિશનરને બીજી અપીલ મોકલવી

(17) માહિતી કમિશનરના જવાબની રાહ જુઓ

(18) સુનાવણીની તારીખ મેળવો (19) સુનાવણી દરમ્યાન અપીલ કરવી

(20) આખરી ચૂકાદો મેળવો

જો નિર્ધારિત સમયગાળામાં જાહેર માહિતી અધિકારી ધારા હેઠળ માગવામાં આવેલી માહિતી ના આપે અથવા માહિતી નહિ આપવામાં આવે એવી જાણકારી ના આપે તો તેમણે વિલંબ બદલ રોજના રૂ. 250નો દંડ આપવો પડે છે. વધુમાં વધુ રૂ. 25000નો દંડ થાય છે, માહિતી પંચ તેમને લાગુ પડતા નોકરી કે સેવાના નિયમો હેઠળ સંબંધિત જાહેર માહિતી અધિકારી સામે શિસ્તભંગનાં પગલાં ભરવાની ભલામણ પણ કરી શકે છે. અરજદાર નાગરિક દ્વારા માગવામાં આવેલી માહિતી માટે નાણાકીય ચુકવણી કરવાની હોય છે તેથી પોતે વિનંતીનો સંપૂર્ણપણે કે આંશિક રીતે અસ્વીકાર કરે છે અને વધુ ફી ચૂકવો એમ જણાવી શકે છે. જાહેર માહિતી અધિકારી વધુ ફીની માગણી કરે અને વધારાની ફી ચૂકવવામાં આવે તે સમયગાળો માહિતી આપવાના નિર્ધારિત સમયગાળામાં ગણવામાં આવતો નથી. જો આ સમયગાળામાં માહિતી ન આપવામાં આવે તો તેને માહિતી આપવાનો ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો છે એમ જ ગણવામાં આવે છે. કારણો સાથે કે કારણો વિના માહિતી આપવામાં ના આવે તો તેની સામે અપીલ કે ફરિયાદ થઈ શકે છે. વળી, નિર્ધારિત સમયગાળામાં જો માહિતી ન આપવામાં આવે તો તે વિનામૂલ્યે પૂરી પાડવાની રહે છે.

જ્યારે માહિતી અધિકાર ધારા હેઠળ માહિતી માગવાની હોય ત્યારે તમારા મનમાં તેનું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય એ મહત્વની બાબત છે. અહીં માહિતી માગવા માટેનું જે અરજીપત્રક આપ્યું છે, તેનો ઉપયોગ માહિતી માગવા માટે કરી શકાય છે.

અરજીપત્રક

પ્રતિ,

જાહેર માહિતી અધિકારી

સરનામું:

.....

પિન :

વિષય : માહિતી અધિકાર ધારા-2005 અન્વયે માહિતી માટે વિનંતી.

માનનીયશ્રી,

હું શ્રી/શ્રીમતી/કુ.

નિવાસ

ફોન નં.

મોબાઈલ નં.

નીચે મુજબની માહિતી મેળવવા માગું છું:

.....
.....
.....
.....

હું આથી આપને જણાવું છું કે નીચે મુજબની કાર્યવાહી પૂર્ણ કરી છે :

1. મેં જરૂરી ફી રૂ. રોકડેથી/બેંકર ચેકથી/ડીમાન્ડ ડ્રાફ્ટ દ્વારા/પોસ્ટલ ઓર્ડરથી ભરી છે .
ચેક/ડીમાન્ડ ડ્રાફ્ટ નં. તારીખ :
2. મારે દસ્તાવેજોની નકલ જોઈએ છે અને મેં પાનાંની નકલોના ખર્ચ પેટે રૂ.
ભર્યા છે .
3. મેં સીડીના ચાર્જ પેટે રૂ. ની રકમ ભરી છે .
4. હું બીપીએલ શ્રેણીમાં છું/નથી.
જો હા, તો, તે અંગેનું પ્રમાણપત્ર આ સાથે જોડ્યું છે .
5. હું ભારતનો નાગરિક છું અને અને એક નાગરિક તરીકે આ માહિતી માગું છું.
6. હું આથી ખાતરી આપું છું કે મને જે માહિતી પ્રાપ્ત થઈ છે તે કોઈપણ સંજોગોમાં હું કોઈ વ્યક્તિને
કોઈપણ રીતે નહિ આપું કે જેથી ભારતની એકતા અને અખંડતાને હાનિ પહોંચાડે છે. ભારતના હિતને
નુકસાન પહોંચાડે, અને તે રીતે તેનો પ્રચાર પણ નહિ કરું , તે પ્રદર્શિત પણ નહિ કરું કે તેનો તે રીતે
ઉપયોગ નહિ કરું કે કરવા દઉં.

અરજદારની સહી

તા.

માહિતી અધિકાર અધિનિયમનું કાર્યકારી માળખું

મુખ્ય માહિતી કમિશનર એક અલગ એપેલેટ સત્તાધિકારી છે. તેઓ તમામ માહિતી અધિકારીઓના વડા છે. રાજ્ય સ્તરે રાજ્ય માહિતી પંચ હોય છે. તેની ગેઝેટમાં જાહેરાત કરવામાં આવે છે. તેમાં એક રાજ્ય માહિતી કમિશનર હોય છે અને 10ની સંખ્યા સુધી રાજ્ય માહિતી કમિશનરો હોય છે. તેમની નિમણૂક રાજ્યપાલ કરે છે. દરેક સરકારી વિભાગોમાં એક અથવા વધુ જાહેર માહિતી અધિકારી નિમવામાં આવે છે. તે નોડેલ અધિકારી તરીકે કાર્ય કરે છે અને લાગતી વળગતી અરજીઓ તેમના નીચે દાખલ કરવામાં આવે છે. મગાયેલ વિગતો વિવિધ વિભાગોમાંથી એકઠી કરીને માહિતી પૂરી પાડવી તે માહિતી અધિકારીની ફરજ છે. વધુમાં કેટલાક સહાયક જાહેર માહિત અધિકારીઓ નિમવામાં આવે છે, જે અરજીઓ સ્વિકારે છે અને તેને યોગ્ય માહિતી અધિકારીની પાસે મોકલી આપે છે.

13. માનવ વિકાસ

માનવ વિકાસનો અર્થ

માનવ વિકાસ લોકો પાસે જે હોવી જોઈએ અને લોકો જે ઈચ્છે છે તેવી ક્ષમતા તથા પસંદગી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. માનવ વિકાસ એક તરફ પાયાની જરૂરીયાતો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે જ્યારે બીજી બાજુ માનવ જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા પર ધ્યાન આપે છે. માનવ વિકાસનું મોડેલ મુખ્યત્વે ત્રણ આવશ્યક ક્ષેત્રો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે: 1. લાભ અને તંદુરસ્ત જીવન જીવવું (આયુષ્યમાં વધારો), 2. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તક (સાક્ષરતા કે શિક્ષણ), 3. સંસાધનો પ્રાપ્ત કરવાની તક - જમીન, ધિરાણ, આવક અને અન્ય સંસાધનોની પ્રાપ્તિ, કે જે સારા જીવનધોરણ માટે જરૂરી હોય (પ્રતિ વ્યક્તિ આવક).

આર્થિક વિકાસના મોડેલ ઉપર દાયકાઓ સુધી ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું. તેને પરિણામે રાષ્ટ્રો વચ્ચે અને રાષ્ટ્રોની અંદર અસમાનતા વધી. તેથી એમ સમજાયું કે આર્થિક વૃદ્ધિ અને મનુષ્યના કલ્યાણ વચ્ચે કડી ઊભી કરવા માટે સત્તાન પ્રયાસોની જરૂર છે. તમામ નાગરિકોને શક્ય તેટલી સમાન રીતે સેવાઓ અને તકો પૂરી પડાય તેવી જાહેર નીતિ દ્વારા આ બાબત માત્ર બજારતંત્ર ઉપર જ છોડી શકાય નહિ. રાજતંત્ર ગરીબો, નબળાઓ અને અસહાય લોકોના રક્ષણ માટે જવાબદાર બને એ જરૂરી છે. મોટા પ્રમાણમાં ગરીબી દૂર કરવા આર્થિક વૃદ્ધિની સાથે સંસાધનોની પુનર્વહેંચણી અને ઉપયોગ જીવનની ગુણવત્તા સુધારે છે.

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

એટલે માનવ વિકાસનું મોડેલ રાષ્ટ્રીય આવકમાં થતા વધારા કે ઘટાડા કરતાં કંઈક વિશેષ છે. તેનો અર્થ એક એવું પર્યાવરણ ઊભું કરવાનો છે કે જેમાં લોકો તેમની તમામ સુષુપ્ત શક્તિઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરી શકે અને તેમના પોતાનાં હિતો, જરૂરિયાતો અને આકાંક્ષાઓ અનુસાર ઉત્પાદક અને સર્જનાત્મક જીવન જીવી શકે. લોકો જ રાષ્ટ્રની સાચી સંપત્તિ છે. એ રીતે જોતાં, વિકાસ એટલે લોકોના જીવનમાં પસંદગીઓને વિસ્તારવી જેથી તેઓ મૂલ્યવાન જીવન જીવી શકે. માનવ વિકાસનાં બે પાસાં છે: એક આરોગ્ય, જ્ઞાન અને કૌશલ્ય જેવાં માનવ ક્ષમતાઓના વિકાસ અને બીજું ઉત્પાદક હેતુઓ, આરામ અથવા સાંસ્કૃતિક, રાજકીય અને સામાજિક જીવનમાં સક્રિય થવા માટે પ્રાપ્ત ક્ષમતાઓનો ઉપયોગ કરવો.

માનવ વિકાસનાં ઘટકો

1. **સમતા:** તમામ વ્યક્તિઓને પાયાના માનવ અધિકાર તરીકે રાજકીય અને આર્થિક તકો મળે તે સમતા છે. આ બાબત એ ધારણા પર આધારિત છે કે તમામ વ્યક્તિઓને તેમની ક્ષમતાઓ વિકસાવી તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવા માટે સક્ષમ થવા મદદ મળવી જોઈએ. એનો અર્થ એવો નથી થતો કે જો બધાને સમાન તકો આપવામાં આવે તો તેનું પરિણામ પણ સમાન આવે.
2. **ચિરંતનતા:** આપણે જે તકો ભોગવી છે એટલી જ તકો આગામી પેઢીને પણ મળવી જોઈએ. નાણાકીય, માનવીય, ભૌતિક કે પર્યાવરણીય - કોઈ પણ સ્વરૂપે સંસાધનરૂપ મૂડીનું ધોવાણ થાય તો ભવિષ્યની પેઢીઓની આ તકો ઝૂંટવાઈ જાય છે. તેથી તેમના વર્તમાન સ્વરૂપમાં તમામ પ્રકારની મૂડીનું જતન કરવું એ એક પ્રાથમિક બાબત છે. તેનો અર્થ એ પણ છે કે ગરીબી, વંચિતતા અને અસમાનતાની વર્તમાન સ્થિતિ ચાલુ રહેવી જોઈએ નહિ.
3. **ઉત્પાદકતા:** લોકો પોતાની સુષુપ્ત શક્તિઓનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી શકે તે માટે તેમને સક્ષમ બનાવવા તેમની ક્ષમતાઓ અને કૌશલ્યો ઊભાં કરવાં પડે અને તે માટે તેમાં રોકાણ કરવું પડે, તથા સાનુકૂળ પર્યાવરણ સર્જવું પડે. અગાઉ જણાવ્યું તે મુજબ આર્થિક વૃદ્ધિ એ વિકાસનો એક પેટા વિભાગ છે અને અનિવાર્ય ભાગ છે પરંતુ સમતા, ચિરંતનતા અને સશક્તિકરણ જેવાં અન્ય ઘટકો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં ન આવે તો માનવ વિકાસના ખરા ધ્યેય પરથી ધ્યાન ખસી જાય.
4. **સશક્તિકરણ:** માનવ વિકાસનું મોડેલ માનવકેન્દ્રી છે અને તેમાં કલ્યાણવાદ દ્વારા અપનાવાયેલા ઉપકારના અભિગમનો ઈન્કાર કરવામાં આવે છે કારણ કે તે માનવીય ગૌરવથી વિરુદ્ધની બાબત છે. પોતાના જીવનને અસર કરનારી અને આકાર આપનારી નિર્ણય પ્રક્રિયાઓમાં લોકો સહભાગી થવા જ જોઈએ. સશક્તિકરણનો અર્થ એ છે કે લોકો પોતાની પસંદગીઓ વ્યક્ત કરવા માટે અને નિર્ણય પ્રક્રિયા પર પ્રભાવ પાડવા માટે સક્ષમ છે અથવા સક્ષમ બને છે.

ચિરંતન માનવ વિકાસનો ખ્યાલ:

ચિરંતન વિકાસ માત્ર પર્યાવરણના જતન માટે નથી, પરંતુ તે આર્થિક વૃદ્ધિનો એક નવો ખ્યાલ છે કે જે તમામ રાષ્ટ્રોના તમામ લોકો માટે ન્યાય અને તકોની સમાનતા ઉપર આધારિત છે, જે પ્રાકૃતિક સંસાધનો પર વિપરીત અસર પાડીને કે તેમનો વિનાશ કર્યા વગર કરાય. તે એક એવી પ્રક્રિયા છે કે જેના દ્વારા તમામ આર્થિક, રાજકોષીય, વ્યાપાર, ઊર્જા, કૃષિ, ઔદ્યોગિક નીતિઓ એવો વિકાસ સિદ્ધ કરવા માટે ઘડવામાં આવે જે આર્થિક, સામાજિક અને પર્યાવરણીય રીતે સક્ષમ અને ટકાઉ વિકાસ થાય. પ્રાપ્ય પ્રાકૃતિક સંસાધનોને ઓછું માનવામાં આવે છે અને અસ્કામતોના સંચાલન માટે તેમની કિંમત નક્કી

કરવામાં આવે છે કારણ કે કદાચ તે ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ય ન પણ થાય. એ રીતે, તેમાં આજની જરૂરિયાતો અને ભવિષ્યની આવશ્યકતાઓ વચ્ચે, મનુષ્યના લોભ અને સામાજિક કડ્ડણા વચ્ચે, સ્પર્ધાત્મક બજારો તથા નિયમનકારી તંત્રો અને અસમાન પહોંચથી અસહાય લોકોને સુરક્ષાની જાળ પૂરી પાડવા વચ્ચે, લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડીને વધારે માનવીય રોકાણ વચ્ચે સંતુલન સાધવામાં આવે છે. તેને માટે વૈશ્વિક સ્તરની નીતિઓ અને વપરાશની તરાહમાં જબરજસ્ત ફેરફારો કરવા પડે. 1990ના દાયકાથી વિકસતા દેશોમાં નવી આર્થિક નીતિ, ઉદારીકરણ અને માળખાગત ગોઠવણના કાર્યક્રમો દાખલ કરાયાના સંદર્ભમાં આ બાબત વધારે સાચી છે.

માનવ વિકાસનું માપન

લોકોની ક્ષમતાઓ અને તેઓ જે પસંદગીઓ કરે છે તે દેશની પ્રગતિ માપવા માટેનો આધાર બનવો જોઈએ, નહિ કે આર્થિક વૃદ્ધિ, આ અંગેનો માપદંડ શોધવાની મથામણમાંથી માનવ વિકાસ આંકનો જન્મ થયો છે. મહેબૂબ અલ હકના નેતૃત્વ હેઠળ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમના સહયોગથી માનવ વિકાસ અહેવાલોનું પ્રકાશન 1990થી થઈ રહ્યું છે. તેનો ઈરાદો એ છે કે આર્થિક પ્રગતિને આધારે નહિ પણ લોકોની સુખાકારીમાં થયેલા વધારાને આધારે વિકાસનું મૂલ્યાંકન લોકો, વિદ્વાનો અને નીતિ-નિર્ધારકો કરે તે માટે તેમને પ્રતીતિ કરાવવાની છે. તે પછી સમયાંતરે અમુક દેશવાર અને રાજ્યવાર અહેવાલો પણ તૈયાર કરાયા છે.

માનવ વિકાસ આંકનો ઉપયોગ માનવ વિકાસના સ્તરને આધારે દેશોને ક્રમ આપવા માટે કરાય છે. દેશોનો વિકસિત, વિકાસશીલ અને નિમ્ન વિકસિત, એમ ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. મૂળે ભારતના વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી અમર્ત્ય સેન દ્વારા ઘડાયેલી ફોર્મ્યુલાનો ઉપયોગ કરીને અપેક્ષિત આયુષ્ય, શિક્ષણ અને કુલ ઘરેલૂ પેદાશ વિશેની આંકડાકીય માહિતી રાષ્ટ્રીય સ્તરે એકત્ર કરીને દેશોને ક્રમ આપવામાં આવે છે. સૌ પ્રથમ માનવ વિકાસ અહેવાલ યુએનડીપી દ્વારા 1990માં પ્રકાશિત થયો હતો. તેમાં અપેક્ષિત આયુષ્ય, સાક્ષરતા અને માથાદીઠ આવકને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યાં હતાં.

ભારતમાં અને ગુજરાતમાં માનવ વિકાસની સ્થિતિ

ભારતના સંદર્ભમાં વાત કરીએ તો માનવ વિકાસનો અર્થ એ થાય છે કે સૌથી વધારે વંચિત વર્ગની પાયારૂપ ક્ષમતાઓનો વિકાસ કરવો. તેનો અર્થ એ છે કે જેઓ મુખ્ય પ્રવાહની વિકાસ પ્રક્રિયામાંથી બાકાત રહી ગયા છે અથવા છેવાડે રહી ગયા છે તેમને ટેકો આપવાનો છે. માનવ વિકાસ અહેવાલો અને દેશોના ક્રમની તુલના થઈ શકતી નથી કારણ કે માહિતી અને પદ્ધતિમાં ફેરફારો થયા છે, તથા આવરી લેવાયેલા દેશોની સંખ્યા પણ બદલાઈ છે. ભારત મધ્યમ માનવ વિકાસ ધરાવતા દેશો છે. 2004માં 174 દેશોમાં ભારત 128મા ક્રમે હતો અને 2009માં 182 દેશોમાં 134મા ક્રમે હતો. ભારતનો આર્થિક વૃદ્ધિ દર ઊંચો ગયો તેમ છતાં આ સ્થિતિ હતી. ભારત સતત દુનિયાના સૌથી નિમ્ન માનવ વિકાસ ધરાવતા ત્રીજા ભાગના દેશોમાં સ્થાન ધરાવતું રહ્યું છે.

ગુજરાત દેશમાં સૌથી વધુ આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ રાજ્યોમાંનું એક છે. દેશનાં 15 રાજ્યોની પ્રાપ્ય માહિતી અનુસાર ગુજરાતનો ક્રમ ચોથો આવે છે. 2004ના ગુજરાતના માનવ વિકાસ અહેવાલમાં જણાવવામાં આવ્યા મુજબ દેશની માથાદીઠ આવક કરતાં ગુજરાતની માથાદીઠ આવક 27 ટકા વધારે છે. ગુજરાતમાં ભારત કરતાં વધારે શહેરીકરણ થયું છે અને ગુજરાતની 38 ટકા વસ્તી શહેરી વિસ્તારોમાં રહે છે.

ગુજરાતમાં મૂડી બજાર અને નાણાં બજાર સુવિકસિત છે અને પ્રજા વેપારી અને સાહસિક છે. નવી આર્થિક નીતિ પછીના સમયગાળામાં ગુજરાતે અનેક રોકાણકારોને આકર્ષ્યા છે અને ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિનાં આધારે દેશમાં ત્રીજો ક્રમ છે. આર્થિક વૃદ્ધિનો દર ઊંચો હોવા છતાં માનવ વિકાસના સંદર્ભમાં ગુજરાતે સારો વિકાસ કર્યો નથી. 2001માં માનવ વિકાસમાં ગુજરાતનો છઠ્ઠો ક્રમ હતો. 1981થી 2001ના ગાળા દરમિયાનના માનવ વિકાસની વાત કરીએ તો જણાય છે કે સાક્ષરતાનો દર અને અપેક્ષિત આયુષ્યના સંદર્ભમાં પરિસ્થિતિ સ્થિર રહી છે. 2004ના ગુજરાતના માનવ વિકાસ અહેવાલમાં જણાવાયું છે તે મુજબ આવક ગરીબી અને માનવ ગરીબી વચ્ચેના તફાવતનાં કારણો આ બાબતો સાથે સંગળાયેલા છે: (i) અસંગઠિત ક્ષેત્રના મજૂરોને રોજગારીની તકો ઓછી મળે છે અને તેમને સામાજિક સલામતીના લાભો નહિવત્ મળે છે, (ii) સામાજિક ક્ષેત્રના કાર્યકર્મોની કામગીરી નબળી છે જેમ કે શાળામાં છોકરીઓની નોંધણી ઓછી થાય છે તથા બાળ મૃત્યુ દરમાં ધીમો ઘટાડો થાય છે.

માનવ વિકાસ અહેવાલોને આધારે નક્કી થયા લક્ષ્યાંકોને સિદ્ધ કરવા માટે સપ્ટેમ્બર 2000માં દુનિયાના 189 દેશોના નેતાઓએ સહસ્રાબ્દી ઘોષણા કરી. તેમાં ગરીબી ઘટાડવા માટે, માનવ વિકાસ ઝડપી બનાવવા માટે અને માનવ અધિકારોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે લક્ષ્યાંકો નક્કી કરાયા. સહસ્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યાંકો સમયબદ્ધ સંખ્યાલક્ષી લક્ષ્યાંકો છે કે જે 2015 સુધીમાં સિદ્ધ કરવાના છે. તેમાં તીવ્ર ગરીબી અને ભૂખમરાનું નિવારણ, સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણની સિદ્ધિ, સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાને પ્રોત્સાહન, બાળ મૃત્યુ દરમાં ઘટાડો, પીવાનું સલામત પાણી ન મળતું હોય એવા લોકોની સંખ્યામાં ઘટાડો, પર્યાવરણીય ચિરંતનતાનું સર્જન અને વિકાસ માટે વૈશ્વિક ભાગીદારી વિકસાવવી તથા તે માટે સહાય, વ્યાપાર અને દેવાં રાહતના લક્ષ્યાંકો નક્કી કરવા જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

સહસ્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યાંકો પહેલી જ વાર દુનિયાના તમામ દેશોને આવા કાર્ય માટે એકત્ર કરી શક્યા છે. એમાં માનવ વિકાસ સિદ્ધ કરવા માટે સમયબદ્ધ લક્ષ્યાંકો નક્કી કરાયા અને તે માટે રાજકીય સર્વસંમતિ ઊભી થઈ. દરેક હિતધારક તે જ્યાં છે ત્યાં આ લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા માટેની કાર્યલક્ષી યોજના તૈયાર કરીને અમલમાં મૂકી શકે છે. 15 વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં આ લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવાના છે અને તેમાં સમાયેલી પ્રગતિ ધીમી જણાય છે. ઉપલબ્ધ માહિતી એમ જણાવે છે કે માનવ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે આર્થિક વૃદ્ધિ પૂર્વશરત નથી.

સમાજની સરેરાશ વ્યક્તિ માટે અથવા ગરીબો માટે સમાજ શું કરે છે, એટલે કે લોકો માટે કેવી તકો અને લાભોનું સર્જન કરે છે અને પછી એ કેવી રીતે વહેંચાય છે તેના સંદર્ભમાં સમાજનો વિકાસ થયો છે કે નહિ તે જોવામાં આવે છે અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. આ તકો અને લાભોની વહેંચણી તેણે સમાજમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે, અસહાય જૂથોમાં, સમૃદ્ધ અને વંચિત લોકોમાં અને વિવિધ પ્રદેશો વચ્ચે કરવાની હોય છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ ઘણી વાર આર્થિક વૃદ્ધિ અને જીવનની ગુણવત્તા વચ્ચે કોઈ સંબંધ હોતો નથી. જે પ્રદેશો અને રાષ્ટ્રોમાં આવકનું અને આર્થિક વૃદ્ધિનું સ્તર ઊંચું હોય ત્યાં સામાજિક ક્ષેત્રોમાં એવી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય એવું જરૂરી નથી. તેથી એ બે વચ્ચેનો સંબંધ મજબૂત બને તે માટેનાં માળખાં ઊભાં કરવાનું અને વ્યૂહરચનાઓ વિકસાવવાનું મહત્ત્વ બને છે. ઉપરાંત, લોકોની સુખાકારી વધે તે માટે પ્રાપ્ય સંસાધનોનો મહત્તમ અસરકારક અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ થાય એને પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર છે. ભારત વિવિધતામાં એકતાની સંસ્કૃતિ ધરાવે છે પરંતુ માનવ વિકાસનું સ્તર ખૂબ તફાવતો ધરાવે છે. તે તફાવતો ગ્રામીણ, શહેરી, જ્ઞાતિ, વર્ગો, સ્ત્રી-પુરુષ, ધર્મ અને વંશીયતાના સંદર્ભમાં દેખાય છે.

છેલ્લા બે દાયકા દરમ્યાન સામાજિક ક્ષેત્રોના નિર્દેશકોના સંદર્ભમાં ભારતે ખાસી પ્રગતિ સાધી છે પરંતુ 11મી પંચવર્ષીય યોજનાના લક્ષ્યાંકો અને સહસ્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા માટે પૂરતી પ્રગતિ થઈ નથી. આ લક્ષ્યાંકોને પહોંચવા માટે આર્થિક વિકાસ જરૂરી છે, પરંતુ એટલે જ પુરતું નથી સાથે સાથે આરોગ્ય અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે સુધારો થાય એ રાજ્યની જવાબદારી છે. આ જવાબદારી અદા કરવા માટે સરકારો અને નાગરિકોએ પાણી, સફાઈ, ઊર્જા, પરિવહન, શિક્ષણ અને આરોગ્ય ક્ષેત્રની સેવાઓ સુધારવી જોઈએ કે જેથી એ ગરીબોને પ્રાપ્ત થાય.

મોટા ભાગની આ સેવાઓ પરસ્પર સંબંધિત છે. દા.ત. જે ઘરને સફાઈની સેવા ઉપલબ્ધ છે તેને માટે તેનું મહત્ત્વ ત્યારે જ છે કે જ્યારે પાણીની સેવા તેને મળતી હોય. એ જરૂરી નથી કે જે ઘરોને સફાઈ સેવા ઉપલબ્ધ હોય તેમને પાણીની સેવા મળતી જ હોય. એ જ રીતે, શિક્ષણની પરિસ્થિતિ સુધરે તો આરોગ્યની પરિસ્થિતિ સુધરે અને લોકોનું આયુષ્ય પણ વધે અને તેમની આર્થિક સુખાકારીમાં પણ વધારો થાય. શિક્ષિત લોકો વધારે ઉત્પાદક હોય અને દેશની આર્થિક વૃદ્ધિમાં તેઓ વધારે ફાળો આપે એ શક્ય છે. ક્ષેત્રો વચ્ચે સંકલન ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે. સામાજિક પર્યાવરણ ઉપરાંત, ભૌતિક પર્યાવરણ પણ વ્યક્તિઓની સુખાકારી ઉપર સીધી રીતે અસર કરે છે. વિકાસનું ચક્રને સંસાધનોની ક્ષમતાપૂર્ણ વહેંચણી, માનવ વિકાસ આંકમાં સુધારો અને પર્યાવરણીય ચિરંતનતા તરફ વાળવાની જરૂર છે.

પાયાનો વિકાસ અસહાય લોકો મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધધરી યોજના 2005 હેઠળ અસહાય/ગરીબોને વાર્ષિક ધોરણે ઓછામાં ઓછી 100 દિવસની રોજગારી પૂરી પાડવાની, તેમના રહેઠાણમાં પાયખાનાંની સુવિધા, ઘન તથા પ્રવાહી કચરાનાં રિસાયકલીંગ દ્વારા પીવાનાં પાણી તથા સાફ સફાઈ સેવા, વિજળી તથા કન્યાઓની શાળામાં નોંધણી તથા બાળકોનું શાળામાં ટકવું, બાળકોને શાળામાં ભણવાનાં વાતાવરણ ઉપર ભાર મૂકવા માટે પ્રોત્સાહક, સમર્પિત તથા નિયમિત શિક્ષકો વગેરે પ્રવૃત્તિઓ પર ધ્યાન આપી શકે. માતા તથા બાળકના આરોગ્ય માટે આરોગ્ય સેવા સુધી પહોંચવા માટે સક્ષમ બનાવીને અપેક્ષિત આયુષ્ય સુધારી શકાય. આ કદાચ માતા તથા બાળકના મૃત્યુદરમાં ઘટાડો કરી શકે. આંગણવાડી તથા મધ્યાહન ભોજન યોજના દ્વારા બાળકોની પોષણની સ્થિતિ સુધારી શકાય. જીવન તથા મૃત્યુ, લગ્ન તથા સગર્ભાવસ્થા, રસીઓનું વૈશ્વિક આવરણની નોંધણી તથા ઓછામાં ઓછી 18થી 20 વર્ષની પછી લગ્નને આગળ વધારી શકાય. આ તો માત્ર શરૂઆત છે અને દેશો વચ્ચે તથા અંદર માનવ વિકાસ પ્રાપ્ત કરવામાં કદાચ થોડા દશકાઓ લાગી શકે.

14. મહિલા સશક્તિકરણ

ઐતિહાસિક રીતે સ્ત્રીઓ હંમેશા પુરુષોની આજ્ઞાકારી સેવિકાની ભૂમિકા જ ભજવી છે. મહિલાઓ ઉપર પ્રભુત્વ જમાવવું અને તેને ઉતરતી કક્ષાની ગણવાનું વલણ પ્રાથમિક રીતે સામાજિક પરિસ્થિતિમાંથી આવે છે. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એવી માન્યતાથી ટેવાયેલી છે કે તેઓ અલગ છે. એટલે કે મહિલાઓ આજ્ઞાકિત, નબળી અને ચાકરી કરવા માટે છે જ્યારે પુરુષો ખડતલ, મજબૂત અને શાસન કરવા માટે છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની આવી સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વ્યાખ્યાને જ ‘જેન્ડર’ કહે છે. જાતિભેદ જીવનની શરૂઆતમાં જ શિખવા અને આત્મસાત કરવામાં આવે છે અને પછી તે જુદી જુદી રીતે સતત કહેવતો, લોકગીતો તથા મહિલાઓ તથા પુરુષોએ ધારણ કરવાનાં અમુક ચિન્હો વડે બળવત્તર થાય છે. તે પુરુષો અને મહિલાઓ વચ્ચેના અસમાન સત્તા સંબંધો તરફ દોરી જાય છે.

કોઈપણ અસમાન સંબંધોમાં જે વધુ શક્તિશાળી છે તે જે નબળું છે તેને પોતાના કાબુમાં રાખવા માટે શોષણ તથા દબાણ કરવાની લાક્ષણિકતા ધરાવે છે. આવો કાબુ ચાલુ રાખવા માટે પુરુષો વડે ઘણા બળજબરી ભર્યા રસ્તા અપનાવવામાં આવે છે, જે સ્ત્રીની આખી જીવન ઘટમાળ અને જીંદગીના દરેક ભાગમાં લંબાય છે. સામે પક્ષે સ્ત્રીઓ પોતાનું ઉતરતી કક્ષામાં હોવાનું સ્વિકારે પણ છે અને તેને કાયમી બનાવે છે.

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

મહિલાઓ તથા પુરુષોના અસમાન અધિકારોને પરિણામે મહિલાઓ માત્ર કેટલાક મૂળભૂત અધિકારો, જેવા કે જમીન, પાણી તથા જંગલોથી જ વંચિત નથી રહેતી, પરંતુ તેમની માહિતી, જ્ઞાન તથા કુનેહ સુધી પહોંચવામાં પણ એક મર્યાદા હોય છે અને પૈસા તેમ જ નિર્ણય લેવાની પહોંચ તો તેનાથી પણ વધુ મર્યાદિત હોય છે.

મહિલાઓનું સશક્તિકરણ કરવું જરૂરી છે, જેથી સામાજિક રીતે ઘડાયેલ જાતિ ભેદ ઘટાડી શકાય તથા તેઓ તેમના સમાનતા તથા ગૌરવના અધિકારને જાણી શકે.

મહિલાઓએ સહન કરવી પડતી અસમાનતા

સ્ત્રી ભૂણ હત્યાને કારણે સ્ત્રીઓના મૃત્યુઆંક ઉંચો છે. તેમનાં આરોગ્ય અને પોષણને ઓછું મહત્ત્વ અપાય છે, એટલે મહિલાઓ વહેલી મૃત્યુ પામે છે અને તેમના કરતાં પુરુષોની સંખ્યા વધારે છે. દિકરા વધુ પસંદ કરાય છે જ્યારે દિકરી હોય તો ગર્ભપાત કરાવાય છે. ગર્ભમાં જ જાતિ પરિક્ષણની શક્યતાએ આમાં વધારો કર્યો છે જે જાતિના પ્રમાણભેદમાં પરિણમે છે. આ પ્રમાણ ખાસ કરીને 0થી 6 વર્ષનાં બાળકોમાં ઘટ્યું છે. સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણ અને ભણતરનો પ્રવેશ માર્ગ ઓછો છે અથવા પોતાની બુદ્ધિ અને આવડતના ઉપયોગની તક ઓછી મળે છે. સ્ત્રીઓ મૂળભૂત સુવિધાઓ અને પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવી શકે તો પણ તેમની બીજી કેટલીક બાબતો એવી છે કે તે ઉચ્ચ શિક્ષણ અથવા ચોક્કસ પ્રકારનાં વ્યવસાયિક અભ્યાસક્રમો કે જેમાં પુરુષોનું વર્ચસ્વ માનવામાં આવે છે તે તેમને પસંદ કરવાની છૂટ મળતી નથી. ચોક્કસ પ્રકારની નોકરીઓ મેળવવામાં અતવા તેમાં પુરુષોના સમાન દરે આગળ વધવામાં મહિલાઓ મુશ્કેલી અનુભવે છે. વારસા તથા માલિકીના હક્કોમાં સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે અસમાનતા છે. એક ઘરમાં ભલે શિક્ષણ મેળવવા જેવી બાબતોમાં અસમાનતા જોવા ન મળતી હોય તો પણ ઘરકામના બોજની વહેંચણી અને બાળકની સંભાળ જેવી કૌટુંબીક બાબતોમાં વ્યવસ્થામાં ઘણી અસમાનતા હોઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે - ઘણા સમાજમાં એ ખૂબ સામાન્ય માન્યતા છે કે પુરુષો સ્વાભાવિક રીતે જ ઘરની બહાર કામ કરે જ્યારે સ્ત્રીઓ ઘણી બધી બાંધછોડ ન થાય તેવી અને અસમાન રીતે વહેંચણી થયેલી ઘરબારની ફરજો ને સાથે સાંકળીને ન થાય તો અને માત્ર તો જ બહાર કામ કરી શકે.

નારી સશક્તિકરણની સમજણ

નારી સશક્તિકરણ એ એવી પ્રક્રિયા છે જેના વડે મહિલાઓ સાધનો તથા બૌદ્ધિક સ્ત્રોતો પર વધારે કાબૂ મેળવી શકે અને વડિલશાહીને લગતી વિચારધારાને અને સમાજની બધી જ સંસ્થાઓ તથા માળખાંઓ જ્યાં જાતિ આધારિત મહિલા વિરોધી ભેદભાવ છે તેને પડકારી શકે. આ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે ગરીબ અને હાંસીયામાં ધકેલાયેલી મહિલાઓ પોતાની પરિસ્થિતિ માટેનાં કારણો સમજી શકે અને તેમાં બદલાવ લાવવા પગલાં ભરે. આમાં કાયદા, દીવાની ધારા, મિલકત અને વારસાના હક્કો, મહિલાઓનાં શરીર તથા મહેનત પર કાબૂ અને પુરુષોનાં વર્ચસ્વ તથા તેની શાશ્વત સંસ્થાઓમાં ફેરફાર પર ભાર છે. નારી સશક્તિકરણ એ પુરુષોની વિરુદ્ધમાં નથી પરંતુ પૈતૃક્તા તથા તેનું પ્રદર્શન કરતી વ્યવસ્થાની વિરુદ્ધ છે.

નારી સશક્તિકરણ માટે વૈશ્વિક, રાષ્ટ્રીય તેમ જ સ્થાનિક રીતે લેવાયેલ પગલાં

1979માં મહિલાઓ સામેના ભેદભાવના બધાં જ પ્રકારોને રદ કરવાનો સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સામાન્ય સભા વડે સ્વિકાર થયો. આ એક મહત્ત્વનું સીમાચિન્હ બની ગયું. જેને 1981માં કાયદાનું રૂપ મળ્યું. આથી મહિલાઓ તરફ ભેદભાવ રખાય છે તે હકીકત અને આવા ભેદભાવ સામે લડત આપવા માટે સંગઠિત પગલાં લેવાં જરૂરી છે તે વાતને વૈશ્વિક સમર્થન મળ્યું. 140 દેશો આ કરારનામું સ્વીકારવા સહમત થયાં

છે. ભારતે 1993માં આ કરારનામાંને બહાલી આપી.

ભારતનું બંધારણ તેના બધા જ નાગરિકોને જાતિ, જ્ઞાતિ, ભાષા અને ધર્મના ભેદભાવ વગર સમાનતાની ખાતરી આપે છે. બંધારણની પ્રસ્તાવના, મૂળભૂત અધિકારો અને માર્ગદર્શક સિધ્ધાંતો જાતિની સમાનતાના સિધ્ધાંતનું રક્ષણ કરે છે. આ આપણા સમાજમાં પ્રવર્તતી જાતિ આધારિત અસમાનતાની કબુલાત અને પ્રત્યાઘાત દર્શાવે છે. બંધારણ મહિલાઓ માટે ખાસ ઉપલબ્ધતા ઊભી કરવાની જવાબદારી માટે સકારાત્મક પગલાં ભરવાની જવાબદારી રાજ્યને સોંપે છે (મહિલા સશક્તિકરણ માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ)

મહિલાઓને સત્તાના અભાવ માટેનાં કારણો વિશેની સમજણની છણાવટના આધારે પાછલાં વર્ષોમાં વિવિધ સ્તરે વિવિધ પગલાં લેવાયાં છે. 1974માં ભારતમાં મહિલાઓની સ્થિતિ વિશે વિશ્લેષણ કરવા અને અભિપ્રાય આપવા માટે એક કમિટિ બનાવવામાં આવી હતી. આ કમિટિની નોંધ પરથી એ વાત પ્રકાશમાં આવી કે વિકાસની પ્રક્રિયામાં ગરીબ મહિલાઓ હાંસીયામાં ધકેલાઈ ગઈ છે અને તેમની સંસાધનો સુધીની પહોંચ ખૂબ જ ઓછી છે. આ વાતના સ્વિકારને કારણે 1985માં મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગ સ્થાપવામાં આવ્યો જે ખાસ કરીને મહિલાઓ તથા બાળકોનાં આરોગ્ય, શિક્ષણ અને રોજગાર માટેની વિકાસ યોજનાઓ ઘડે છે.

પછીનાં વર્ષોમાં અનુભવે દર્શાવ્યું કે સ્ત્રીઓને વિકાસ પ્રક્રિયામાં સામેલ કરતાં પણ આગળ જવાનું જરૂરી છે. એટલે કે તેમણે સમાજમાં પૈતૃક કાળથી તેમના માટે સ્વિકૃત થયેલ ગૌણ સ્થાનને સમજવું તથા સામુહિક રીતે તેમના અધિકારોની માગણી માટે સશક્તિકરણ કરવું જરૂરી છે.

90નાં દાયકા દરમિયાન 73માં અને 74માં સુધારા દ્વારા પંચાયતી રાજ સંસ્થા અને શહેરી સ્થાનિક શાસનની સંસ્થાઓમાં મહિલાઓને 33 ટકા અનામત આપતો મહત્વનો બંધારણીય ફેરફાર દાખલ કરાયો. કેટલાંક રાજ્યોએ મહિલાઓનાં રાજકીય પ્રતિનિધિત્વને 50 ટકા સુધી વધાર્યું છે. આયોજન પ્રક્રિયામાં કેટલાંક રાજ્યોમાં મહિલા ઘટક યોજના દાખલ કરાઈ છે જેમાં માત્ર મહિલાઓના વિકાસ માટે સંસાધનો ફાળવાયા છે. તે ઉપરાંત મોટા ભાગના મંત્રાલયોમાં જેન્ડર દૃષ્ટિકોણથી યોજનાના આયોજન અને મૂલ્યાંકન માટે ‘જેન્ડર બજેટ સેલ’ ઊભા કરાયા છે.

કેટલાક કિસ્સાઓમાં આવા ફેરફારો મહિલા જૂથોના પરિણામે છે જ્યારે બીજા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે થયેલા ફેરફારના પ્રતિભાવ રૂપે છે અથવા બન્ને કારણોના સંયુક્ત રૂપે છે.

મહિલાઓ સામેના ભેદભાવોને વાચા આપવા માટે બે બીજા વિશિષ્ટ કાયદાઓ પસાર કરાયા, પ્રીકોન્સેપ્શન એન્ડ પેરેન્ટલ ડાયગ્નોસ્ટીક ટેકનિક્સ, જાતિની પસંદગીની મનાઈ ધારો (2003), જે કન્યાઓને તેમના જન્મ પહેલાં જ થતા ભેદભાવને અટકાવવા માટે, તથા ઘરેલુ હિંસા સામે રક્ષણ ધારો (2005), ઘરેલુ અત્યાચારની શિકાર મહિલાઓને તેમના પિતૃપક્ષેથી કે સાસરીયામાંથી અને મૈત્રી સંબંધોથી થતી શારીરિક ક્ષતિ, કબજો છોડાવવાની બીકથી સ્વતંત્રતા અપાવવી તથા જાળવણી માટે પર્યાપ્ત કૌટુંબિક સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવવાની ખાતરી માટે હતા.

કેટલાંક મહિલા સંગઠનો અને બિન સરકારી સંસ્થાઓ પણ મહિલા સશક્તિકરણ માટે કાર્યક્રમો કરે છે. તેમાં સંબંધોમાં પાયારૂપ અન્યાયને પડકારવા માટે વ્યક્તિગત નિવેદનથી લઈને સામુહિક પ્રતિરોધ, વિરોધ પ્રદર્શનો અને સંબંધોમાં પાયારૂપ અન્યાયને પડકારવા માટેની ઘોષણા જેવી પ્રવૃત્તિઓની

હારમાળા હોય છે. 80ના દાયકામાં આવાં મહિલા સંગઠનો દ્વારા થયેલી માગણીઓ સ્ત્રીઓ માટેના અંગત કાયદાઓ તેમના પ્રજનન હક્કો, સ્ત્રી ભૂષણત્યા, બળાત્કાર, દહેજ, શારીરિક કનડગત અને ઘરેલું હિંસા વિશે કાયદાકીય સુધારા તરફ દોરી ગઈ.

ગુજરાતે 2004માં તેની ‘નારી ગૌરવ નીતિ’ વિકસાવી અને તેને આખરી ઓપ આપ્યો. તે ઉપરાંત સરકારી વિભાગો, બિન સરકારી સંસ્થાઓ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, વિદેશી એજન્સીઓ અને આયોજનમાં માહેર વ્યક્તિઓ દ્વારા જાતિ સંવેદી કાર્યક્રમો, નીતિઓ, કાયદાઓ અને યોજનાઓનો આયોજન, અમલ અને મૂલ્યાંકનમાં મદદ માટે મહિલા તથા બાળ વિકાસ વિભાગ હેઠળ સ્વાયત્ત જાતિ સંસાધન કેન્દ્ર સ્થાપવામાં આવ્યું.

મહિલા સશક્તિકરણ માટેની પૂર્વ અનિવાર્યતા

- પુરૂષો તથા મહિલાઓ બન્ને જાતિ અસમાનતાથી જાગૃત હોવાં જરૂરી છે તથા તેમના વિચારોમાં ફેરફાર કરવા માટે તથા વર્તમાન અસમતોલનમાં ફેરફાર માટે કામ કરવા તૈયાર હોવાં જોઈએ.
- મહિલાઓ તેમની માન્યતાઓ વિશે સભાન બને જાતિય અસમાનતા અને તેમની છુંદગી પર કેવી રીતે અસર કરે છે તે વિશે સભાન બને, તેમનાં બળ/તાકાતને ઓળખે તથા સમાજમાં તેમનાં સ્થાનમાં ફેરફારની જરૂરીતાને અનુભવે તે જરૂરી છે.
- સશક્તિકરણની પ્રક્રિયા વ્યક્તિગત રીતે શરૂ થવી જોઈએ, પરંતુ સામુહિક સ્તરે બનવી જોઈએ કારણ કે એક વ્યક્તિ સત્તાશીલ પદ્ધતિને પડકાર ફેંકી શકે નહીં.
- મહિલાઓએ તેમની સ્થિતિ વિશે ફેરફાર માટે વિચારવા ઉપરાંત, કન્યાઓને શાળાએ જવા પ્રોત્સાહિત કરવી, શ્રમનાં જાતિય વર્ગીકરણમાં ફેરફાર, સમાજ તથા ઘરમાં નિર્ણય લેવામાં ભાગીદારી, સ્વમદદ જૂથો બનાવવાં, માહિતીઓ મેળવવી તથા તેમણે સામનો કરવી પડતી અસમાનતાને પડકારવા વગેરે જેવા નાના ફેરફારો વ્યક્તિગત તેમ જ સામુહિક રીતે શરૂ કરવા જોઈએ.
- પુરૂષોએ મહિલાઓને તેમને માટે સમાન તકો ઊભી કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ તથા અત્યાચારના દરેક પ્રકારને દૂર કરવા જોઈએ.
- સશક્તિકરણ માટે આધિનતા તથા અસહાયતાની સ્થિતિમાંથી સ્વનિર્ણય તથા ન્યાયની માગણી માટેના આત્મવિશ્વાસ તરફ જવું જરૂરી છે.

ગુજરાતમાં જાતિય અસમાનતા

એક રાજ્ય/દેશના સામાજિક નિર્દેશો પરથી જાતિય અસમાનતા માપી શકાય. ભલે ગુજરાત આર્થિક પ્રગતિ કરતાં રાજ્ય તરીકે ગણાયું છે. પરંતુ સામાજિક નિર્દેશનનો અહેવાલ દર્શાવે છે કે રાજ્યમાં જાતિ આધારિત અસમાનતા પ્રવર્તે છે. જે નીચેની વાતથી સ્પષ્ટ થાય છે.

1. સાક્ષરતા દરમાં અંતર 58.6 ટકા મહિલાઓ માટે અને 80.5 ટકા પુરૂષો માટે.
2. બાળકોના પ્રવેશની સંખ્યાનો દર 6થી 14 વર્ષની ઉંમરનાં જુથમાં છોકરાઓ માટે 94 છે જ્યારે છોકરીઓ માટે 78 છે.
3. શિક્ષણના દરેક સ્તરે કન્યાઓનો અભ્યાસ છોડી જવાનો દર છોકરાઓ કરતાં વધુ છે. પ્રાથમિક શાળાના સ્તરે આ તફાવત સૌથી વધારે છે. 14.02 ટકા કન્યાઓના, જેની સરખામણીએ 9.97 ટકા છોકરાઓનો દર છે.

4. પુરુષ અને સ્ત્રીઓની જાતિનો પ્રમાણ દર 1991માં 934માંથી 2001માં 920 જેટલો નીચો ઉતર્યો છે. બાળકોમાં જાતિનો પ્રમાણ દર (0થી 6 વર્ષ) 927માંથી 878નો થયો છે. અને સમગ્ર ભારતના સ્તરે ગુજરાતનો નંબર 20મો છે.
5. ગુજરાતમાં 27.2 ટકા મહિલાઓના લગ્ન 18 વર્ષથી ઓછી ઉંમરમાં થયાં હતાં.
6. પુરુષોના 22.2 ટકાની સરખામણીએ 55.3 ટકા સ્ત્રીઓ પાંડુરોગથી પીડાય છે.
7. બાળ મૃત્યુનું પ્રમાણ કન્યાઓમાં 82, છોકરાઓમાં 74 કરતાં ઊંચું છે. તેમાં પણ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં છોકરીઓનું મૃત્યુ શહેરની સરખામણીએ ઊંચું છે - 2005માં ગામમાં 64 શહેરમાં 38
8. કામમાં ભાગ લેવાનો દર પુરુષોના 55.02 ટકાની સરખામણીએ મહિલાઓમાં 28.03 ટકા નીચો છે. જોકે અવિધિસરનાં અને ખેતી ક્ષેત્રે સ્ત્રીઓ પુરુષોને પાછળ રાખી દે છે. આ ક્ષેત્રોમાં સામાજિક સુરક્ષા ઓછી છે તથા મહેનતાણાની પદ્ધતિ નિયમસરની હોતી નથી.
9. સ્ત્રીઓ ઘરમાં અને કામના સ્થળે બન્ને જગ્યાએ બળ પ્રયોગનો વિષય બને છે. 15થી 49 વર્ષની 33.8 ટકા પરણેલી મહિલાઓએ માનસિક, શારીરિક અથવા જાતિય બળપ્રયોગનો અનુભવ કર્યો હોય છે.
10. કુલ BPL ઘરોમાંથી 12 ટકામાં કુટુંબના વડા મહિલા હોય છે અને 14 ટકા ઘરવિહોણા હોય છે.

સ્થાનિક શાસનમાં મહિલાઓનાં સશક્તિકરણ માટે લેવાયેલાં પગલાં

સ્થાનિક સ્તરે મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે બે ચાવીરૂપ વ્યૂહરચના સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાય છે:

1. મહિલા સમુદાયોને સંગઠિત કરીને અને જાતિ વિશે સભાનતા વધારીને તથા જાગરૂકતા ભર્યાં વલણો વધારવાં જેથી તે મહિલાઓ માટેની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ તથા પ્રક્રિયાઓમાં ભાગ લેવાના વાહન બને. નૈતિક સ્તરે અસરકારક ફેરફાર માટે મહિલાઓના સામૂહિક અવાજ અને વાટાઘાટોની ક્ષમતા વધારવા માટે સ્થાનિક સ્તરે મહિલાઓનાં જુથ અને ઉપરના સ્તરે સમવાયતંત્ર બનાવી શકાય. આવાં જુથો મહિલાઓની બચત અને ઉધાર, સાક્ષરતા, આરોગ્ય વિશે સભાનતા વગેરે પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સંશોધન સુધી પહોંચવા માટે રસ્તો બની શકે.
2. આરોગ્ય સેવાઓ, સાક્ષરતા વર્ગો, ઉધાર અને આવક ઊભી કરતા કાર્યક્રમો જેવી નક્કર સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી અને એ ખાતરી કરવી કે તે હાંસીયામાં ધકેલાયેલી મહત્તમ મહિલાઓ સુધી પહોંચે.

જાતિ સમાનતાને આગળ વધારવા માટે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અપનાવી શકે તેવાં પગલાં

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી માની લેવાયું હતું કે જ્યાં કુટુંબો સામાજિક-આર્થિક એકમ તરીકે ગણાય છે, જ્યાં મહિલાઓના સ્રોતો પર કાબુની સમાન પહોંચ છે, ત્યાં કુટુંબ અથવા સમાજને અનુલક્ષીને કરાયેલ યોજના આપોઆપ જ મહિલાઓને ફાયદો કરશે. અનુભવે દર્શાવ્યું છે કે આ સત્ય નથી, મહિલાઓ તેમની જીંદગીમાં કોઈ પણ બદલાવ કરી શકે તે માટે ખાસ લક્ષ્યવાળી યોજના જરૂરી છે. ચૂંટાયેલ સ્થાનિક પ્રતિનિધિયો જેન્ડર યોજના દાખલ કરી શકે તથા જેન્ડર સંવેગી યોજનામાં નીચે મુજબ કરીને મદદ કરી શકે.

1. ગ્રામ વિકાસ યોજનાઓ તથા થયેલ ખર્ચમાંથી મહિલાઓ તથા પુરુષોને મળતા ફાયદાઓના ક્ષતિરહિત બિનએકંદર જાતિ ટેડા એકઠા કરવા.

2. મહિલાઓને તેમની જરૂરીયાતો શું છે તે જાણવા માટે આયોજન પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવી તથા તેનો જરૂરીયાતોનો યોજનામાં સમાવેશ કરવો.
3. મહિલાઓની તેમની જાતિ, વર્ગ, ધર્મ, ઉંમર, લગ્નને લગતી સ્થિતિ વગેરેને કારણે જરૂરીયાતોમાં ફેરફારને ધ્યાનમાં લેવા.
4. મહિલાઓને નિયમિત મળવા તથા પોતાની જરૂરીયાતો તથા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા સક્ષમ કરવી જરૂરી છે. સ્થાનિક સ્વ સહાય જૂથને મજબૂત કરીને મહિલાઓને આવી તક આપી શકાય. મહિલાઓમાંથી જે નેતા બનવાની ક્ષમતા ધરાવતી હોય તેને ઓળખીને જાતિ વિશ્લેષણ અને આયોજન માટે તાલીમ આપી શકાય.
5. ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓએ એ બાબત સભાન હોવું જોઈએ કે આવું આયોજન મતભેદ ઉભા કરી શકે કારણ કે તે ઘર તથા જાહેર જગ્યાઓએ સત્તા સંબંધોમાં ફેરફાર તરફ દોરી જાય છે. તેમણે આવા મતભેદોને સંભાળવા અને તેની સામે પરિપક્વતાથી કામ પાડવું જોઈએ.

યોજનાઓ તથા આયોજનોના જેન્ડર પ્લાનિંગ તેમ જ જેન્ડર સંવેદી અમલીકરણ માટે જેન્ડરની દૃષ્ટિથી અંદાજપત્ર બનાવવું તથા ખર્ચનો ખ્યાલ રાખવો તે તેટલું જ મહત્વનું છે. આને જેન્ડર બજેટીંગ કહેવાય છે.

આ રીતે જેન્ડર મુજબ મહિલાઓ અને પુરુષોની જુદી જુદી જરૂરીયાતો અને અગ્રતાક્રમો ચકાસવા માટે, પ્રકલ્પ ઘડવા માટે તથા જાતિ આધારિત સંસાધનો ફાળવવા માટે જેન્ડર આયોજન રજુ કરવામાં આવ્યું. તેનો ઉદ્દેશ્ય એવા પ્રકલ્પોનો વિકાસ કરવાનો છે, જે જાતિના ભેદભાવ અને અસમાનતાને કારણે ઊભા થતા પ્રશ્નોને વાચા આપીને મહિલાઓના સ્થાનને સુધારી શકે. તો પછી એ પણ જરૂરી છે કે પ્રકલ્પોનું નિર્દેશન થાય અને ચકાસણી કરાય કે આ યોજનાઓમાં જે ખરેખર નિર્ધારિત રીતે અસમાનતામાં ઘટાડો થાય.

ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ જેન્ડર યોજના દાખલ કરી શકે અને સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોની જરૂરીયાતોની ઓળખ તથા ક્ષતિરહિત ‘ડેટા’ વડે કરી શકે. એ મહત્વનું છે કે મહિલાઓને આ આયોજન પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવામાં આવે કારણ કે તેમ કરવું તેમની જરૂરીયાતો શું છે તે જાણવાનો ચાવીરૂપ માર્ગ છે. આ કામ માત્ર મહિલાઓની સભા, જ્ઞાતિ આધારિત જુથ, ગ્રામસભા વગેરેમાં મોટી સંખ્યામાં હાજરીથી જ પ્રાપ્ત ન થાય, પરંતુ તેને માટે મહિલાઓને નિયમિત મળવા તથા પોતાની જરૂરીયાતો તથા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા સક્ષમ કરવી જરૂરી છે. સ્થાનિક સ્વ સહાય જૂથને મજબૂત કરીને મહિલાઓને આવી તક આપી શકાય. મહિલાઓમાંથી જે નેતા બનવાની ક્ષમતા ધરાવતી હોય તેને ઓળખીને જાતિ વિશ્લેષણ અને આયોજન માટે તાલીમ આપી શકાય. ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓએ એ બાબત સભાન હોવું જોઈએ કે આવું આયોજન મતભેદ ઉભા કરી શકે કારણ કે તે ઘર તથા જાહેર જગ્યાઓએ સત્તા સંબંધોમાં ફેરફાર તરફ દોરી જાય છે. તેમણે આવા મતભેદોને સંભાળવા અને તેની સામે પરિપક્વતાથી કામ પાડવું જોઈએ.

જેન્ડર આયોજન તથા મહિલા સશક્તિકરણ

જેન્ડર આયોજન મહિલાઓની તત્કાલ સ્થિતિ તેમ જ સ્થાનમાં છેવટનો સુધારો કરવા માટે કરી શકાય. (a) પાણી તથા ગટરની સુવિધા, રોજગારી, આરોગ્ય અને શિક્ષણની સગવડમાં સુધારણાને લક્ષ્ય સાથે કરાયેલા હસ્તક્ષેપ, મહિલાઓએ સામનો કરવો પડતો હોય તેવા રોજિંદા વૈતરમાંથી ઉગારવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે. (b) સાથે સાથે જ પુરુષોની ઘરનાં કામકાજમાં ભાગીદારી વધારીને, હિંસા અત્યાચારને

અટકાવીને તથા તેની સામે રક્ષણ આપીને રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં સ્ત્રીઓની ભાગીદારી વધારીને, કુનેહની તાલીમ વડે ઉપર લાવીને, ઉચ્ચ શિક્ષણની સગવડ આપીને, ચલાયમાનતા વધારીને વગેરે દ્વારા અસમાનતા ને વાચા આપવી મહત્વની છે સ્થાનિક સ્તરનું આયોજન મહિલાઓની પાછળની જરૂરીયાતોને ધ્યાનમાં લઈને થઈ શકે, અને તેને પ્રકલ્પો તથા અંદાજપત્રમાં ગોઠવી શકે. મહિલાઓની તેમની જાત, વર્ગ, ધર્મ, ઉંમર, પરિણીત-અપરણીત છે વગેરેને લીધે ઊભી થતી જરૂરીયાતો ગણતરીમાં લેવામાં આવે તે અગત્યનું છે. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જેન્ડર આયોજનનાં કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે:

શિક્ષણ: શિક્ષણમાં ભેદભાવ તથા અસમાનતાને દૂર કરવા આયોજનમાં ગ્રામ શિક્ષણ કમિટી બનાવી મજબુત કરવાનો સમાવેશ કરી શકાય, જેમને ગામડાંમાં છોકરીઓને કેળવણીની બાબતમાં સંવેદનશીલ બનાવી શકાય અને જે કન્યા કેળવણીને આગળ વધારવાની બાબતમાં પગલાં લઈ શકે, - જેવાં કે છોકરીઓ માટે અલગ જાજરૂની સગવડ, અપંગ છોકરીઓને સાઈકલની સગવડ પૂરી પાડવી, તાલુકા, જિલ્લા કક્ષાએ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પ્રોત્સાહન અને રહેઠાણની સુવિધા કરવી વગેરે.

આરોગ્ય: પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર સ્તરે વધારાનું પોષણ મેળવવા તથા ડી-વૉર્મીંગ માટેની સગવડ કરી શકાય. પાંદુરોગ ઘટાડવા માટે સ્થાનિક રીતે વધારે લોહતત્વ પ્રાપ્ય બનાવી શકાય; જે મહિલાઓ શારીરિક તેમ જ માનસિક રીતે અસ્વસ્થ હોય તેમની આરોગ્ય જરૂરિયાત પર ખાસ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની યોજના બનાવી શકાય અને તેઓને આરોગ્ય સેવા સરળતાથી ઉપલબ્ધ થાય તેવું પણ કરી શકાય.

રોજગાર:

મહિલાઓ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધધરી યોજના જેવી યોજનાઓમાં નામ નોંધાવી શકે તથા રોજગાર મેળવી શકે, સમાન કાર્ય માટે સમાન મહેનતાણું મેળવે, મહિલાઓ રોજગારમાં ચાલુ રહી શકે તે માટે બાળ સંભાળની તથા જાજરૂની વ્યવસ્થા ઊભી કરાય, હાંસીયામાં ઘડેલાયેલી મહિલાઓ અને ખાસ તો એકલી સ્ત્રી ધિરાણ મેળવી શકે, મહિલાઓ સહિયારી મિલકત મેળવી શકે તથા સંયુક્ત સાહસો માટે ટેકો મેળવી શકે તેવી ખાતરી સ્થાનિક સ્તરે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ રાખી શકે છે.

જેન્ડર અંદાજપત્ર તથા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની ભૂમિકા

અંદાજપત્ર એ નીતિઓ તથા કાર્યક્રમોને ક્રિયામાં બદલવા માટેનું સૌથી મહત્વનું સાધન છે. જાતિ અંદાજપત્રએ બધી નીતિઓ/યોજનાઓ તથા બધી સરકારી એજન્સીઓનાં અંદાજપત્રો તથા પુરૂષો તથા મહિલાઓની જુદી જુદી જરૂરીયાતો પર આધારિત અંદાજપત્ર ફાળવણીમાં જેન્ડર જાગૃતિની ખાતરી માટેનો માર્ગ છે. જાતિ આધારિત અંદાજપત્ર આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે અને ભારતમાં પણ પાછલા દાયકામાં લાગુ કરાયું છે. તેનું વધારે ધ્યાન મહિલાઓ તથા કન્યાઓની જરૂરિયાત તરફ છે. કારણ સામાન્ય રીતે દરેક મોરચે તેઓ ખોટમાં હોય છે. જેન્ડર અંદાજપત્રનું બીજું ધ્યાન એવી સ્ત્રીઓ તથા છોકરીઓ પર છે જે સૌથી વધારે અસહાય છે - જેમ કે ગરીબ, અનુસૂચિત જાતિની, આદીવાસી, ગ્રામીણ મહિલાઓ, એકલી સ્ત્રીઓ, અપંગ મહિલાઓ વગેરે.

શિક્ષણમાંથી એક દાખલો લઈએ તો કેટલાંક રાજ્યોએ અત્યારનું જાતિ અંતર ઘટાડવા માટે કન્યાઓ માટે મફત શિક્ષણ યોજના દાખલ કરી છે. તેવી જ રીતે ગર્ભવતી મહિલાઓના આરોગ્યનાં રક્ષણ માટે, આપાતકાલીન પરિસ્થિતિમાં મહિલાઓને લઈ જઈને સલામત સંસ્થામાં સુવાવડ થાય તેની ખાતરી માટેની યોજના પણ લાગુ કરવામાં આવી છે. આપત્તિમાં હોય તથા અત્યાચારનો સામનો કરતી હોય તેવી મહિલાઓ માટે આધાર કેન્દ્રોની સ્થાપના એ જાતિ અંદાજપત્રનું વધુ એક ઉદાહરણ છે.

નીતિ અંદાજપત્ર માટે બિનએકંદર જેન્ડર ‘ડેટા’ ભેગા કરવા તે પ્રથમ અને સૌથી અગત્યનાં જરૂરિયાત છે કારણ કે તે નીચેની રીતે મદદરૂપ થશે.

અ. મહિલાઓ તથા પુરુષો, કન્યાઓ તથા છોકરાઓની પરિસ્થિતિનું વર્ણન

- નબળા છોકરા - છોકરીઓની સંખ્યા
- રોગ પ્રતિકારક થયેલ છોકરા - છોકરીની સંખ્યા
- પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ શિક્ષણમાં નોંધાયેલ છોકરા-છોકરીની સંખ્યા
- પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ શિક્ષણમાં છોકરા - છોકરીઓની હાજરી

બ. કાર્યક્રમો તથા પ્રકલ્પો સુધી કેટલા સ્ત્રી - પુરુષો પહોંચી શકે છે તે જાણવું

- પ્રાથમિક આરોગ્ય સેવા મેળવી શકતાં સ્ત્રી - પુરુષોની સંખ્યા
- શાળા આરોગ્ય કાર્યક્રમો અથવા મધ્યાહન ભોજન કાર્યક્રમ નીચે આવરાયેલ બાળકો અને બાળકીઓ
- સ્વાસ્થ્ય વીમા નીચે આવરાયેલ સ્ત્રી - પુરુષોની સંખ્યા

કેટલાક કિસ્સાઓમાં મહિલાઓ તથા પુરુષો જેમને ખરેખર ચોક્કસ પ્રકારની સેવા/સારવારની જરૂર હોય અને તેની સરખામણીએ જે ખરેખર તેવી સેવા મેળવતા હોય તેવા ‘ડેટા’ એકઠા કરવા મહત્વના છે અને યોગ્ય પગલાંમાં મદદ માટે તેનું વિશ્લેષણ થવું જરૂરી છે. આ અંતર કદાચ વલણના કારણે હોય જેની અસર ચોક્કસ કાર્યક્રમના ઉપયોગ પર પડે.

ક. નીતિ અને કાર્યક્રમોની અસર ચકાસણી

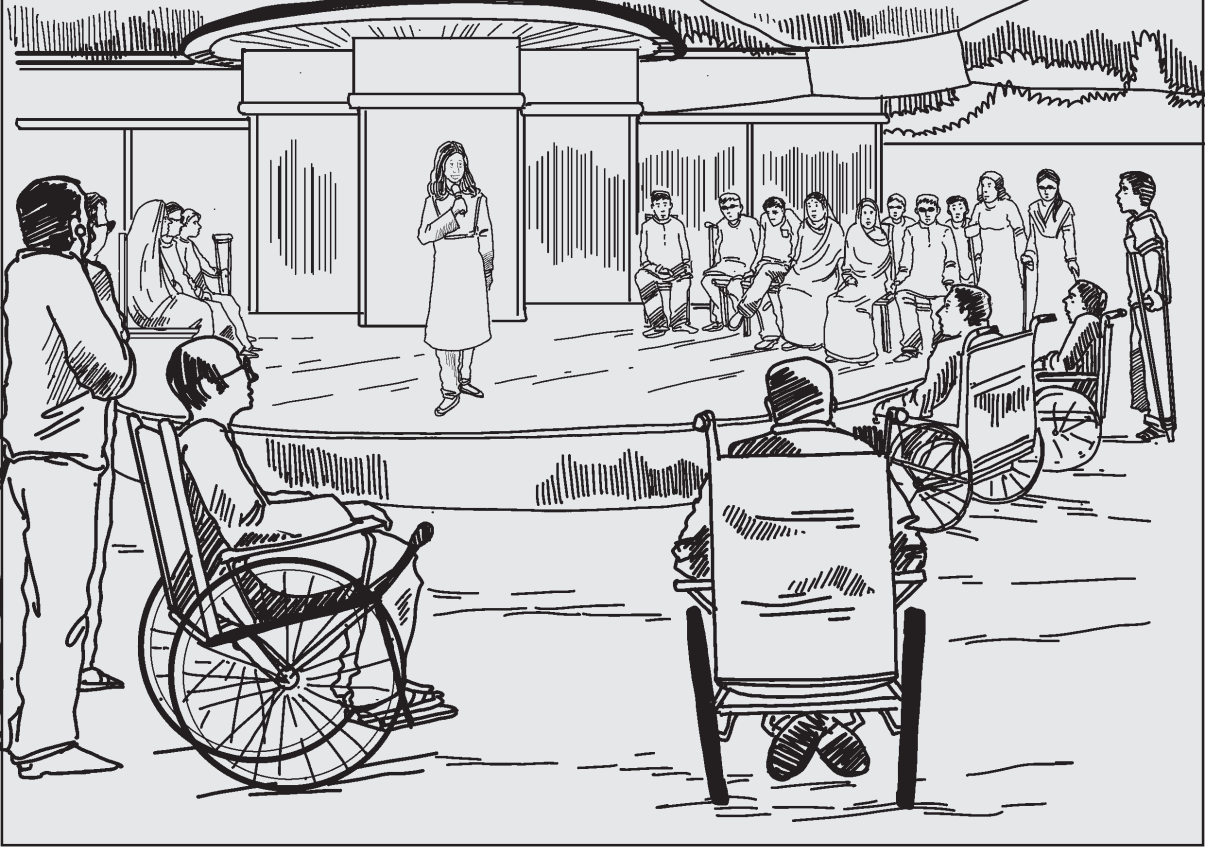
- મુખ્ય અને નજીવા કાર્યબળમાં મહિલાઓ તથા પુરુષોની સંખ્યા
- સમાન કાર્ય માટે સ્ત્રી અને પુરુષોને મળતું વેતન
- ચોક્કસ ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી અને પુરુષોને મળતી સબસીડી
- કાર્યના સ્થળે પુરુષો અને મહિલાઓ માટે ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા

ડ. માત્ર એક જ જાતિને અસરકર્તા પ્રશ્નો સમજવા.

- દા. ત. માતાના મૃત્યુદર અથવા મહિલાઓ સામે અત્યાચાર ના ‘ડેટા’

સમાનતા તથા નક્કર માર્ગે મહિલા સશક્તિકરણને આગળ વધારવાની સત્તા તથા જવાબદારી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની છે. આને માટે પિતૃસત્તાત્મક બળ જે દરેક સ્તરે જાતિ અસમાનતાને પ્રોત્સાહન આપે છે તેના વિશે સમજણ વિકસાવવાની, જાતિ પ્રશ્નો વિશે સંવેદનશીલતા અને તેને સ્થાનિક શરૂઆત યોજના તથા અંદાજપત્રમાં સાંકળી લેવાની જરૂર છે. આને માટે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની જાતિ અને તેની પુરુષો તથા મહિલાઓના જીવન પર પડતી અસરો વિશે ક્ષમતા ઘડવી જરૂરી છે. ગ્રામસભા, મહિલા ગ્રામસભા, આયોજન કમિટી વગેરેનો જાતિ સમાનતા આગળ વધારવામાં ઉપયોગ; મહિલા સશક્તિકરણને આગળ વધારવા માટે તેમના વડે લેવાયેલાં પગલાંનો કેવી રીતે ઉપયોગ થાય તે જાણવું. આવાં પગલાં સત્તા સંબંધોમાં ફેરફાર કરે છે અને તેથી તકરાર ઊભી થાય છે. જો બધા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓના આ મોરચે કરાયેલા પ્રયત્નોને ભેગા કરવામાં આવે તો તે આવા ફેરફારો સાથે કામ પાડવાની યુક્તિ તથા બળ તેમને પૂરાં પાડી શકે. જે મહિલા સશક્તિકરણમાં પરિણમી શકે.

15. સામાજિક ન્યાય

સામાજિક ન્યાયની વ્યાખ્યા કરવી એ સામાન્ય રીતે અઘરું છે, અને તેનો અમલ કરવો તેનાથી પણ અઘરો છે. તેનું સાર એ છે કે સામાજિક ન્યાયની નિસ્ખત એવા નબળા લોકોને પાયાના નાગરિક અધિકારોની ખાતરી તથા રક્ષણ આપવા સાથે છે, જેમનાં હક્કોનું સ્થાપિત હિતો તથા વર્ચસ્વ ધરાવતાં જૂથો વડે ઉલ્લંઘન થાય છે. સામાજિક ન્યાય એક ક્રાંતિકારી ખ્યાલ છે, જે જીવનને અર્થ તથા મહત્ત્વ આપે છે અને કાયદાને ગતિશીલ બનાવે છે. જ્યારે સમાજને સામાજિક-આર્થિક અસમાનતાના પડકારોનો સામનો કરવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે લોકનિયંત્રિત સંચાલન પદ્ધતિ કોઈ હાનિ પહોંચાડ્યા વિના સામાજિક ન્યાયને રક્ષવા માટે કાયદો ઘડે છે.

સામાજિક શબ્દ સામાજિક ન્યાયને ન્યાય - જે કાયદો-રાજ્ય-સંચાલિત પદ્ધતિ તરીકે લાગુ કરાય છે, જે ચોક્કસ વર્તણૂંકને અસ્વીકાર્ય ગણાવે છે તથા નિયંત્રણના ઔપચારિક તંત્રનો અમલ કરાવે છે - તેનાથી જુદો પાડે છે. સામાજિક ન્યાયમાં સામાજિક સત્તા માળખાંને નબળા તથા નિર્બળની તરફેણમાં ફેરવાય તેવાં પરિણામો પેદા કરવાની શક્તિ છે. સામાજિક ન્યાય દરેક સંસ્કૃતિમાં પ્રવર્તતી નૈતિક સંહિતામાંથી તેના અધિકાર મેળવે છે.

ભારતમાં ભેદભાવ, હાંશીયામા ઘડેલવું, અત્યાચાર તથા બહિષ્કૃતિના મુદ્દાઓ

સામાજિક બહિષ્કૃતિ એ વૈશ્વિક ઘટના છે, જે ઘણા સમય તથા સ્થળ પર પ્રવર્તે છે. જો કે, ભારતમાં

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

સામાજિક બહિકૃતિ પ્રબળ રીતે જાતિ આધારિત ભેદભાવ સમજવા માટે વપરાય છે. ભારતીય ઉપખંડમાં નીતિ એ સામાજિક બહિકૃતિનો અજોડ નિર્ણાયક છે. દલિતો વડે જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં સામાજિક બહિકૃતિનાં વિવિધ રૂપોનો અનુભવ કરાય છે. આચાર સંહિતા, કે જે તેમને આવા અધિકારોથી વંચિત રાખે છે - મનુસ્મૃતિ - 3000 વર્ષ પહેલાં લખાઈ હતી. દલિતોએ સામાજિક, આર્થિક તથા રાજકીય વર્તુળમાં સામાજિક બહિકૃતિની માનસિક યાતનાનો અનુભવ કર્યો છે. એવા બનાવો છે, જ્યાં દલિતોને સામૂહિક કુવામાંથી પાણી ખેંચવાની છૂટ નથી. ખાવાની દુકાન પર તેમને અલગ વાસણમાં પીરસાય છે, તેમને મંદિરોમાં પ્રવેશવાની છૂટ નથી, તથા શાળા વર્ગમાં દલિત બાળકોને પાછળ બેસાડવામાં આવે છે. ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં પરિસ્થિતિ વધારે ખરાબ છે. ભારતનું બંધારણ દલિતોને કેટલાક વિશિષ્ટ લાભો આપે છે, જેમાં શિક્ષણ તથા સરકારી નોકરીઓમાં અનામત તથા જાતિ આધારિત ભેદભાવથી રક્ષણનો સમાવેશ થાય છે.

ભેદભાવ એટલે માત્ર જ્ઞાતિ, વર્ગ, જાતિ જેવાં પાસાંઓ પર આધારિત ગણતરી મુજબ એક ચોક્કસ જૂથની વ્યક્તિની તરફેણમાં અથવા વિરુદ્ધમાં કરાતું વર્તન. ભેદભાવ એ બીજાં જૂથ તરફનું વાસ્તવિક વર્તન છે. તેમાં એક જૂથના સભ્યોને ઉપલબ્ધ તકોથી બીજાં જૂથના સભ્યોને દૂર રાખવાનો અથવા અટકાવવાનો સમાવેશ થાય છે. (1) યુનાઇટેડ નેશન કહે છે, ભેદભાવભરી વર્તણૂકના ઘણા પ્રકાર હોય છે, પરંતુ તે બધામાં બહિકૃતિ અથવા રદબાતલ કરવાનું તત્વ હોય છે.

યુનિસેફ તથા હ્યુમન રાઈટ્સ વોચ મુજબ, જ્ઞાતિના ભેદભાવ સમગ્ર વિશ્વમાં લગભગ 250 મિલિયન લોકોને અસર કરે છે. હાલમાં, ભારતમાં 160 કરોડ જેટલા દલિતો અથવા અસ્પૃશ્યો છે. ભારત સરકારના આંકડા મુજબ આશરે 1 કરોડ દલિતો અથવા અસ્પૃશ્યો સફાઈ કામદારો છે, જે પાયખાનાં તથા ગટર હાથેથી સાફ કરે છે, તથા મરેલાં પ્રાણીઓને ઉપાડી જાય છે. મોટાભાગનાં સફાઈ કામદારો શ્વસનતંત્રને લગતી બિમારીથી પીડાય છે, 23 % ટ્રોકોમાંથી પીડાય છે, જે અંધાપા તરફ દોરી જાય છે. જેમણે પોતાના હક્કો તથા અધિકારો માગવાની હિંમત કરી તેમને, તથા માત્ર બીજા નાગરિકો કરે તે રીતે લગ્ન અથવા બીજા તહેવારો ઉજવાની ઇચ્છા દર્શાવી તેમને પણ નીચું જોવાડાવવા ટોળાં વડે દલિત સ્ત્રીઓને નગ્ન કરીને જાહેરમાં ફેરવવામાં આવી છે.

નાગપુર પાસે ખૈજરીયા નામનું ઇંટોનાં ઝૂંપડાં તથા સિમેન્ટનાં ઘરોનું બનેલું સમાન્ય ગામ છે. 200 કરતાં ઓછા કુટુંબો અહીં રહે છે. સપાટ ખેતરો વચ્ચે ગંદા રસ્તાઓ ચાલ્યા જાય છે. 29 સપ્ટેમ્બર, 2006ના દિવસે, નજરે જોનાર સાક્ષીઓ મુજબ એક ઉપલા વર્ગનાં ટોળાંએ એક મા અને તેની 17 વર્ષની પુત્રીને નગ્ન કરીને ફેરવ્યાં, બળાત્કાર કર્યો તથા મારી નાખ્યાં, તે અગાઉ પણ આ ગામમાં હંમેશાં સોપો પડેલો રહેતો. એ કુટુંબના બીજા બે સભ્યો, 19 અને 21 વર્ષના ભાઈઓનું પણ ખૂન કરાયું. તેમનાં શરીરો એક નહેરમાં ડૂબાડી દેવાયાં. 38 પુરુષોની ધરપકડ કરાઈ છે અને તેમને પોલિસ કબજા હેઠળ રાખવામાં આવ્યા છે. આ જુગુપ્સાજનક ઘટના મુંબઈથી 780 કિ.મી. દૂર બની. આમ શા માટે બન્યું, તે એક રહસ્ય છે, જેને તમે કોની સાથે વાત કરો છો, તેના આધારે ઉકેલી શકાય છે. ટોળાંએ ઘરનું ખખડી ગયેલું બારણું, જે ચૂનાના જોડાણ વગરની છૂટ્ટી ઇંટોના ઢગલા સિવાય કંઈ ન હતું, તે તોડી નાખ્યું. ટોળું સાયકલની ચેઈન, ફુહાડીઓ તથા બળદગાડાંના સળિયાથી સજ્જ હતું. સુરેખા તથા 12માં ધોરણમાં અગ્રક્મ ધરાવતી 17 વર્ષની પ્રિયંકાને ગામ વચ્ચેથી નગ્ન પરેડ કરાવી. નજરે જોનાર સાક્ષીઓ મુજબ તેમાંની એકને બળદ ગાડાં સાથે બંધવામાં પણ આવી હતી.

દલિતો અને સામાજિક અન્યાય

હિન્દુ માન્યતા અનુસાર ભારતની વર્ણ પદ્ધતિ વ્યક્તિઓને ચોક્કસ ઉચ્ચ પદ પર નિમે છે. લાક્ષણિક રીતે, ચાર મુખ્ય વર્ણ છે (જે ઘણી ઉપશ્રેણીઓમાં વિભાજિત છે) - બ્રાહ્મણો (શિક્ષકો, વિદ્વાનો તથા પૂજારીઓ), ક્ષત્રિઓ (રાજાઓ તથા યોદ્ધાઓ), વૈશ્ય (ખેડૂતો તથા વ્યાપારીઓ) અને શુદ્રો (કારીગરો, સેવા આપનારાઓ, શ્રમિકો).

દલિતોનાં કાર્યબળમાંથી આશરે 3/4 અર્થતંત્રના ખેતી ક્ષેત્રમાં છે. દેશના 40 કરોડ લોકો, જેઓ બંધક શ્રમિકો છે, તેમાંના મોટા ભાગના દલિતો છે. આ કામ દલિતોને તેમનાં કુટુંબોનાં ભરણપોષણ માટે અથવા બાળકોને શાળાએ મોકલવા માટે ભાગ્યે જ પૂરતી આવક આપે છે. પરિણામે ઘણાં દલિતો દરિદ્ર, અશિક્ષિત તથા નિરક્ષર છે.

પંજાબ, હિમાચલ પ્રદેશ અથવા પશ્ચિમ બંગાળ, જ્યાં વસતીના 20% થી પણ વધુ ભાગ દલિતો ઘડે છે, તેની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં દલિતોનું પ્રમાણ (7.1%) ઘણું ઓછું છે. 2001ની વસતી ગણતરી મુજબ ગુજરાતમાં લગભગ 3.6 કરોડ સભ્યો પછાત જાતિના છે, જે રાજ્યની કુલ વસતીના 7.1 % નું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જો કે આ પ્રમાણમાં નીચો આંકડો તેમની કંગાળ પરિસ્થિતિનો ઉલટો સૂચક છે. ગુજરાતના દલિતોમાંથી 80 ટકાથી પણ વધુ રોજ મજૂરો છે, જેમાંથી મોટાભાગના ખેતીના ક્ષેત્રોમાં છે. SCની વસતીનાં અડધા ભાગ જમીન વિહોણા છે અથવા એક એકરથી પણ ઓછી જમીન ધરાવે છે. જે તેમને વર્ચસ્વ ધરાવતા વર્ણનાં જૂથો નીચે કામ કરવા મજબૂર કરે છે.

પ્રગતિના બધા અહેવાલ છતાં, રાજ્યમાં જાતિ તથા ધર્મની સરહદો ઉપર ઊંડું વિભાજન ચાલુ રહ્યું છે. ગુજરાતમાં પળાતા ચાર ધર્મો - હિંદુ, મુસ્લિમ, જૈન તથા ઈસાઈમાં અનુસૂચિત જાતી તથા ઘણા જુદા જુદા પ્રાધાન્ય ધરાવતા સહિતના સ્થાપિત ઉચ્ચ સમાજનાં માળખાં છે. હિંદુ ધર્મ રાજ્યમાં પ્રાધાન્ય ધરાવે છે, જે વસ્તીના 80 ટકાથી પણ વધુ વડે અનુસરાય છે. ગુજરાતમાં મુખ્ય હિંદુ જ્ઞાતિઓ બ્રાહ્મણ, પટેલો (લેઉવા, કડવા), દરબારો (ક્ષત્રિયો) કોળી પટેલો, આહિરો તથા મેર છે. અનુસૂચિત જાતિ અથવા દલીતો કુલ વસ્તીના 7.1 ટકા છે, જે વણકરો, ચમારો, ગારુડીયો, માલ્લવંશીયો, સેત્વા, તુરીબારોટો, ડાંગસીયાઓ, નાડીયાઓ, હાદીઓ તથા વાલ્મીકીઓના બનેલ છે.

ગુજરાત સરકારે પછાત જાતિના લોકોને ઉપર લાવવા માટે તૈયાર કરાયેલ ચોક્કસ યોજનાઓ/નીતિઓનો અમલ કર્યો છે. સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે અનામત પદ્ધતિ. જેમાં સરકારની ચોક્કસ બેઠકો માત્ર દલિતો માટે અલગ રાખવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં સરકારી તથા શિક્ષણ વિભાગની 7 % બેઠકો (રાષ્ટ્રીય સ્તરે અલગ રખાયેલ 14 % ને બદલે) દલિતો માટે અનામત છે. લોકસભાના 26 સભ્યોમાંથી બે સંસદ સભ્યો અને ધારાસભાના 182 સભ્યોમાંથી 13 બેઠકો પર હાલમાં અનુસૂચિત જાતિના સભ્યો છે. આખા રાજ્યમાં જિલ્લા, બ્લોક તથા ગ્રામ સ્તરની જગ્યાએ પણ અનામત પદ્ધતિ સ્થાપિત છે.

આખા ગુજરાતમાં દલિતો સામે ચોંકાવનારા ભેદભાવ ચાલુ રહ્યાં છે. દલિતો સામે અત્યાચારના ઘણાં કિસ્સાઓ તથા અસ્પૃશ્યતાની ઘટના બનવાનું ચાલુ છે. 1998માં બધાં ભારતીય રાજ્યોમાં પછાત જાતિ સામે થયેલા ગુનાઓની સંખ્યામાં દર એક લાખની વસતીએ 62 કિસ્સા સાથે ગુજરાત ઉપરથી બીજા ક્રમે હતું. આ પ્રમાણ જ્યારે આટલું ઉંચું છે, એ નોંધવું પણ અગત્યનું છે કે અન્ડર રિપોર્ટિંગ બહુ સામાન્ય છે. આમ આ સંખ્યા કેટલી હદે અત્યાચાર થાય છે, તે છૂપાવે છે. એક બિનસરકારી સંગઠન નવસર્જન વડે કરાયેલ તાજા અભ્યાસમાં દર્શાવાયું છે કે ગુજરાતના ચાર જિલ્લામાં બનેલા અત્યાચારના

બધા કિસ્સાઓમાંથી 36.6 % કિસ્સાઓ અત્યાચાર ધારા હેઠળ નોંધાયા છે, તે પણ જ્યાં આ ધારો લાગુ પડતો હતો ત્યાં જ, બાકીના 84.4 % ખોટાં પ્રોવિઝન હેઠળ નોંધાયા છે. ગુજરાતમાં અસ્પૃશ્યતાની ટેવ પણ હજી સામાન્ય છે.

મહિલાઓ અને અન્યાય

ભારતીય સમાજની અંદર મહિલાઓ સાથે ભેદભાવ એક અતિ વિશાળ પ્રશ્ન તરીકે ચાલુ રહ્યો છે. પરંપરાગત (લાક્ષણિક) પુરુષપ્રધાન ધારાધોરણોએ મહિલાઓને ઘર તથા કાર્યસ્થળમાં બીજાં સ્થાન પર ઉતારી મૂકી છે. તે મહિલાઓનાં આરોગ્ય, નાણાકીય સ્થિતિ, શિક્ષણ તથા રાજકીય સંડોવણીમાં ભયાનક અસર કરે છે. મહિલાઓ સામાન્ય રીતે નાની વયે પરણી જાય છે, ઝડપથી માતા બની જાય છે અને પછી તેના પર સખત કૌટુંબિક તથા આર્થિક બોજ આવી પડે છે. પરંપરાગત રીતે જમવા માટે તથા તબીબી સારવાર લેવા માટે ઘરના છેલ્લા સદસ્ય હોવાને કારણે તેઓ અવારનવાર કુપોષણનો ભોગ બની શકે છે. વધારામાં, પુરુષોના 76 ટકાની સરખામણીએ માત્ર 54 ટકા મહિલાઓ જ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. મહિલાઓ સામે હિંસા તથા મહિલાઓના સામાજિક અધિકારો તથા સમાનતા વચ્ચે સકારાત્મક પારસ્પરિક સંબંધો છે.

યુનાઈટેડ નેશન્સ પ્રેસના અહેવાલ મુજબ 2/3 પરિણિત ભારતીય મહિલાઓ કૌટુંબિક હિંસાનો ભોગ બને છે. 15થી 49 વર્ષની ઉંમર વચ્ચેની 70 ટકા ભારતીય પરિણિત મહિલાઓ બળાત્કાર, મારપીટ તથા સંભોગની ફરજ જેવી અધમ ઘટનાઓનો શિકાર સાબિત થઈ છે અને કૌટુંબિક બળપ્રયોગની દરેક ઘટના ભારત જેવાં દેશમાં એક મહિલા માટે કામના સાત દિવસો ગુમાવવા તરફ દોરી ગઈ છે.

ભારતનું બંધારણ અને સામાજિક ન્યાય

ભારતનાં બંધારણે તેના બધા નાગરિકોને સામાજિક, આર્થિક તથા રાજકીય ન્યાય; વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, શ્રદ્ધા અને પૂજાની સ્વતંત્રતા; સ્થાન/સ્થિતિ તથા તકોમાં સમાનતા; તથા બધામા વ્યક્તિનાં ગૌરવ તથા રાષ્ટ્રની એકતાની ખાતરી આપતો ભાઈચારો આગળ વધારવાનું ગંભીરતાપૂર્વક વચન આપ્યું છે. બંધારણે સામાજિક-આર્થિક ન્યાય તથા વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય તથા મૂળભૂત અધિકારો જેવાં વિખવાદી દેખાતા દાવાઓમાં વ્યવસ્થાઓ મૂકીને સુમેળ સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

જેમની સાથે અસ્પૃશ્ય તરીકે વર્તન કરાય છે તેવા અસ્તિત્વ ધરાવતા નાગરિકોના વિશાળ સમુહ વડે રજૂ કરાયેલ સામાજિક પ્રશ્ને બંધારણનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે, જેથી કલમ 15(1) ધર્મ, કુળ, વર્ણ, લિંગ અથવા જન્મ સ્થળના મુદ્દા પર ભેદભાવ કરવાની મનાઈ કરે છે. રાજ્યને મહિલાઓ તથા બાળકો માટે તથા નાગરિકોના કોઈપણ સામાજિક કે શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની ઉન્નતિ માટે અથવા અનુ. જાતિ/અનુ. જનજાતિ માટે ખાસ સુવિધાઓ કરવાનો અધિકાર છે. કલમ 16(1)માં તેમજ 16(4)માં વર્ણવાયેલ સમાનતા તથા તકોના આ જ સિદ્ધાંતને એવો અપવાદ પૂરો પાડવામાં આવ્યો છે, જે સરકારને કોઈ પણ પછાત વર્ગ કે જેનું સરકારી સેવાઓમાં પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ ન હોયની તરફેણમાં નિમણૂકની છૂટ આપે છે. કલમ 17 જાહેર કરે છે કે અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ થઈ ગઈ છે તથા કોઈપણ પ્રકારે તેને ચાલુ રાખવાનો નિષેધ કરે છે તથા તે કહે છે કે અસ્પૃશ્યતાનો પરાણે અમલ કરાવવો તે એક કાયાદાને અનુરૂપ સજાપાત્ર ગુનો બનશે. આ સુવિધાની સંહિતા ભારતનાં બંધારણમાં વર્ણવાયેલ આદેશ સામાજિક-આર્થિક ન્યાયના આદર્શને પામવાના પ્રશ્ન તરફ ધ્યાન આપે છે, કે જે ભારતનાં બંધારણ વડે દર્શાવાયેલ છે.

સરકાર વડે પ્રારંભ

1985-86ના વર્ષમાં પૂર્વ વેલ્ફેર (કલ્યાણ) મંત્રાલય મહિલાઓ તથા બાળકોના વિકાસ વિભાગ તથા કલ્યાણ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. ત્યાર પછી મે, 1998માં મંત્રાલયનું નામ સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રાલયમાં બદલવામાં આવ્યું હતું. આગળ ઓક્ટોબર 1999માં અલગ ટ્રાઈબલ અફેર મંત્રાલય બનાવવા માટે આદિમ જાતિ વિકાસ બહાર ખસેડાયો હતો. જાન્યુ. 2007માં લઘુમતિ વિભાગ અને વક્ફ એકમ મંત્રાલય બનાવવામાં આવ્યું છે અને બાળ વિકાસ વિભાગ મહિલાઓ તથા બાળ વિકાસ વિભાગમાં ગયો છે.

સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રાલયને પછાત જાતિ, બીજા પછાત વર્ગો, અપંગ વ્યક્તિઓ, વૃદ્ધ નાગરિકો અને શોષણના શિકાર બનેલા તથા સમાજના હાંસિયામાં ધકેલાયેલા વિભાગોનું સશક્તિકરણ સોંપવામાં આવ્યું છે. લક્ષ્ય પર છે તે જૂથોના સામાજિક, શૈક્ષણિક તથા આર્થિક વિકાસ માટે મંત્રાલય વિવિધ યોજનાઓનો અમલ કરી રહી છે. પરિણામે આ જૂથોની સુખાકારીમાં ગણનાપાત્ર સુધારો થયો છે.

સમાજમાં સામાજિક ન્યાયની ખાત્રી માટે ભારત સરકારે પસાર કરેલા કેટલાક કાયદાઓ તથા નિયમો નીચે મુજબ છે:

પછાત જાતિ કલ્યાણ: નાગરિક સુરક્ષા અધિકાર ધારો 1955 અને નાગરિક સુરક્ષા અધિકાર નિયમ 1977. કમિટીની ભલામણના આધારે આ ધારો 1976માં વ્યાપકપણે સુધારવામાં આવ્યો અને તેનું નામ “નાગરિક અધિકાર ધારો 1955નું રક્ષણ” આપવામાં આવ્યું. આ સુધારેલ ધારો 19 નવેમ્બર 1976થી અમલમાં આવ્યો. આ કાયદા હેઠળ, અસ્પૃશ્યતાનો બોધ અથવા વર્તન અથવા તેવાં કારણ માટે અથવા કારણસર ઉભી થતી કોઈપણ અશક્તિ માટેના દબાણને સમજણપૂર્વકનો તથા બિન-માંડવાળપાત્ર ગુનો ગણવામાં આવ્યો અને જેલની સજા લાગુ કરવામાં આવી. રાજ્ય સરકારને કોઈપણ વિસ્તારના રહેવાસીઓ અસ્પૃશ્યતા અપરાધ કમીશનનું ઉલ્લંઘન કરા જોવા મળે તો તેમને સામૂહિક દંડ કરવાનો અધિકાર અપાયો છે. આ ધારો અને તેની નીચે બતાવાયેલા નિયમો, આવા વર્તનોનો ભોગ બનેલાઓને વિશેષ અદાલત, વિશેષ સરકારી વકીલો, તપાસ માટે નક્કી સમય વગેરે પૂરાં પાડીને રક્ષણની ખાત્રી આપતી વિગતવાર પ્રક્રિયા મૂકે છે.

અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (અત્યાચાર અટકાવ) ધારો 1989.

લોકસભાએ બીજો કાયદો શેડ્યુલ્ડ કાસ્ટ્સ એન્ડ શેડ્યુલ્ડ ટ્રાઈબ્સ (પ્રિવેન્શન ઓફ એટ્રોસિટીઝ) એક્ટ, 1989 પસાર કર્યો. 1995માં આ ધારા હેઠળ પછાત જાતિ અને જનજાતિના સભ્યો સામે થતા અત્યાચારો અટકાવવા, આવા ગુનાઓના પરિણામ માટે વિશેષ અદાલતો પૂરી પાડવા તથા આવા ગુનાઓનો ભોગ બનેલાઓના રાહત તથા પુનર્વસન માટે તથા તેની સાથે અથવા ઘટના સ્થળ સાથે સંકળાયેલી બાબતો માટે નિયમો બનાવવામાં આવ્યા. આ ધારો સર્વપ્રથમ વખત જેનાં દ્વારા પછાત જાતિ તથા જનજાતિને હલકી પડાય છે, ફૂર રીતે દબાવી દેવાય છે, નીચલી કક્ષાએ મૂકાય છે, તેમનાં સામાજિક તથા આર્થિક અધિકારોની અવગણના થાય છે, તથા મોટાભાગનાં હલકાં કામો કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે, તેવા બહુવિધ માર્ગોને આવરી લે તેવા અત્યાચારના પ્રતિરૂપ (કાઉન્ટરસ) મૂક્યા છે. આ ધારાના હેતુઓ ઉચ્ચ વર્ગ તરફથી કોઈ જાતના ભય, બળપ્રયોગ કે દબાણ વગર તેઓ ગૌરવ તથા સ્વમાનપૂર્વક સમાજમાં જીવી શકે તેવી સકારાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આ જાતિઓને ન્યાય આપવાના સરકારના ઈરાદા પર સ્પષ્ટપણે ભાર મૂક્યો છે. આ ધારો ભોગ બનનાર માટે વળતર તથા કડક સજાની જોગવાઈ કરે છે તથા અગમચેતી રૂપ પગલાં સૂચવે છે.

આના ઉપરાંત મહિલાઓ, વિકલાંગ વ્યક્તિઓ, બાળકો તથા વયસ્ક નાગરિકો તથા વૃદ્ધ લોકોને લગતી કેટલીક ધારાઓ તથા યોજનાઓ છે. દહેજ વિરોધી ધારો 1961, ઘરેલુ અત્યાચાર/હિંસા સામે મહિલા રક્ષણ ધારો 2005, મહિલા ધારા માટે રાષ્ટ્રીય કમીશન, વિકલાંગ વ્યક્તિ (સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણ તથા પૂર્ણ ભાગીદારી) ધારો 1995, બાળ અધિકાર ધારા 2005ના રક્ષણ માટે કમિશન તથા વાલીઓ અને વયસ્ક નાગરિકો ધારા 2007ની જાળવણી - સૌથી મહત્વના ધારાઓ છે.

અસમર્થ/અપંગ/વિકલાંગ લોકોનું સશક્તિકરણ

પર્સન્સ વીથ ડીએસબીલીટીઝ (સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણ અને પૂરી હિસ્સેદારી) એક્ટ 1995: ઓટિઝમ, સેરેબ્રલ પાલ્સી, માનસિક અવરોધ વગેરે ધરાવતા વ્યક્તિઓના કલ્યાણ માટે રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ અને મલ્ટીપલ ડીસેબીલીટી એક્ટ, 1999-એ વિકલાંગ વ્યક્તિઓના સશક્તિકરણ માટેની કેટલીક કાયદાકીય જોગવાઈઓ છે.

વિકલાંગતા ધારો 1995 નીચે મુજબના સાત પ્રકાર (અંધાપો, ધુંધળાપણું, કુષ્ઠરોગ, શ્રવણશક્તિમાં ઘટાડો, હલનચલનમાં મુશ્કેલી, માનસીક અવરોધ, માનસીક બીમારી)ના વિકલાંગતાવાળી વ્યક્તિઓને સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણ તથા પૂર્ણહિસ્સેદારી પૂરી પાડવા માટે યોગ્ય માને છે. વિકલાંગતા ધારો વિકલાંગ વ્યક્તિઓને મુખ્ય પ્રવાહનો એક ભાગ બનવા માટે સશક્ત કરવા ઈચ્છે છે. તે ઘણો વ્યાપક છે અને વિકલાંગતા સામે અગમચેતી, શિક્ષણ આપવું, રોજગાર, સકારાત્મક પગલાં, ભેદભાવ વિહિન, સંશોધન તથા માનવબળનો વિકાસ, વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટેની સંસ્થાને માન્યતા તથા તંત્રનાં અમલીકરણનાં નિરિક્ષણ માટેની સુવિધાઓનો સમાવેશ કરે છે.

પંચાયતો અને સામાજિક ન્યાય તંત્ર

73મો બંધારણીય સુધારો તથા મહિલાઓ તથા અનુ. જાતિ/અનુ. જનજાતિના માટે અનામતની જોગવાઈ એ લોકશાહીના પાયામાં સામાજિક ન્યાય જુદું આલ્વાન છે. મહિલાઓ તથા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિનાં ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને કાયદેસરતા તથા સ્વિકૃતિની ખાતરી આપવી તે પોતે જ સામાજિક ન્યાયનાં ચણતરનું પહેલું પગથિયું છે.

73મા બંધારણીય સુધારા 1992એ ભારતીય રાજકારણમાં ભાગીદારી, વિકેન્દ્રિકરણ તથા ખૂલ્લી લોકશાહીનાં તત્વો ઊમેર્યાં છે. આ સુધારાએ પંચાયતોને કાયદાકીય, વહિવટને લગતી તથા અમલીકરણ અધિકારો તેમ જ ત્રીજા સ્તરની સરકારનું સ્થાન આપીને બંધારણીય અસ્તિત્વ બનાવી છે.

ગુજરાત પંચાયત ધારા 1993 મુજબ દરેક પંચાયતની સામાજિક ન્યાય સમિતિ બનાવવી ફરજિયાત છે. આ સમિતિઓ ગ્રામપંચાયતની નિર્ણયો કરવાની પ્રક્રિયામાં મહિલાઓ, દલિતો તથા અનુ. જનજાતિઓ જેવા સમાજના નબળા વર્ગોની ભાગીદારીની ખાતરી માટે બનાવાયેલ અધિકૃત સંસ્થાઓ છે. પંચાયતના ચૂંટાયેલા સભ્યો આ સમુદાયના પુખ્ત પ્રતિનિધિઓની દરેક ગામની સામાજિક ન્યાય સમિતિમાં નિમણૂક કરે છે. સામાજિક ન્યાય સમિતિની પંચાયતનાં માળખાંની અંદર વીશિષ્ટ સ્થાન છે. તેને હાંસિયામાં ઘડેલાયેલ સમુદાયની જરૂરિયાતો ઉપર વિશેષભાર સાથે ગામમાં વિકાસની જરૂરિયાતોને ઓળખવાની સત્તા છે, અને તે ગ્રામપંચાયતોને તેમનાં અંદાજપત્રમાં આવી માંગણીઓના સમાવેશની ભલામણ કરે છે. સરકાર પાસેથી મંજૂરી મેળવીને આ પ્રકલ્પોનું અમલીકરણ હાથ ધરવાની પાંચાયતની ફરજ છે. પંચાયત ધારો પસાર થયાના ત્રણ દાયકા દરમિયાન આ સમિતિઓ મોટેભાગે બિનકાર્યશીલ રહી છે, અથવા તેનું અસ્તિત્વ માત્ર કાગળ પર જ રહ્યું છે. સેંકડો ગામોમાં આવી સમિતિનું અસ્તિત્વ જ નથી.

સામાજિક અન્યાયનો ઉકેલ સમાજની અંદર જ છે . નાગરિક અધિકારોને હાનિ પહોંચાડે અથવા તેનો ભંગ કરે તેવાં અથવા દરિદ્રો, પછાત વર્ગોનાં અધિકારો અથવા ગૌરવને વહેતાં મૂકે તેવાં કોઈપણ વર્તન અથવા ક્રિયાઓ, કોઈપણ સંદર્ભમાં સ્વિકાર્ય નહીં થાય. દરેક જાહેર સભામાં સામાજિક અન્યાયનો મુદ્દો ઉઠાવવો જોઈએ. ભોગ બનેલાઓને સ્વયં-સજ્જતા તથા અન્યાય સામે અવાજ ઉઠાવવા માટે સંગઠિત કરવા સહિતની બાબતોમાં સંપૂર્ણ ટેકો પૂરો પાડવો જરૂરી છે . અસરકર્તા લોકોને નિઃશુલ્ક તથા સહાયક કાયદાકીય સેવાઓ અપાવવાની જરૂર છે . એકંદરે, બધા વડે પોષવામાં આવે તેવો સામાજિક નિષ્પક્ષ સમાજ એક વાસ્તવિકતા બને તેવી આશા સો ગૌરવશાળી સમાજ માટે સામાજિક જાગૃતિ તથા સુધારણા ચાલુ રહેવાં જરૂરી છે .

16. સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજન

આયોજન એ પ્રશ્નોન નિવારણ માટેનો વાસ્તવિક પ્રયત્ન છે. તેમાં સમય, પ્રયત્ન તથા પૈસાની રીતે ઓછામાં ઓછી કિંમતે હેતુઓના સેટને સ્પષ્ટતાથી વ્યાખ્યાયિત કરવાની જરૂરિયાતને આગળ વધારવાની બુદ્ધિરચના ઘડવાનો સમાવેશ થાય છે. આયોજનનો લાભ સમાજના પ્રશ્નોને વાચા આપવા માટે કરવું/ના કરવું કે થવું/ના થવુંની નિષ્ફળતા સુધી પ્રસર્યા નથી તેવી એક સહિયારી તથા દૃઢ નિસ્ખત ઊભરી છે. આ નિષ્ફળતાનું એક કારણ એ છે કે સામાન્ય માણસોને આયોજન પ્રક્રિયાની બહાર રખાયા છે. વિશાળ સ્તરનાં આયોજનો સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજનો (સૌથી નીચેના એકમે આયોજન)ના આધારે ઘડાવાં જોઈએ. જેથે આયોજનોમાં લોકોનો સમાવેશ થઈ શકે અને તેમની જરૂરિયાતો તથા નિસ્ખતો વિશાળ સ્તરીય આયોજનોમાં પ્રતિબિંબિત થાય.

સમયાંતરે ભારતમાં આયોજન માટેનાં વિવિધ વલણો અનુસરાયાં છે.

બહુહેત્વિક વલણ: ભારતમાં ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમ બહુહેત્વિક વલણ સાથે શરૂ થયો. સમાજ વિકાસ કાર્યક્રમ 1952માં શરૂ થયો. એનો પ્રાથમિક એકમ, જે એક લાખની વસ્તી ધરાવતો હોય તેવો બ્લોક હતો અને સમાજની વિકાસને અખંડ પદ્ધતિથી જોવે છે. સરકાર જ્ઞાન, ઈનપુટ્સ તથા સ્રોતોના વિસ્તાર દ્વારા

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

વિકાસને આગળ ધપાવનાર મુખ્ય સંસ્થા હતી. પાયાનો હેતુ જીવનધોરણ ઉપર લાવવું, સામાજિક કલ્યાણને આગળ ધપાવવું સામાજિક ન્યાય તથા સમજ એકસુત્રતાનો હતો. આ વલણની મુખ્ય મર્યાદા એ હતી કે તેનું ધ્યાન સામાજિક - આર્થિક અસમાનતાને લગતા પ્રશ્નો ઉપર ધ્યાન આપ્યા વગર એક એકમ તરીકે સમાજ પર કેન્દ્રિત હતું.

લઘુત્તમ પેકેજ વલણ: આ વલણ એક ચોક્કસ ક્ષેત્રને વધારવા પર કેન્દ્રિત હતું. ઈન્ટીગ્રેટેડ એગ્રીકલ્ચરલ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ આ વલણ હેઠળ તરતો મુકાયો હતો. આ વલણની મુખ્ય ત્રુટિ એ હતી કે આ કાર્યક્રમોના લાભ મુખ્યત્વે ગ્રામિણ ક્ષેત્રના ખમતીધર ખેડુતો વડે લણી લેવામાં આવતા હતા.

લક્ષ્ય જુથ વલણ: તેની હેઠળ, એક ચોક્કસ જુથનો ઉંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવતો હતો, અને તે મુજબ અગ્રતા નક્કી થતી હતી. આ વલણની એ હકીકત જણાઈ કે લોકોનાં જુદાં જુદાં જૂથોના જુદા જુદા પ્રશ્નો હતા. નાના ખેડુતોના વિકાસ કાર્યક્રમો તથા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં મહિલાઓ તથા બાળકોના વિકાસ જેવી વિકાસ યોજનાઓ આ વલણમાંથી બહાર આવી.

લક્ષ્ય વિસ્તાર વલણ: જુદા જુદા ભૌગોલિક પ્રદેશોની વિકાસ માગણી જુદી જુદી છે તે માન્યતા ડ્રાઉટ ગ્રોન એરીયા ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ, કમાન્ડ એરીયા ડેવલપમેન્ટ વગેરે જેવા વિશિષ્ટ કાર્યક્રમોનો પરિચય તરફ દોરી ગઈ.

અખંડ ગ્રામ વિકાસ વલણ: ઈન્ટીગ્રેટેડ રુરલ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ ગરીબી ઘટાડવા તથા જમીન આધારિત પ્રવૃત્તિઓના આવીર્ભાવ દ્વારા આર્થિક વિકાસ સાધવા માટે આગળ વધારાયો હતો. સ્વ-રોજગાર સાહસોની શરૂઆત માટે આર્થિક સહાય લાભકર્તાઓ સુધી વિસ્તારવામાં આવી. જોકે તેઓએ સરકારની વહેંચણી પદ્ધતિ પર વધુ આધાર રાખવાનું શરૂ કર્યું.

આમાંનું એક પણ વલણ અસરકારક ગ્રામ વિકાસ માટે પૂરતું સાબિત થયું નહીં. તેને માટે બે મુખ્ય કારણો ધ્યાન પર આવ્યાં - જેમ કે - વાસ્તવિક પ્રશ્નને ઓળખવામાં નિષ્ફળતા તથા લોકોની સંડોવણી વગર કાર્યક્રમોનું ઘડતર. તેમણે માની લીધું કે ગ્રામિણોમાં ઈનપુટ તથા સાધન સંપત્તિનો અભાવ છે, અને માટે, આ જરૂરિયાતો પૂરી પડાશે તો તે વિકાસ તરફ દોરી જશે.

વધતી ગરીબાઈ, બેરોજગારી, અસમાનતા તથા પર્યાવરણીય અધઃપતને વિકાસની પારંપારિક માન્યતા વિશે પ્રશ્નો ઉભા કર્યા છે તથા પાછલા દાયકાઓમાં તળીયાંની સંસ્થાઓ વડે જાતીય સમાનતા, લોકોની પસંદગી કરવા માટે સશક્તિકરણ ઉપર વિશિષ્ટ રીતે કેન્દ્રિત હોય તેવી, લોકો વડે સંચાલિત તથા વધુ લોકો કેન્દ્રિત વૈકલ્પિક વિકાસ વલણ વિકસાવવા માટે પ્રયત્નો થયા છે. આ પ્રયત્નો સૂક્ષ્મ આયોજન તરીકે ઓળખાય છે, જે લોકોને પ્રાપ્ય એવા વર્તમાન લોકપ્રિય જ્ઞાન, કુનેહ તથા સાધન-સંપત્તિ પર આધારિત છે.

સૂક્ષ્મ આયોજનનો અર્થ: સામાન્ય રીતે આયોજન ત્રણ સ્તરમાં વ્યાખ્યાયિત થાય છે. વિશાળ (રાષ્ટ્રીય અથવા ઉપ-રાષ્ટ્રીય સ્તર), મેસો (રાજ્ય અથવા ઉપ-રાજ્ય સ્તર) તથા સૂક્ષ્મ. સૂક્ષ્મ સ્તરિય આયોજનએ વિકાસના સૌથી નીચલા સ્તરનું આયોજન છે. તે સ્થાનિક પરંપરા, ઇતિહાસ, નૈતિકતા તથા પ્રથાઓને યોગ્ય મહત્વ આપે છે. બહુસ્તરીય આયોજન માળખાંમાં સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજન દાખલ કરવાનું પ્રયોજન એક ક્ષેત્ર અથવા એકમના વિશિષ્ટ પ્રશ્નોને લગતા સાધન-સંપત્તિના સામર્થ્યના શોષણ દ્વારા વિકાસ તથા

સમાનતા વચ્ચેનાં અંતરમાં સેતુરૂપ છે. તે ઉપરાંત, સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજન સ્થાનિક ભાગીદારી વધારે છે અને પ્રાદેશિક તણાવ ઘટાડવામાં મદદ કરે છે. સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજનો હાથ ધરવા માટેનાં મુખ્ય કારણોની હીમાયત નીચે મુજબ છે.

- ગરીબોની જરૂરિયાતો પર વિશેષ ધ્યાન આપી શકાય
- કાર્યક્રમોને ક્ષેત્રની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો તથા તેના વિકાસ સામર્થ્ય તરફ વધારે આગળ વધારી શકાય તથા
- વહીવટનાં સૌથી નીચેનાં સોપાનો વ્યવસ્થિત તથા સમતોલ કરી શકાય

73મા સુધારા દ્વારા, પંચાયતોને આર્થિક વિકાસના સ્થાનિક પ્રશ્નો તથા સામાજિક ન્યાયના આયોજન તથા વાચા આપવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું છે. તળીયાંની આયોજન પ્રક્રિયા પર બધું ધ્યાન કેન્દ્રિત છે. ગ્રામ પંચાયતો તેમના વાર્ષિક આયોજનો તાલુકા પંચાયતોને સોંપે છે, જે પછીથી જરૂરી આકારણી પછી આયોજનોનું એકત્રીકરણ કરે છે તથા તાલુકા માટે એક એકત્રીકૃત વાર્ષિક વિકાસ આયોજન તૈયાર કરે છે. તાલુકા પંચાયતો તેમના લાગતા વળગતા વાર્ષિક વિકાસ આયોજનો જિલ્લા પંચાયતને સુપરત કરે છે જે જિલ્લા માટેના એકત્રીત વાર્ષિક વિકાસ આયોજન તૈયાર કરે છે.

સૂક્ષ્મ આયોજનની પ્રક્રિયા: પ્રાથમિક રીતે સૂક્ષ્મ આયોજન માટે વિવિધ અનુભવો દ્વારા આઠ પગલાં જણાયાં/ઓળખાયા છે.

1. **પંચાયત/વિસ્તારની પસંદગી:** પંચાયત/વિસ્તારની પસંદગી અથવા સમાજનો સંપર્ક કેવી રીતે કરવો તે પાસાંની ચકાસણી અતિઆવશ્યક છે.
2. **પર્યાવરણ બંધારણ:** આ કાર્યમાં સમાજની સક્રીય સંડોવણી જરૂરી હોવાને કારણે, તેમને શરૂઆતથી જ પ્રેરિત કરવા આવશ્યક છે.
3. **માહિતીનું સંકલન તથા વર્ગીકરણ:** વિભાગ તથા રહેવાસીઓની સ્થિતિની મુશ્કેલીઓની ઉત્તમ માહિતી તે વિભાગના રહેવાસીઓની પોતાની પાસેથી જ મળી શકે, પરંતુ સરકાર કે બીન સરકારી તંત્ર બેમાંથી જે પ્રાપ્ય હોય તેની પાસેથી માહિતી એકઠી કરવી સલાહભર્યું છે, જેથી ક્ષતિરહિત આયોજન થઈ શકે. ગ્રામવાસીઓનાં જુદાં જુદાં જુથો સાથે ઔપચારિક અથવા અનૌપચારિક મીટીંગો યોજાવી જોઈએ, જેથી વાસ્તવિક પ્રશ્નો ઊંડાણપૂર્વક સમજી શકાય. તે સાથે જ આ વિભાગના રહેવાસીઓ પાસેથી આ પ્રશ્નોના નિરાકરણો વિશેના અભિપ્રાયો પણ લેવાવા જોઈએ. એકઠી કરાયેલ બધી જ માહિતીના કોષ્ટક બનાવવા જોઈએ તથા વિશ્લેષણ થવું જોઈએ.
4. **નિષ્કર્ષની લોકો સાથે વહેંચણી:** જેમની પાસેથી માહિતી એકઠી કરાઈ છે તે સમાજ સાથે નિષ્કર્ષની વહેંચણી તેમને સામુહિક નિર્ણયોથી માહિતગાર કરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.
5. **સમાજના પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ તથા વિકાસની અગ્રતાઓ ઓળખવી:** ગામના પ્રશ્નોનું સામુહિક વિશ્લેષણ કરાય છે તથા પ્રશ્નોને અગ્રતાક્રમ મુજબ સંગ્રહિત કરાય છે.
6. **ઉકેલ તથા વ્યુહરચનાઓ જાણવાં/ઓળખવાં:** પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ શોધવા માટે પાછના પ્રયત્નો, પરિણામો તથા વિકલ્પો સહિતના અનુભવો ચર્ચાવા જોઈએ. આ પ્રક્રિયામાં સરકારની નીતિઓ/પ્રકલ્પોને મનમાં રાખવા જોઈએ.
7. **સૂક્ષ્મ આયોજનોની તૈયારી:** ગ્રામ અથવા વિભાગના સ્તરના આયોજનો પંચાયત સ્તરે એકત્રિત કરી શકાય.

8. **આયોજનનો અમલ:** આયોજન દરમ્યાન કયું કામ કોને સોંપાયું છે તે તથા સમયનું માળખું મગજમાં રાખવું જોઈએ. આ પ્રક્રિયામાં સરકારી વિભાગો/ખાતાંઓ પંચાયતના સભ્યો તથા ગ્રામવાસીઓની ભૂમિકા નિશ્ચિત કરવી જોઈએ, જેથી આયોજનનો જરૂર મૂજબ અમલ કરી શકાય.

સૂક્ષ્મ આયોજનનાં વલણ તરીકે સહભાગી ગ્રામિણ મુલ્યાંકન: પાર્ટીસીપેટરી રુરલ એંપરાઈઝલએ ગ્રામિણો સાથે વ્યક્તિગત રીતે વાતચીતની પદ્ધતિ છે. જે તેમના વિશે સમજણ વિકસાવવા માટે તથા તેમના માટે શિખવા માટે છે. તેમાં સિદ્ધાંતોના એક સેટનો તથા ગ્રામવાસીઓના વિવિધ પ્રશ્નો વિશે તેમના દૃષ્ટિબિંદુ ને આગળ લાવવામાં ભાગીદારી માગતી પદ્ધતિઓના મેનુનો સમાવેશ છે, જે તેમને વિશ્લેષણ પ્રત્યાઘાત તેમ જ તેમની જાણકારી પર આધારિત કાર્ય આયોજન શોધવા સક્ષમ બનાવે. પીઆરએ જુદા જુદા પ્રકારના ડેટા એકઠા કરવા માટે, ધારેલાં/નક્કી કરેલાં જૂથોને જાણવા તથા પ્રેરિત કરવા માટે, તેમની ભાગીદારીને જાગ્રત કરવા માટે તથા ધારેલાં જૂથો નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા, પ્રકલ્પની ભાત, અમલ તથા નિરિક્ષણ ઘડી શકવામાં ભાગીદારી કરી શકે તેવા રસ્તાઓ ખોલવા માટેનો માર્ગ છે. પીઆરએમાં મેળવેલી સ્થાનિક આંતરસૂઝની શોધખોળ દ્વારા તથા સામાન્ય માણસ સાથે મોઢા મોઢ વાત દ્વારા વિકાસ પ્રક્રિયામાં સ્થાનિક લોકોની ભાગીદારીને પ્રોત્સાહિત કરવાનું એક આંતરિક તંત્ર હોય છે, જે વધુ અસરકારક માહિતીના આવિર્ભાવમાં પરિણમે છે.

લોક સમુહનું નકશાકરણ: આ પ્રક્રિયામાં/પદ્ધતિમાં ગામ વિશેની પ્રાથમિક માહિતીઓ જેવી કે ઘર, ખેતરો, મંદીર, કૂવાઓ, તળાવો, વન, રસ્તાઓ વગેરે આપવા માટે ઘણા નિર્દેશો તથા સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ થઈ શકે. આ પદ્ધતિ એક જગ્યાએ બેસીને ગામની પાયાની જરૂરિયાતો વિશે જાણવા માટે ઘણી ઉપયોગી છે. આવા નકશાઓમાંથી મેળવેલી માહિતી જુદાં જુદાં પાસાંઓની વિગતવાર માહિતી માટે બીજી પદ્ધતિઓના ઉપયોગ તરફ દોરી જઈ શકે, તેમ જ તેના પરથી સામાજિક નકશાકરણ, સ્રોતનું નકશાકરણ, જાહેર સુખસગવડનું નકશાકરણ વગેરે વિવિધ નકશાઓ બનાવી શકાય. આવા એક કિસ્સાનું ઉદાહરણ નીચે આપેલું છે.

પ્રક્રિયા: સર્વપ્રથમ એક ખૂલ્લી જગ્યા પસંદ કરવી જોઈએ, જ્યાં દરેક પ્રકારના લોકો એકઠા થઈ શકે, અને જે કોઈને માટે (ખાસ કરીને દલિતો તથા મહિલાઓ માટે) અસુવિધાજનક ન હોય શરૂઆતમાં કેટલાક ગ્રામવાસીઓને બોલાવી શકાય તથા સામાન્ય ચર્ચા વિચારણાનો પ્રારંભ કરી શકાય. ધીમે ધીમે બીજાઓ પણ એકઠા થવા લાગશે. લોકોને શાળા, મંદીર વગેરેનાં ચિત્રો બનાવવા પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. એ વાત મનમાં રાખવી જોઈએ કે બધાને બંધાયેલા હોવાનું તથા આખી ઘટનાનો એક પક્ષ હોવાની લાગણી થવી જોઈએ. આવા નકશાકરણ દરમ્યાન ભૂલો તો થવાની જ છે, તેથી ખૂલ્લાપણું જળવાવું જોઈએ તથા જ્યારે પણ જરૂર હોય ત્યારે તેમને સુધારવી જોઈએ.

આવશ્યક સામગ્રી: આખો કાગળ, જુદા જુદા રંગની ત્રણ ચાર સ્કેચ પેન, માર્કર તથા રંગીન પેન્સીલો.

સમોવડીયું/જોડી ક્રમાંક: ગ્રામસભામાં એવું જોવાયું છે કે બધા ઈચ્છે છે કે આયોજનમાં તેમના મુદ્દા લેવાવા જોઈએ. વાસ્તવિક રીતે એક જ સમયે દરેક પ્રશ્ન પર કામ કરવું શક્ય નથી, તેથી લોકોની સંમતિથી અગ્રતાક્રમ નક્કી કરવો જરૂરી છે. આ સરળ કાર્ય નથી. આ જગ્યાએ સમોવડીયા/જોડી ક્રમાંકનો ઉપયોગ કરી શકાય.

પ્રક્રિયા: સર્વપ્રથમ પ્રશ્નો અથવા કરવાનાં કાર્યોની એક સૂચિ બનાવવી જોઈએ. ચર્ચા વિચારણા પછી આ

સૂચિમાંથી 7-8 પ્રશ્નો અથવા કરવાનાં કાર્યો નક્કી કરવાં જોઈએ. હવે આપણે જોવું જોઈએ કે કયા 7-8 પ્રશ્નો/મુદ્દાઓ લેવાના છે, તેથી આપેલ આકૃતિ મુજબ તેમની સૂચિ બનાવો તથા બે મુદ્દાઓ વચ્ચે સરખામણી કરો. જે પ્રશ્ન સૌથી આગળ આવે તેને નંબર 1 આપવો જોઈએ. ગણતરી કર્યા પછી આપણને ખ્યાલ આવે છે કે કયો મુદ્દો/પ્રશ્ન ઘણી વખત નોંધાયો છે અને તે મુજબ બધાંની ભાગીદારી સાથે અગ્રતા સૂચિ બનાવી શકાય છે.

આવશ્યક સામગ્રી: 3 આખા કાગળ - સૂચિ બનાવવા, સમોવડીયા ક્રમાંક તથા અગ્રતા આપવા દરેક માટે એક - ચાર જુદા જુદા રંગની સ્કેચ પેન, માર્કર તથા રંગીન પેન્સીલ.

ઉપર જણાવેલ બે પદ્ધતિઓ ઉપરાંત PRA પદ્ધતિ વડે આયોજન માટે લેવાયેલ સમય વધારે હોઈ શકે છે, પરંતુ લોકોની ભાગીદારીની ખાતરી આપવાનો એક મજબૂત માર્ગ છે.

જુદા જુદા અભિપ્રાયોના સમાવેશની ખાતરી: USAની KAIN's વેસ્ટર્ન યુનિવર્સિટીએ સૂક્ષ્મ આયોજન માટે એક પદ્ધતિ વિકસાવી છે. આ પદ્ધતિમાં જુદા જુદા અભિપ્રાયોનાં એક જુથમાં એક ચોક્કસ મુદ્દો/પ્રશ્ન ચર્ચા માટે લેવાય છે. દા. ત. જો શિક્ષણનો મુદ્દો હોય, તો તેને લગતી વ્યક્તિઓ/લોકો, જેવાં કે વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, પંચાયતના પ્રતિનિધિઓ, વાલીઓ, શિક્ષણ વિભાગ (તાલુકા અથવા જિલ્લા સ્તરના)માંથી અધિકારીઓ તથા શિક્ષણ માટે કામ કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો સમાવેશ કરાય છે. તેઓ બધાને એક સભા માટે બોલાવાય છે જેમાં તેઓ પોતાના અભિપ્રાયો/દૃષ્ટિબિંદુ મૂકે છે. આ સભાઓમાં સહિયારી એકમતતા મેળવાય છે અને એક સમયબદ્ધ કાર્યક્રમ તૈયાર કરાય છે. આવા આયોજનના અમલ દરમ્યાન તેઓ જ સહભાગીઓની ભૂમિકા નક્કી કરે છે. હવે, ભૂમિકા તથા સમયમાળખું તેમના વડે જ નક્કી કરાયેલા હોવાને કારણે વાસ્તવિક અમલીકરણની શક્યતાઓ પણ વધે છે, તથા નિશ્ચિત થાય છે.

આ પદ્ધતિ એક ચોક્કસ પ્રશ્ન માટે ઉપયોગી છે, તેમ જ સામાન્ય રીતે બધા પ્રકારના આયોજન માટે પણ ઉપયોગી છે, કારણ કે તે બધા અભિપ્રાય ધારકોની ભાગીદારીની ખાતરી આપે છે અને આવી પરિસ્થિતિ આયોજનની કાયદેસરતા/દૃઢતા વધારે છે.

આવાં આયોજન સાથે ઘણા મુદ્દાઓમાં જાહેર ભાગીદારી સરળ હોય છે, અને તેને પ્રોત્સાહિત કરવી જોઈએ. ખાસ કરીને આયોજનમાં આવી જાહેર ભાગીદારીનો ઉલ્લેખ થવો જોઈએ. એવી સલાહ છે કે સરકાર, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, વૈકલ્પિક સ્ત્રોતો (નાણાકીય, શ્રમ, જાહેર ભાગીદારી વગેરે)નો પણ આયોજન કરવામાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થવો જોઈએ. તે આયોજનની યોગ્યતામાં વધારો કરે છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ સરકારી સંસ્થાઓનું ધ્યાન ખેંચે છે.

કઈ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો: આ પ્રશ્નનો કોઈ નિશ્ચિત પ્રકારનો જવાબ હોઈ શકે નહીં. જરૂરીયાત મુજબ ત્રણમાંથી કોઈ પણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થઈ શકે. બે પદ્ધતિની મેળવણી પણ હોઈ શકે અથવા કોઈપણ સંબંધિત મુદ્દાની ઉમેરણી પણ હંમેશા શક્ય છે.

અસરકારક આયોજન પ્રક્રિયા માટે મહત્વના મુદ્દાઓ: ગ્રામસભા અથવા વિભાગ સભા માટેની તારીખો ખાસી વહેલી નક્કી થઈ જવી જોઈએ. નોટિસ ફેરવવી જોઈએ તથા રુણાલયો, શાળાઓ, બસ સ્થાનકો તથા ધાર્મિક સ્થળો જેવી જગ્યાએ મૂકાવી જોઈએ. ગ્રામસભા તથા વિભાગ સભામાં તરછોડાયેલા વર્ગો (મહિલાઓ તથા દલિતો) એ ભાગ લેવો જોઈએ. તેમને તેમના વિચારો મૂકવાની તક મળવી જોઈએ તથા તેમનાં સૂચનો/વિચારોને મહત્વ અપાવું જોઈએ.

અગ્રતાક્રમ માટે સમોવડીયા ક્રમાંક પ્રક્રિયા અપનાવી શકાય. ગ્રામસભામાં પોતાનામાં જ આવી સૂચિત પ્રવૃત્તિઓ માટે નાણાકીય જરૂરીયાતો માટેની દરખાસ્તો તૈયાર કરી શકાય.

ગ્રામસભાનાં કદ તથા સામર્થ્યને જોતાં, એ નક્કી જ છે કે તેમને બહારની મદદની જરૂર છે. આમ આ પ્રવૃત્તિઓ માટે સરકારી, બીન સરકારી તેઓ મદદ કરવી જોઈએ, પરંતુ નિર્ણય ગ્રામસભાનો જ રહેવો જોઈએ. બધાં આયોજનો તથા પ્રકલ્પોનો અગ્રતાક્રમ તથા સૂચિ ગ્રામસભામાં થવાં જોઈએ. પંચાયત સભામાં આયોજન માટે સર્વ પ્રથમ ગ્રામસભાની બદલી ભલામણો ધ્યાન પર લેવાવી જોઈએ.

એ ખાતરી રાખવી જોઈએ કે આયોજન ખૂબ સરળ પદ્ધતિમાં થવું જોઈએ જેથી દરેક ગ્રામિણ તથા પ્રતિનિધિ તેને સરળતાથી સમજી શકે. આ (વાર્ષિક) આયોજન તાલુકા પંચાયત (તાલુકા વિકાસ અધિકારીઓ)ને મોકલાય છે.

તાલુકા સ્તરે, તેમની મહત્વની ભૂમિકા ગ્રામ પંચાયતને આયોજનના જુદા જુદા તબક્કે મદદ આપવાની છે. આથી તેઓ ગ્રામ પંચાયતની ટેકનીકલ અગ્રતાઓને મેળવે છે/સુધી પહોંચે છે. મોટેભાગે તેઓ ગ્રામ પંચાયતની અગ્રતાને જાળવે છે. એક કરતાં વધારે ગ્રામ પંચાયતના કેટલાક સામાન્ય પ્રશ્નો હોઈ શકે છે, જે તાલુકા પંચાયત કાર્યક્રમમાં હાથ પર લેવાય છે.

આયોજન તૈયાર કરતી વખતે જુદા જુદા ખાતાના કર્મચારીઓ તથા અધિકારીઓના અનુભવોનો સમાવેશ કરી શકાય છે, પરંતુ નિર્ણાયક ભૂમિકાતો પંચાયતના પ્રતિનિધિઓની જ હશે. તાલુકા પંચાયત સ્તરનાં આયોજનને જિલ્લા પંચાયતને મોકલવામાં આવે છે.

જિલ્લા પંચાયત સભાઓમાં જિલ્લા સ્તરે ચર્ચા વિચારણાઓ પછી ગ્રામ્ય આયોજન કરાય છે. જિલ્લા સ્તરની પંચાયતની સૌથી મહત્વની ભૂમિકા તાલુકા પંચાયતોને વિવિધ આયોજનો તથા કાર્યક્રમોમાં સહાય કરવાની છે. તેઓ તાલુકા પંચાયતની ટેકનીકલ ઉપયોગીતાની ચકાસણી તથા તપાસ પણ કરે છે. મોટેભાગે તે તાલુકા પંચાયતનાં મહત્ત્વ તથા અગ્રતા જાણવે છે. કેટલાંક આયોજનો એક કરતાં વધારે તાલુકા પંચાયતો માટે કૉમન/સામાન્ય હોઈ શકે, જ્યાં જિલ્લા પંચાયત આ આયોજનોને તેમના પોતાનાં આયોજનોમાં સમાવેશ કરે છે. તેના ઉપરાંત આ જિલ્લાનું કાર્ય ન્યાય વિસ્તારમાં આવતા બધા પછાત વિસ્તારોનું બધા સ્તરના વિકાસનું ધ્યાન રાખવાનું છે તથા તેમને એક સ્તરે લાવવાનું છે. પંચાયતના સૌથી નીચલા સ્તરને માર્ગદર્શન આપીને તથા પેટા આયોજનો તથા અલગ ભંડોળ ફાળવણી આ કરી શકે. જિલ્લા પંચાયત સભ્યોએ ખાતરી કરવી જોઈએ કે તેમની ભાગીદારી સંબંધિત તાલુકા સ્તરની સભાઓ, ગ્રામ પંચાયત સભાઓ તથા ગ્રામસભાઓમાં હકારાત્મક રીતે થાય છે. આ એક બાજુ તેમને સૌથી નીચલા સ્તરે અનુભવનો ફાયદો આપે છે, તથા બીજી તરફ તેઓને જિલ્લા પંચાયતના વાસ્તવિક પ્રશ્નોને સમજવા તથા સમર્થક બનવા સક્ષમ બનાવે છે.

જિલ્લા પંચાયત વડે તૈયાર કરાયેલ આયોજન જિલ્લા આયોજન સમિતિને મોકલાય છે. જિલ્લા આયોજન સમિતિ વડે તૈયાર કરાયેલ વિગતો જુદા જુદા પ્રકલ્પો માટેના સ્રોતો તથા તેમની ફાળવણીની વિગતો ધરાવે છે. તેના 3 મુખ્ય/મોટાં પાસાંઓ છે:

1. ગ્રામ્ય સ્થાનિક એકમોએ તેમને કામો ફાળવ્યાં છે તથા રાષ્ટ્રીય/રાજ્ય સ્તરે આયોજનો વડે કરાયેલ કાર્યો. આ આયોજનોને તેમના પોતાના ફાળવાયેલ સ્ત્રોતો પણ હોય છે. DPC અમલીકરણની ખાતરી આપે છે.
2. શહેરી સ્થાનિક એકમો વડે તેમને ફાળવાયેલ કાર્યો તેમ જ રાષ્ટ્રીય/રાજ્ય સ્તરના આયોજન વડે ફાળવાયેલ કાર્યો પણ, સ્ત્રોતો પણ ફાળવાયેલ હોય છે, તેમણે આયોજન તથા અમલીકરણની ખાતરી કરવાની હોય છે.
3. શહેરી તથા ગ્રામ્ય સ્થાનિક એકમોનાં આયોજનો ભેગાં કરવાં તથા છેવટે તેમને જિલ્લાની અંદર કાર્યમાં લેવાં.

જિલ્લા આયોજન સમિતિ આ ત્રણેય પાસાંઓનું ધ્યાન રાખે છે તથા પછી તેનાં પોતાનાં આયોજન ઉમેરે છે. નીચેનાં મહત્વનાં પાસાંઓને પણ ધ્યાનમાં લેવાય છે.

1. સ્વ મદદ જુથો, સહકારી સમિતિઓ વગેરે તે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ હોય છે, જે આયોજનોનું વિસ્તરણ કરે છે.
2. વ્યાવસાયિક બેંકો (જાહેર તથા ખાનગી ક્ષેત્રો) નાબાર્ડ, કૉ. ઑપરેટીવ બેંકો તથા સમાંતર બેંકની સ્થાનિક શાખાઓને પોતાની પ્રવૃત્તિઓ હોય છે, જે આયોજનોનું વિસ્તરણ કરે છે.
3. જિલ્લાઓનાં, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનાં તથા બીજાં પક્ષ આયોજનોના વડે.
4. બીજા ખાનગી એજન્ટોનાં આયોજનો હોય છે જેની સરકારી પ્રવૃત્તિઓ પર અસર હોય છે, અથવા તેઓ અપેક્ષા રાખે છે કે જ્યાં સુધી તેમના કાર્યક્ષેત્રને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી સરકાર તેમના વિકાસ કાર્યોમાં પ્રતિભાવ આપશે.

જિલ્લા સ્તરનાં આયોજનોની અગ્રતા:

1. પાયાની લઘુત્તમ જરૂરીયાતો (પીવાનું પાણી, ઘર વગેરે)
2. પાયાની સેવાઓ (શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરે)
3. ગ્રામ્ય વ્યાવસાયિક કેન્દ્ર
4. સામાન્ય આર્થિક વિકાસ.

પંચાયતી રાજ તંત્ર માટે 28 - 29 ઑગષ્ટ 2004ના માયસોરમાં ભરાયેલ રાજ્ય કક્ષાના પ્રધાનોની ગોળમેજી પરિષદની ભલામણ

ટેકનીકોની વિશાળ શ્રેણી ઉપલબ્ધ છે, પરંતુ પ્રક્રિયાને કેવી સગવડ અપાય છે તથા આ સગવડ લોકોને સશક્ત કરવાની દૃષ્ટિથી અપાય છે, કે જેથી તેઓ વધુ આત્મવિશ્વાસુ તથા સ્વનિર્ભર બને તથા સાધન સંપત્તિનો સમાન વિતરણની ખાતરી માટે પોતાના નિર્ણયો કરવા સક્ષમ બને તેના પર ઘણો આધાર છે.

17. વિવિધ વિકાસલક્ષી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોનું સંકલન

ગ્રામીણ અર્થતંત્રને મજબૂત કરવા માટે ગરીબો, ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને મહિલાઓ જેવા છેવાડાના જૂથો માટે, મોટા પ્રમાણમાં જાહેર રોકાણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. 11મી પંચવર્ષીય યોજનામાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ખર્ચની જોગવાઈમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તેટલા માત્રથી જ પરિસ્થિતિ સુધરી જાય એવું બનતું નથી. ગરીબી નિવારણ અસરકારક રીતે કરવા માટે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં જે વ્યૂહરચનાઓ અપનાવાઈ રહી છે તેમાંના પ્રયાસોને ઈષ્ટતમ કરવાની જરૂર છે. જળસ્રાવ વિકાસ કાર્યક્રમો, રાષ્ટ્રીય કૃષિ વિકાસ કાર્યક્રમ કે રાષ્ટ્રીય કૃષિ વિકાસ યોજના, રાષ્ટ્રીય બાગાયત મિશન, કૂવા ખોદીને ભૂગર્ભ જળને કૃત્રિમ રીતે રિચાર્જ કરવાની યોજના અને જળાશયોના સમારકામ, નવસર્જન અને પુનર્સ્થાપનની યોજના, પછાત પ્રદેશ અનુદાન ભંડોળ, રાષ્ટ્રીય વનીકરણ કાર્યક્રમ વગેરે જેવા વિવિધ કાર્યક્રમોને મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધકામ કાયદા સાથે જોડવામાં આવે તો ગ્રામ વિસ્તારોમાં વધારે સારું આયોજન અને અસરકારક રોકાણ થશે. ગ્રામ વિસ્તારોમાં આવા નવતર પ્રયાસોથી વિકાસ વધારવા માટેની નવી તકો ઊભી થશે.

11મી યોજનાની એક વ્યૂહરચના છે ઈષ્ટતમ ઉપયોગ માટે સંસધાનોને જોડવા. સંધાન પાછળનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે એવો મુખ્ય કાર્યક્રમ ઓળખવામાં આવે કે જેમાં તેની કિંમત વધારવા બીજા કાર્યક્રમો

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

જોડવામાં આવે, જેથી નિષ્પક્તાને મહત્ત્વ કરી શકાય. દા.ત. સંધાનની શરૂઆત રોજગાર બાંધધરી યોજના દ્વારા કરી શકાય. રોજગાર બાંધધરી યોજના કાર્યોને બીજાં જુદાં જુદાં કાર્યક્રમોનાં સમાન કાર્યો, જેવાં કે દુષ્કાળ પ્રતિરોધ, પાણીનો સંચય વગેરે સાથે સંધાન કરવાનું શક્ય છે. જુદા જુદા કાર્યક્રમોના ઘટકો સાથે સંધાન કરવાનું પણ શક્ય છે. દા.ત. રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ સ્વાસ્થ્ય મિશન તથા રોજગાર બાંધધરી યોજના વચ્ચે મહિલા કાર્યબળ માટે સંધાન થઈ શકે. રોજગાર બાંધધરી યોજનાનાં કાર્ય સ્થળ પર કામ કરતી મહિલાઓને ‘આશા’ના કાર્યકરો દ્વારા આરોગ્ય સેવાઓ પૂરા પાડી શકાય. આવાં સંધાનો શ્રમીકોનાં આરોગ્ય તથા તેમની ઉત્પાદન ક્ષમતા સુધારવામાં મદદરૂપ થઈ શકે.

જે તર્ક પર સંધાન કરાય છે, તેની પ્રત્યયાત્મકતા એ છે કે વધારાના સંસાધનો સાથે નવી યોજના બનાવવાને બદલે સંધાન વર્તમાન યોજનાઓ તથા સંસાધનો ને એક સાથે લાગુ પડે છે. આ સંધાનનો હેતુ વિસ્તારની રીતે અથવા માળખું બનાવીને ભૌતિક તથા એક વ્યક્તિ અથવા ચોક્કસ જુથ તરીકે માનવીય એમ બન્ને મેળવનાર તરફ લઈ જતા અથવા જોડેના સૂચિત માર્ગો દ્વારા, વર્તમાન યોજનાઓ હેઠળ કરાયેલ જાહેર રોકાણને ઈષ્ટતમ બનાવવાનો છે.

સંધાનને પરિણામે વિવિધ સરકારી કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ વચ્ચે આયોજન, પ્રક્રિયા અને અમલની બાબતમાં સંકલન ઊભું થાય છે. જે વિકાસલક્ષી પરિયોજનાઓ અને યોજનાઓનો અમલ સરકારની વિવિધ સંસ્થાઓ અને ખાતાંઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે તેમની વચ્ચે અસરકારક રીતે સંસાધન ઊભું થાય તે એક મોટો પડકાર છે.

સંધાનની પ્રક્રિયા

વિવિધ કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ વચ્ચે સંધાનથી પ્રક્રિયા ચલાવવી એ મુશ્કેલ જણાય છે, પરંતુ દેશમાં અને વિવિધ રાજ્યોમાં સંધાન માટેનાં નવતર મોડેલ અને તંત્રો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે. વિવિધ કેન્દ્ર પુરસ્કૃત યોજનાઓ વચ્ચેના સંધાનનું માળખું તૈયાર કરવાના પ્રયત્નો થયા છે. સંધાન માટેનું આવું એક માળખું આયોજન દ્વારા શક્ય છે.

સ્થાનિક સરકાર દ્વારા સ્થાનિક સ્તરે સહભાગી આયોજન થાય તો લોકોમાં માલિકીની ભાવના મજબૂત બને છે અને તેનાં સ્થાનિક સ્તરે વધારે સારાં પરિણામો મળે છે. જો કે, અત્યારે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જે તે ક્ષેત્રમાં પ્રાપ્ય સંસાધનોનો ઉપયોગ કરવા માટે આયોજન કરવામાં આવે છે. વિશેષીકરણ વધી રહ્યું છે અને ક્ષેત્રવાર વિકાસ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. એટલે કે જે તે ક્ષેત્ર માટે આયોજન કરવામાં આવે છે અને તે માટેની માર્ગરેખાઓ જે તે વિભાગ કે મંત્રાલય જેવાં કે જિલ્લા આરોગ્ય આયોજન, જિલ્લા શિક્ષણ આયોજન, જિલ્લા પાણી તથા સ્વચ્છતા આયોજન વગેરે દ્વારા જારી કરવામાં આવે છે. આવી ક્ષેત્રીય યોજના તૈયાર થાય તે બાદ તેમાંથી ઉપરથી નીચે સુધી સંકળાયેલી યોજના તૈયાર થાય છે. કાર્યક્ષમ રીતે સંસાધનોનો ઉપયોગ કરવા માટે અને સ્થાનિક સરકારોને સક્રિય રીતે આ યોજનામાં સાંકળવા માટે આ પ્રકારની યોજનાની પ્રક્રિયાનું રૂપાંતર સમાંતર આયોજન પ્રક્રિયામાં થાય તે જરૂરી છે. તેને પરિણામે સ્થાનિક સરકારો અન્ય આયોજન સંસ્થાઓ સાથે મળીને કામ કરી શકે છે અને જે તે વિસ્તાર માટે સંકલિત યોજના તૈયાર કરી શકે છે. જિલ્લા આયોજન સમિતિઓ દ્વારા જિલ્લાની યોજનાઓ તૈયાર કરવા માટે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

કેન્દ્રિય મંત્રાલયો અને રાજ્ય સરકારનાં ખાતાં જુદી જુદી માર્ગરેખાઓને આધારે અને વિવિધ વહીવટી

અને સંસ્થાગત વ્યવસ્થાઓનો ઉપયોગ કરીને વિવિધ ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમોનો અમલ કરે છે. ઘણી વાર જે કાર્યો સમાન હોય તેમને પણ વિવિધ સંસ્થાઓ અને વિભાગો વચ્ચે એ રીતે અલગ પાડી દેવામાં આવ્યાં છે કે જેને પરિણામે અનેક વિભાગો એક જ પ્રકારની પરિસ્થિતિઓમાં એક જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે અને પરિણામે અલગ અલગ પરિણામો આવે છે. સંસાધનોનો બગાડ થાય છે અને કામોના અમલ તથા સંગઠનાત્મક કાર્યોમાં વિલંબ થાય છે. સ્થાનિક સરકારના વિવિધ સ્તરે સમાંતર આયોજન પ્રક્રિયાને સુગમ બનાવવા માટે હાલ જે ક્ષેત્રવાર માર્ગરેખાઓ વિવિધ વિભાગોમાં છે તેમાં સુધારા કરવાની જરૂર છે કે જેથી આયોજન, મંજૂરી, ભંડોળ છૂટું કરવું અને કાર્યક્રમો પર દેખરેખ અને તેમના મૂલ્યાંકનમાં એકરૂપતા આવે.

સંધાન સાધવાનો એક બીજો રસ્તો છે મહત્વના મોટા કાર્યક્રમોને પરસ્પર જોડવા. સ્થાનિક વિસ્તારોના વિકાસ માટે જ મહત્વના મોટા કાર્યક્રમો ચાલે છે તેમાં રોજગાર બાંધધરી કાયદા, સર્વ શિક્ષા અભિયાન, રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ સ્વાસ્થ્ય મિશન, મધ્યાલ્ન ભોજન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ કાર્યક્રમોની પ્રક્રિયા અને કાર્યવાહીઓમાં ઘણી સમાનતા હોય છે. આ મહત્વના મોટા કાર્યક્રમોમાં સંકલન અને સંધાન સાધવા માટે તેમની તમામ માર્ગરેખાઓમાં સંકલનની વાત કરાઈ છે. એ બધાનો પાયો જિલ્લા સ્તરે સ્થાનિક આયોજન અને એકત્રીકરણમાં રહેલો છે. તફાવત ફક્ત મંજૂરીની વ્યવસ્થામાં અને અમલ માટેની સંસ્થા અને તંત્રમાં છે.

મોટે ભાગે જુદા જુદા વિભાગો ભંડોળની ફાળવણીને ધ્યાનમાં રાખીને માર્ગરેખાઓને આધારે જિલ્લા સ્તરે દરખાસ્તો તૈયાર કરે છે. આ પ્રક્રિયામાં આયોજનમાં પંચાયતો કેન્દ્ર સ્થાને રહેતી નથી અને નીચલા સ્તરની યોજનાઓનું સંકલન ઉપલા સ્તરની યોજનાઓમાં થતું નથી. આયોજન કરનારાં અનેક એકમો છે અને તેમની વચ્ચે કોઈ સમાન મંચ નથી. કેન્દ્ર સ્તરે કે રાજ્ય સ્તરે યોજનાઓને મંજૂરી આપવામાં આવે છે અને તે અગાઉ ટેકનિકલ અને નાણાકીય મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. જે તે મંત્રાલય દ્વારા રચાયેલી મંજૂરી સમિતિ દ્વારા નાણાકીય મંજૂરી આપવામાં આવે છે અને વિભાગીય અધિકારીઓ દ્વારા ટેકનિકલ મંજૂરી અપાય છે. સામાન્ય રીતે જિલ્લા સ્તરેથી વહીવટી મંજૂરી અપાઈ જાય તેને આધારે ટેકનિકલ મંજૂરી અપાય છે. જિલ્લા સ્તરની સંસ્થાઓ દ્વારા ભંડોળ છૂટું કરવામાં આવે છે. જે તે કાર્યક્રમના પરિયોજના અધિકારી કે વિભાગ દ્વારા કાર્યક્રમનો અમલ કરવામાં આવે છે, તેના ઉપર દેખરેખ રખાય છે અને નિર્ધારિત સમયાંતરે અહેવાલ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

રોજગાર બાંધધરી કાયદા દ્વારા સંધાન

રોજગાર બાંધધરી કાયદા સાથે આંતરક્ષેત્રીય કાર્યક્રમનું સંધાન કરવામાં આવે તો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વધારે સારું, આયોજન થઈ શકે અને અસરકારક રીતે રોકાણ થઈ શકે.

એમ જણાયું છે કે રોજગાર બાંધધરી કાયદો જીવનનિર્વાહને સલામત બનાવે, સ્થાનિક સ્તરે માળખાગત સવલતોના સંદર્ભમાં સંસાધનોનો પાયો ઊભો કરે, ગરીબી દૂર કરે અને લોકશાહીને મજબૂત કરે તેવી ગુંજાયશ ધરાવે છે. તેથી એ અગત્યનું છે કે વિકાસ માટેના અન્ય પ્રયાસો અને પરિયોજનાઓ સાથે તેનો સંબંધ જોડવામાં આવે કે જેથી તેમની ભેગી તાકાત અને સંસાધનોનો ઉપયોગ જે તે વિસ્તારના એકંદર વિકાસ માટે થઈ શકે.

આ મોડેલમાં રોજગાર બાંધધરી કાયદા જેવી જ આયોજનની પ્રક્રિયા અને કામો જે કાર્યક્રમો અને

પરિયોજનાઓમાં છે તેમને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યાં છે.

આ માળખાનો માર્ગદર્શક સિધ્ધાંત એ છે કે રોજગાર બાંધધરી કાયદાના માપદંડો અનુસાર જ સંધાન માટેનું આયોજન થવું જોઈએ: રોજગાર બાંધધરી કાયદામાં જે કામો હાથ ધરી શકાય છે તે જ કામો સંધાનના ભાગરૂપે હાથ ધરી શકાય, વેતન તથા સાધન-સામગ્રીના ખર્ચ વચ્ચેનું પ્રમાણ 60:40નું રહે તથા કોન્ટ્રેક્ટરોને રાખી શકાય નહિ. વિવિધ વિભાગો અને એજન્સીઓની તેમની પોતાની પ્રવૃત્તિઓ માટે રોજગાર બાંધધરી કાયદાના ભંડોળનો ઉપયોગ વૈકલ્પિક સ્ત્રોત તરીકે કરી શકે નહિ. રોજગાર બાંધધરી કાયદા હેઠળ થયેલ સંધાન કામનાં આયોજન તથા અમલીકરણની પ્રાપ્તિમાં જોવાય છે.

આયોજનમા સંધાન કરવા માટે બે પ્રકારની યોજનાઓ તૈયાર કરવાની છે. વાર્ષિક યોજના અને જિલ્લા માટેની લાંબાગાળાની યોજના માટે દૃષ્ટિકોણ યોજના. દૃષ્ટિકોણ યોજના જિલ્લામાં તમામ ક્ષેત્રોમાંની જરૂરિયાતો ઓળખી કાઢશે અને જિલ્લામાં રોજગાર બાંધધરી કાયદા હેઠળનું કયું કામ હાથ ધરવું તે નક્કી કરશે. વિભાગની પ્રોજેક્ટ યોજનાઓ ખૂબ જ મહત્વની છે. વિભાગની યોજનાઓ બહુસ્તરીય હોઈ શકે છે. આ વિભાગીય યોજનાઓને રોજગાર બાંધધરી કાયદા ની યોજનાઓમાં ભેળવી શકાય છે. રોજગાર બાંધધરી કાયદા ની વાર્ષિક કાર્ય યોજનામાં ગ્રામસભા દ્વારા જેમની ભલામણ કરાઈ છે તે પરિયોજના સંપુટ હશે. વાર્ષિક કાર્ય યોજના વ્યાપક રીતે દૃષ્ટિકોણ યોજના પર આધારિત હોય છે. તેને કાયદામાં જણાવાયા મુજબ ગ્રામ સભા વડે મંજૂર થવી જરૂરી છે.

કામો દ્વારા સંધાન સાધી શકાય અને તે માટે રોજગાર બાંધધરી કાયદા દ્વારા ખૂટતી કડીઓ પૂરી શકાય કે જેની વિવિધ વિભાગો દ્વારા અમલમાં મૂકાતી યોજનાઓમાં જરૂર છે. બધાં જ સંસાધનો એક જ પરિયોજનામાં આવે અને રોજગાર બાંધધરી કાયદા ના કામમાં એ રીતે મૂલ્ય વૃદ્ધિ થાય, અને એ કામ માટે ટેકનિકલ ટેકો પૂરો પડાય. તેથી રોજગાર બાંધધરી કાયદા હેઠળના કામનાં આયોજન, પસંદગી અને અમલમાં ગુણવત્તા જળવાય. જળ સંગ્રહ કે જળનું જતન, દુકાળનો પ્રતિરોધ, લઘુ અને સૂક્ષ્મ સિંચાઈની નહેરો, પરંપરાગત જળાશયોનું નવીનીકરણ, બાગાયત, જમીન વિકાસ, પૂર નિયંત્રણ અને રક્ષણનાં કામો, પાણીનો ભરાવો થતો હોય તેવા વિસ્તારોમાં પાણીના નિકાલ માટેની ગટરો અને ગ્રામીણ રસ્તા દ્વારા સંધાન ઊભું કરવાની દરખાસ્ત છે.

ગુજરાતમાં સંધાન

છેક 2003થી ગુજરાત સરકાર સંધાન મોડેલ પર કામ કરે છે. ગુજરાત સરકારે રાજ્ય માટે સંધાનની પરિયોજના ઘડવા એક પ્રયોગ હાથ ધર્યો હતો.

2005માં રોજગાર બાંધધરી કાયદાના અમલ સાથે સંધાનના મોડેલને વેગ મળ્યો છે. ગુજરાતમાં પણ રોજગાર બાંધધરી કાયદા દ્વારા સંધાન સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસો થયા છે. રોજગારી, ટકાઉ અસ્કામતોનું સર્જન, ગ્રામીણ માળખાગત સવલતોનું સ્તર સુધારવું અને યોજનાઓના લાભોને વધારવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. વન વિભાગ, માર્ગ અને મકાન વિભાગ, સિંચાઈ વિભાગ, જળસંગ્રહનાં કામો અને કાર્યક્રમોનો અમલ કરનારા વિભાગો, આદિ જાતિ વિકાસ વિભાગ અને કૃષિ વિભાગ સાથે સંધાનનું આયોજન કરાયું છે. કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો મારફતે પંચાયતોને પ્રાપ્ય ભંડોળ સાથે રોજગાર બાંધધરી કાયદાના ભંડોળનું સંધાન ટકાઉ સામુદાયિક અસ્કામતોના બાંધકામ માટે કરી શકાય અથવા રોજગાર બાંધધરી કાયદા હેઠળ માન્ય કામો માટે કરી શકાય.

વન વિભાગ સાથે રસ્તાની બંને બાજુ અને તળાવોના કિનારે વૃક્ષોનું વાવેતર, ચેક ડેમ, વનીકરણ, સામાજિક વનીકરણ, વન વિસ્તારોમાં રસ્તાનું બાંધકામ અને દુકાળનો પ્રતિરોધ વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી શકાય. આંતરિક રસ્તાઓનું બાંધકામ અને ગટરકામ, ગામો વચ્ચેના રસ્તા, એપ્રોચ રોડ, ગરનાળાં વગેરેનું આયોજન માર્ગ અને મકાન વિભાગ સાથે સંધાન સાધીને કરી શકાય. રસ્તાના બાંધકામમાં માટીકામ કરવાની અને કપચી પાથરવાની જરૂર હોય ત્યાં તે કામ રોજગાર બાંધધરી કાયદા હેઠળ હાથ ધરી શકાય અને ડામર લગાડવાનું તથા રોલિંગનું કામ રાજ્યના અંદાજપત્રના ભંડોળમાંથી હાથ ધરી શકાય. સિંચાઈ વિભાગ સાથે મળીને જળસંગ્રહ અને જળના જતન અંગેનાં કામો, લઘુ અને સૂક્ષ્મ સિંચાઈ અંગેના કામો, પરંપરાગત જળ સ્રોતોનું નવીનીકરણ, તળાવો ઊંડા કરવાં, પાણીનો ભરાવો થતો હોય તે વિસ્તારોમાં ગટરકામ, ચેકડેમ, પૂર નિયંત્રણ અને પૂરથી રક્ષણ વગેરે જેવાં કામો લઈ શકાય છે. જે માટીકામ હોય કે જેમાં મજૂરીકામ હોય, તે રોજગાર બાંધધરી કાયદા હેઠળ હાથ ધરી શકાય અને સાધન-સામગ્રી તથા માળખાગત સવલતોનું ખર્ચ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારના કાર્યક્રમોને આધારે કરી શકાય. તેમાં જળાશયોનું સમારકામ, નવીનીકરણ અને પુનર્સર્જન, વૃદ્ધિત સિંચાઈ લાભ કાર્યક્રમ, પૂર નિયંત્રણ અને નદી સંચાલનનાં કામો, કૂવા રિચાર્જ કરવાની યોજના, ભૂગર્ભ જળ સંચાલન અને નિયમન યોજનાનો સમાવેશ થઈ શકે છે. જમીન વિકાસ, આદિ જાતિ ખેડૂતોને લઘુ સિંચાઈની સગવડ પૂરી પાડવી, બાગાયતની પરિયોજનાઓ, નહેરનું ખોદકામ, ખેતરોમાં પાઈપલાઈન અને સિંચાઈ માટેના કૂવા વગેરે કામો આદિ જાતિ વિભાગ અને કૃષિ વિભાગ સાથે સંધાન સાધીને કરી શકાય છે. રોજગાર બાંધધરી કાયદા માંથી બાંધકામનાં કામો થાય અને સ્વર્ણજયંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના કે રાષ્ટ્રીય સમ વિકાસ યોજના હેઠળ માળખાગત સવલતોનું ખર્ચ થઈ શકે છે.

ગુજરાતમાં અનેક જિલ્લામાં સંધાનના મોડેલનો પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે. ડાંગ અને દાહોદ જિલ્લામાં હાથ ધરાનારાં અનેક કામો કે એકમો માટે વિગતવાર યોજના તૈયાર કરાઈ છે. વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ, સિંચાઈ, ખેતીગત પ્રવૃત્તિઓનું વધારે સારું સંચાલન અને ક્ષમતાનિર્માણમાં સંધાન કરાઈ રહ્યું છે.

એવું પણ આયોજન કરવામાં આવ્યું છે કે ભૂગર્ભ જળની યોજનાઓના સંધાનને કારણે ભૂગર્ભ જળ રિચાર્જ

તાપી જિલ્લામાં સોનગઢ તાલુકાના કામદારોને ઘેરઘેર બેંકિંગ સવલત પૂરી પાડવા માટેનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. તેને માટે સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા અને ‘ફીનો’ની સહાય લેવામાં આવી છે.

પંચમહાલ જિલ્લામાં અનેક રીતે સંધાન સાધવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે. દરેક પ્રોજેક્ટમાં સંધાનના અમલ માટેની વ્યૂહરચના અને અસરના મૂલ્યાંકનનો પણ આ પ્રયાસોમાં સમાવેશ થાય છે. તેમાં જે પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરાઈ છે તેમાં સામુદાયિક સિંચાઈ, સિંચાઈનાં વર્તમાન સ્રોતોનું નવીનીકરણ, જળસંગ્રહ, અંતરિયાળ આદિવાસી વિસ્તારોમાં પાકા રસ્તા, અપોષણનું નિવારણ તથા ગ્રામીણ જીવનનિર્વાહમાં વૃદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે. કૃષિ પ્રવૃત્તિના વધુ સારા વ્યવસ્થાપન કૃષિવિજ્ઞાન કેન્દ્ર દ્વારા ટેકનોલોજીના ટેકા તથા પ્રદર્શનો વડે ક્ષમતા ઘડતર કરાયું છે. કચ્છ જિલ્લામાં રાષ્ટ્રીય વનીકરણ કાર્યક્રમનાં તમામ કામોનું સંધાન રોજગાર બાંધધરી કાયદા સાથે થવાનું છે.

જિલ્લા આયોજન: બીઆરજીએફમાં સંધાન માટેની વ્યવસ્થા

પછાત પ્રદેશ અનુદાન ભંડોળએ ઉપરથી નીચે તરફના આયોજનના અભિગમને બદલે સ્થાનિક સ્તરે સહભાગી રીતે આયોજન કરવા માટેનો અભિગમ ધરાવે છે. વર્તમાન નાણાકીય ભંડોળથી સ્થાનિક માળખાગત સવલતોમાં રહેલી ખાઈ દૂર કરવાનો અને અન્ય વિકાસલક્ષી જરૂરિયાતો પરિપૂર્ણ કરવાનો, પંચાયતો અને નગરપાલિકાઓનું ક્ષમતાનિર્માણ કરવાનો અને તેમને આયોજન કરતી કરવાનો, તેઓ પોતે જ નિર્ણયો કરે, અમલ કરે અને દેખરેખ રાખે તે માટે તેમને સક્ષમ બનાવવાનો તથા સ્થાનિક જરૂરિયાતોનું તેઓ પ્રતિબિંબ પાડી શકે તે માટે તેમને સક્ષમ બનાવવાનો ઉદ્દેશ છે. દરેક પંચાયત અને નગરપાલિકાને આયોજન કરનારા એક એકમ તરીકે ગણવામાં આવશે. ગ્રામ વિસ્તારોમાં આયોજનની પ્રક્રિયામાં ગ્રામસભા અને વોર્ડ સભા દ્વારા લોકભાગીદારી કલ્પવામાં આવી છે. શહેરી વિસ્તારોમાં વિસ્તાર સભા અને વોર્ડ સમિતિઓ દ્વારા લોકભાગીદારી વિચારવામાં આવી છે. જિલ્લામાં દરેક પંચાયત અને નગરપાલિકા દ્વારા સહભાગી યોજના તૈયાર કરાશે. તે યોજનામાં ક્ષેત્રીય યોજના, કેન્દ્ર પુરસ્કૃત યોજનાઓ, રોજગાર બાંધધરી કાયદા, કેન્દ્ર અને રાજ્ય નાણાં પંચ અને ભારત નિર્માણ યોજના મારફતે આવતાં નાણાં પંચાયતો અને નગરપાલિકાઓ દ્વારા જે સહભાગી યોજનાઓ તૈયાર કરવામાં આવશે તે જિલ્લા સ્તરે એકત્ર કરીને જિલ્લાની યોજના બનાવાશે. જિલ્લાની આ યોજનામાં જિલ્લામાં પ્રાપ્ય તમામ નાણાકીય સંસાધનોને ધ્યાનમાં લેવાશે અને વિલંબ, બેવડાપણું, ગળતર અને અન્યત્ર ખર્ચ વિના તેમનો ઈષ્ટતમ ઉપયોગ થાય તેનું ધ્યાન રખાશે.

74મા બંધારણ સુધારામાં જિલ્લા આયોજન સમિતિની રચનાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. કલમ - 243 ZDમાં જિલ્લા આયોજન સમિતિની રચના વિશે વિગતવાર જોગવાઈઓ કરાઈ છે. જિલ્લા સ્તરના આયોજન પાછળનો ખ્યાલ એ છે કે સ્થાનિક વિસ્તારના વિકાસ માટે એક સંકલિત, સહભાગી અને સંયોજિત યોજના બને. દરેક પંચાયત તથા નગરપાલિકાને એક આયોજન ઘટક તરીકે લેવા જોઈએ. જિલ્લા આયોજન સમિતિ પંચાયત તથા નગરપાલિકા વડે તૈયાર કરાયેલ આયોજનનું જિલ્લા સાથે સંધાન કરે છે અને જિલ્લા માટે એક સમગ્ર વિકાસ આયોજન તૈયાર કરે છે. આ વિચારસરણી આખી યોજનામાં પંચાયતને કેન્દ્ર બનાવવામાં આવી છે. એવી માન્યતા છે કે નીચેથી થતું આયોજન, કાર્યક્રમો તથા યોજનાઓનું સંધાન કરી શકે.

નાણાંનો પ્રવાહ કેવી રીતે વહેશે તેની વિગતો પણ નક્કી કરાઈ છે. બધાં જ નાણાં રાજ્યના એકત્રિત ભંડોળમાં તબદીલ કરવામાં આવશે અને ત્યાંથી તે 12મા નાણાં પંચની ભલામણ અનુસાર પંચાયતો અને નગરપાલિકાઓનાં ખાતામાં તબદીલ કરવામાં આવશે. મંજૂર થયેલા જે કામનો અમલ પંચાયતો કરતી હશે તેના હિસાબો અને છૂટાં કરાયેલાં નાણાંના ઉપયોગનું પ્રમાણપત્ર આપવાનાં રહેશે. રાજ્ય સરકારે ઠરાવેલી પેનલના વ્યવસાયી દ્વારા કામોનું ભૌતિક અને નાણાકીય ઓડિટ નિયમિતપણે કરવામાં આવશે.

કામોના અમલમાં સંધાન સાધવા માટે પંચાયત સ્તરે તેનું તંત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. પંચાયતો અને પાલિકાઓ દ્વારા તમામ કામોનો અમલ જે તે પ્રવૃત્તિની નકશાંકન પ્રક્રિયા અને કામો માટે ફાળવાયેલાં નાણાં અનુસાર કરાશે. અમલ માટે તમામ નાણાં પંચાયતો અને નગરપાલિકાઓને તબદીલ કરવામાં આવશે. જો કે, જે કામ પંચાયતો અને પાલિકાઓના કાર્યક્ષેત્રની બહાર હશે તો કયો વિભાગ કે કઈ સંસ્થા તેનો અમલ કરશે અથવા પંચાયતો કે પાલિકા પાસે તે કામનો અમલ કરાવશે તે જિલ્લા

આયોજન સમિતિ નક્કી કરશે. તેમને જ દેખરેખ અને નિરીક્ષણની સત્તા હશે.

ગુજરાતમાં છ જિલ્લાઓ પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ હેઠળ છે: બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, દાહોદ, પંચમહાલ, નર્મદા અને ડાંગ. માર્ગરેખાઓ અનુસાર તમામ છ જિલ્લાઓ માટે જિલ્લા કક્ષાની યોજનાઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે. જિલ્લા પંચાયતોએ આ યોજનાઓને મંજૂરી આપી છે.

તેમને માટે પછાત વિસ્તાર અનુદાન ભંડોળ સાથે સાથે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારની વિવિધ યોજનાઓમાંથી નાણાં મેળવાઈ રહ્યાં છે કે જેથી સ્થાનિક માળખાગત સવલતોમાં રહેતી ખાઈ પૂરી શકાય અને ગરીબી નિવારણના ઉદ્દેશ સાથે સુધારેલી ગુણવત્તા સાથેની સેવાઓ પૂરી પાડી શકાય.

સંધાન સિદ્ધ કરવા માટેના કેટલાક મુદ્દા

વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમો અને વિકાસલક્ષી પ્રયાસોમાં સંધાન સાધવું એ ઘણા લાંબા સમયથી રાજ્યોમાં વિકાસલક્ષી વહીવટી તંત્ર માટે એક ચિંતાનો મુદ્દો રહ્યો છે. સંધાન સાથે સંલગ્ન એવા કેટલાક મુદ્દાઓ નીચે આપ્યા છે:

1. અંકુશ ગુમાવવાનો ડર

તમામ માર્ગરેખાઓમાં જુદા જુદા કાર્યક્રમો વચ્ચે સંકલન અને સંધાન ઊભું થાય તેમ જણાવાયું હોવા છતાં વિવિધ વિભાગો વચ્ચે પરામર્શ થતો નથી. અન્ય વિભાગો દ્વારા આયોજિત પરિયોજનાઓ માટે નાણાં ફાળવવામાં હંમેશાં પ્રતિકાર ઊભો થાય છે. વિભાગોને એમ લાગે છે કે તેઓ તેમનાં સંસાધનો ઉપરનો અંકુશ ગુમાવે છે. સંધાન સાધવા માટે આ નાખુશી દૂર કરવી જ જોઈએ. રાજ્ય સ્તરે તમામ સંબંધિત ખાતાંએ એક પ્રકારે સર્વસંમતિ ઊભી કરવી જ જોઈએ અને તે જિલ્લા સ્તરે પહોંચાડવી જોઈએ કે જેથી તે સંધાનની પ્રક્રિયા શરૂ કરી શકે.

2. સંસ્થાગત મંચની ગેરહાજરી

હાલ સંધાન માટે કોઈ સંસ્થાગત મંચ નથી. વિભાગોના કર્મચારીઓ દ્વારા ઘણી વાર એવો સવાલ ઉઠાવવામાં આવે છે કે દેખરેખ કેવી રીતે રખાશે અને આયોજિત રીતે સંધાન કેવી રીતે થશે. જે વિભાગો સંધાન સાધવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ વિભાગોની બહારથી સંસાધનો આવવાનાં હોય તો એ ઘણી વાર મુશ્કેલ બની જાય છે. વિવિધ વિભાગોએ દેખરેખ અને હિસાબની સમાન વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ નહિ તો એક જ કામની બેવડી નોંધની સમસ્યા ઊભી થઈ શકે છે. જુદા જુદા કાર્યક્રમોમાં એક જ કામની નોંધ ન લેવાય તે માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા ઊભી થયેલી હોવી જોઈએ. હાલ, વિવિધ વિભાગોની નોંધની સામસામી ચકાસણી માટે કોઈ વ્યવસ્થા ઊભી થયેલી નથી.

3. વિવિધ વિભાગો વચ્ચે સંકલન

હાલ વિવિધ વિભાગો વચ્ચે સંકલન સાધવા અને સંસાધનો એકત્ર કરવા માટે કોઈ સક્ષમ સત્તામંડળ નથી. દા. ત. જિલ્લાના કલેક્ટર જેવા જિલ્લા સ્તરના અધિકારી સંધાન સાધવા માટે આદેશ અને સત્તા આપવાં જરૂરી છે. એવી પણ એક સામાન્ય લાગણી છે કે જિલ્લા સ્તરને બદલે રાજ્ય સ્તરે સંધાન સધાય તો તે વધારે ઉચિત છે અને તે વધારે સારું છે. વિવિધ વિભાગો વચ્ચેનું સંધાન ગ્રામ પંચાયત સ્તરે સંધાન ન પણ કરે. અનેક અભિગમોનો ઉપયોગ કરવો પડે તેમ છે.

4. ભંડોળ વિશે માહિતીનો અભાવ

ખાસ કરીને જે વિભાગો પાસે ઓછું ભંડોળ હોય અને પારસ્પરિક ભંડોળ પ્રાપ્તિની વ્યવસ્થા ના હોય તો ભંડોળ મેળવવા માટે સ્પર્ધા ઊભી થાય છે. પ્રાપ્ય ભંડોળ વિશેની માહિતી મેળવવાનું મુશ્કેલ હોય છે. વિવિધ ક્ષેત્રો હેઠળ જે ભંડોળ ફાળવાયું છે તેની કાં તો ખબર નથી, અથવા તેની વિગતો આપવાનો ઈન્કાર કરવામાં આવે છે. નાણાંના પ્રવાહ વિશે માહિતી ન મળે તો સંધાન ઉચિત રીતે થતું નથી.

5. સર્વગ્રાહી પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમનો અભાવ

હાલ કોઈ સંકલિત કે સર્વગ્રાહી તાલીમ કાર્યક્રમ નથી. દરેક વિભાગની તાલીમ જુદી જુદી છે અને ક્ષેત્રીય છે. સંધાન સાધવામાં તેનાથી મદદ ના મળે. વિવિધ વિભાગોનાં સંસાધનો એકત્ર કરવાની જરૂર છે કે જેથી એક સર્વગ્રાહી તાલીમ કાર્યક્રમ ઘડી શકાય અને તે સંધાન સાધવા માટે જરૂરી કુશળતા કર્મચારીઓમાં ઊભી કરે.

18. દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન

દુનિયાભરમાં વિકાસ માટેના મોટા પ્રયાસો વિવિધ કાર્યક્રમો અને પરિયોજનાઓના સંદર્ભમાં વિચારવામાં આવ્યા છે અને પછી તેમનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. કેન્દ્ર અને રાજ્ય પ્રેરિત કાર્યક્રમોના અમલ માટે વિગતવાર માર્ગરેખાઓ તૈયાર કરવામાં આવતી હોય છે. તમામ કાર્યક્રમો અને પરિયોજનાઓ ઉપર નિયમિત દેખરેખ રખાય અને તેમના ઉપર નજર રખાય તે જરૂરી છે કે જેથી ઈચ્છિત હેતુ માટે જ સંસાધનો વપરાય અને યોજના મુજબ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરાય, ઉપરાંત, કોઈ પણ જાતના અવરોધ કે જોખમો વિના કાર્યક્રમ યોગ્ય દિશામાં આગળ ધપે અને તેના હેતુઓ સિદ્ધ થાય.

દેખરેખ:

દેખરેખ સંચાલકોને પરિયોજનાની વાસ્તવિક અને સંભવિત ખામીઓ, નબળાઈઓ અને સમસ્યાઓ વિશે બહુ મોડું થાય તે પહેલાં સચેત કરે છે. તેને પરિણામે પરિયોજનાના સંચાલકોને પરિયોજનામાં સમયસર સુધારાત્મક પગલાં ભરવાની અને જરૂરી ગોઠવણો કરવાની તક મળે છે

પરિયોજનાની કાર્યક્ષમતા, અસરકારકતા, અસર, ચિરંતનતા અને પ્રસ્તુતતા નક્કી કરવા માટે પરિયોજનાની પદ્ધતિસર અને સ્વતંત્ર જાંચ કરવામાં આવે છે. મૂલ્યાંકનમાં સંસાધનોનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કેવી રીતે થયો તે તપાસવામાં આવે છે. તેમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઔચિત્ય તપાસાય છે એટલે કે તેમનું ઉત્પાદન અને

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

ગુણવત્તા ચકાસાય છે. મૂલ્યાંકનમાં ઈચ્છિત પરિવર્તનો આવ્યાં કે નહિ અને વધારાની દરમ્યાનગીરી ન કરાય તો પણ એ પરિવર્તનો લાંબા ગાળા સુધી ટકી શકે એમ છે કે નહિ તે જોવામાં આવે છે. (અસર તથા ટકાઉપણું) તેમાં માત્ર આંકડાકીય તપાસ નથી કરાતી પરંતુ કુશળતા, વલણ, વર્તન, જીવનની ગુણવત્તામાં ફેરફાર, જાહેર નિર્ણય પ્રક્રિયામાં ભાગીદારીનું સ્તર, સશક્તિકરણ, જૂથનું મજબૂતીકરણ વગેરે જેવી ગુણાત્મક બાબતોને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

મહત્વના પારિભાષિક શબ્દો:

મૂલ્યાંકન અને દેખરેખમાં કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

અસર મૂલ્યાંકન

પરિયોજનાને પરિણામે તેના અમલના વિસ્તારમાં સીધી કે આડકતરી રીતે જે વિધાયક કે નકારાત્મક પરિણામો આવે તે.

ચિરંતનતા

અમલકર્તા સંસ્થા પરિયોજના માટેની સહાય પૂરી થઈ ગયા પછી પણ કેટલે અંશે પરિયોજનાના હેતુઓ સિધ્ધ કરવાનું ચાલુ રાખી શકે છે તે.

પ્રસ્તુતતા

ઓળખી કઢાયેલી પ્રાથમિકતા ધરાવતી જરૂરિયાતો અને નિસ્ખત ધરાવતી બાબતોના સંદર્ભમાં પરિયોજનાનો તર્ક અને હેતુઓ કેટલા પ્રમાણમાં યોગ્ય અને મહત્વના બની રહે છે.

પરિણતિ અને પરિણામ

આ બંને શબ્દો વચ્ચે સ્પષ્ટ તફાવત નજરે પડે છે. તેથી આ બંને શબ્દોને સમાનાર્થી ગણવા જોઈએ નહિ. પરિણતિ એ ટૂંકા ગાળાનું છે. જ્યારે પરિણામ લાંબાગાળાનું છે. તે ટકાઉ હોય પણ ખરું અને ન પણ હોય. દા. ત. કોઈ પરિયોજનામાં કોઈ વિસ્તારમાં પાણી, સફાઈ, આરોગ્ય વગેરે જેવી પાયાની સેવાઓની પરિસ્થિતિ સુધારવાનો ઉદ્દેશ હોય અને ગામમાં 10 હેન્ડપંપ નાખવામાં આવ્યા એ પરિણતિ કહેવાય અને અછતવાળા એ ગામમાં પીવાનું પાણી મળે એ પરિણામ કહેવાય. એટલે આપણે એમ કહી શકીએ કે પરિણતિ એ તત્કાળ ઊભી થતી અસર છે, જ્યારે પરિણામ એ અસર છે.

હિતધારકો

હિતધારકો એટલે એ સમુદાય, હિત જૂથો, સંસ્થાઓ કે એજન્સીઓ કે જેઓ સીધી કે આડકતરી રીતે પરિયોજના પર પ્રભાવ પાડે છે કે પછી પરિયોજના સાથે સંકળાયેલા હોય છે.

મુલ્યાંકન કરનાર: જે વ્યક્તિ પરિયોજના અથવા કાર્યક્રમનું મુલ્યાંકન કરે છે તે મુલ્યાંકન કરનાર બહારના અથવા અંદરના હોઈ શકે. બહારના મુલ્યાંકનકાર એ બહારની પરિયોજનામાંથી લીધેલા હોય છે, જ્યારે અંદરના મુલ્યાંકનકાર પરિયોજના સાથે સીધા સંકળાયેલા હોય છે.

સાધનો: દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન હાથ ધરવા માટે અનેક સાધનો અને પદ્ધતિઓ પ્રાપ્ય છે. જુદા જુદા સંદર્ભમાં કાર્યક્રમો અને પરિયોજનાઓ પર દેખરેખ રાખવા માટે અને મૂલ્યાંકન કરવા માટે આ સાધનો ઉપયોગમાં લેવાયાં છે અને તેમનું પરીક્ષણ કરાયું છે.

નિર્દેશકો: જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તે જોવા માટે, સંસાધનોનો કેટલો ઉપયોગ થયો તે જોવા માટે, પ્રવૃત્તિઓની

નોંધ કરવા માટે, લોકો-સામુદાયો-મહિલાઓ-પર્યાવરણ વગેરે ઉપર પરિયોજનાની અસર જોવા માટે નિર્દેશકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. નિર્દેશકો એટલે વિકાસલક્ષી પરિયોજનાઓ કે કાર્યક્રમો માટેનાં સાધનો, પરિણામ પ્રક્રિયાઓ, અને અસરો. જો નિર્દેશકો નક્કી કરવામાં હિતધારકો સામેલ થયા હોય તો સંચાલકો દ્વારા નિર્ણયો લેવામાં એમનો ઉપયોગ થવાની શક્યતાઓ વધી જાય છે. કામગીરી નિર્દેશકો કામગીરીના લક્ષ્યાંકો નક્કી કરવામાં અને એ લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવાની દિશામાં સધાયેલી પ્રવૃત્તિ માપવામાં મદદ કરી શકે છે. સમસ્યા ઓળખી શકાય છે અને તેને આધારે સુધારાત્મક પગલાં ભરી શકાય છે.

નિર્દેશકો ગુણાત્મક કે જથ્થાત્મક હોઈ શકે છે. જથ્થાત્મક નિર્દેશકોમાં સંખ્યા કે રકમો આવે છે. જેમ કે, પરિવારોની સંખ્યા, પ્રાપ્ત વેતન, રસીકરણ પામેલાં બાળકોની સંખ્યા. ગુણાત્મક નિર્દેશકોને વર્ણન સાથે સંબંધ છે. જેમ કે, સહભાગિતા, સશક્તિકરણ, વલણો વગેરે. નિર્દેશક ગુણાત્મક હોય કે જથ્થાત્મક, વસ્તુલક્ષી રીતે તેની ચકાસણી થાય એવી પરિપાટી ઊભી થવી જોઈએ. પરિયોજનાના સંચાલનમાં તેને વસ્તુલક્ષી રીતે ચકાસણીક્ષમ નિર્દેશક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આદર્શ બાબત તો એ છે કે પરિયોજનાના આરંભે જ નિર્દેશકો ઓળખી કાઢવામાં આવે. એ નિર્દેશકો અનુસાર માહિતી કેવી રીતે અને ક્યાંથી એકત્ર કરી શકાય તેની સંપૂર્ણ સમજ હોવી જરૂરી છે. એને ચકાસણીનાં સાધનો અને ચકાસણીનાં સ્ત્રોતો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

પદ્ધતિઓ

દેખરેખ હેતુ અને અમલની પ્રક્રિયાના ભાગ તરીકે માહિતી ભેગી કરવી જ જોઈએ. પરિયોજનાની વિવિધ પ્રકારની આંકડાકીય માહિતી, ક્ષેત્રીય મુલાકાતોની નોંધો અને તેમની મેળવણી કરવા માટેનાં માળખાં અને પત્રકો દેખરેખ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી થાય છે. મૂલ્યાંકનમાં પણ દેખરેખ માટે ઊભી કરાયેલી માહિતી ખૂબ જ ઉપયોગી થાય છે. જો કે, મૂલ્યાંકનમાં એક જ પ્રકારની માહિતી ભેગી કરવા માટે સર્વેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. તેમાં લોકો કે પરિવારોની પસંદગી નમૂના પદ્ધતિને આધારે કરી શકાય. ઉપરાંત પ્રગતિ વિશે જાણવા માટે ચોક્કસ મુદ્દાઓ, જેવાં કે શાળામાં નોંધણી, માતૃત્વ મૃત્યુ દર અને બાળમૃત્યુ દરની સમસ્યાઓ વિશેની પ્રક્રિયાઓ જોવા માટે પાયાની માહિતી ભેગી કરવાનું વિકસાવી શકાય. તેને માટે પરિયોજનાના આરંભે જ સર્વે હાથ ધરી શકાય છે. આ પ્રકારની પાયાની માહિતી એક આરંભભિંદુ છે. તેના પરિણામે પરિયોજનાના અમલ અગાઉ શું હતું અને પછી શું છે તે જાણી શકાય છે. જમીન વિકાસ, વનીકરણ, તળાવો કે કૂવા ઊંડાં કરવાં વગેરે જેવી પરિયોજનાઓમાં અગાઉનું ચિત્ર શું છે તે જાણવાનું ઉપયોગી બનતું હોય છે. જો ફોટા પાડવાની વ્યવસ્થા ના હોય તો સ્થાનિક લોકોને પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ વિશે ચર્ચા કરવાનું અને તેને આધારે ચિત્રો દોરવાનું કહેવામાં આવે છે. તુલના કરવા માટે તેનો ઉપયોગ પછી કરી શકાય છે.

1. ઝડપી મૂલ્યાંકન

લાભાર્થીઓ અને અન્ય હિતધારકોનાં મંતવ્યો જાણવાની અને તેમનો પ્રતિભાવ મેળવવાની આ ઝડપી અને ઓછી ખર્ચાળ પદ્ધતિ છે. માહિતી માટેની નિર્ણયકર્તાઓની જરૂરિયાતો તેનાથી સંતોષાય છે. સંચાલકોને નિર્ણયો કરવા માટે તેનાથી ઝડપથી માહિતી મળે છે. ખાસ કરીને પરિયોજના કે કાર્યક્રમ સ્તરે એ ખૂબ જ મહત્વનું બને છે. પરિયોજનાને પરિણામે આવેલા ફેરફારો વિશે તે ગુણાત્મક સમજ પૂરી પાડે છે. એ વિવિધ હિતધારકો સાથે ચર્ચા-વિચારણા દ્વારા થાય છે. મહત્વનાં માહિતીદારોની મુલાકાત, જૂથ ચર્ચાઓ અને મુલાકાતો, સમુદાય સ્તરની બેઠકો, જૂથ મુલાકાતો, પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ, લઘુ સર્વે અને વિવિધ દાખલાઓનું દસ્તાવેજીકરણ એ ઝડપી મૂલ્યાંકન કેટલાક રસ્તા છે. પરિયોજના કે કાર્યક્રમના વિસ્તારો કે લક્ષ્યાંક જૂથમાંથી આવા ઉદાહરણીય દાખલાઓ સૌથી શકાય છે.

2. ખર્ચ-લાભ વિશ્લેષણ અને ખર્ચની અસરકારકતાનું વિશ્લેષણ:

જે પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં આવી છે તેમાં થયેલું ખર્ચ તેનાથી મળેલાં પરિણામો અને અસરના સંદર્ભમાં તપાસવા માટેનાં આ સાધનો છે. ખર્ચ-લાભ વિશ્લેષણમાં સાધન ખર્ચ અને પરિણામ બંનેનો નાણાકીય સંદર્ભમાં માપવામાં આવે છે. ખર્ચની અસરકારકતા માપવામાં આવે ત્યારે ખર્ચને નાણાકીય સંદર્ભમાં મપાય છે અને પરિણામોને બિન-નાણાકીય સંદર્ભમાં મપાય છે. દા. ત. જો આરોગ્ય સંભાળ માટે વ્યક્તિદીઠ રૂ. 50નું ખર્ચ થયું હોય તેના સંદર્ભમાં માપવામાં આવે છે. કાર્યક્રમની કાર્યક્ષમતા માપવા માટે કે તેનો અંદાજ બાંધવા માટે આ એક સારી પદ્ધતિ છે. આ વિશ્લેષણમાંથી જે તારણો મળે છે તે નીતિનિર્ધારકો અને દાતા સંસ્થાઓને સમજાવવા માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે. ઉપરાંત, થયેલા લાભ દર્શાવીને પ્રવૃત્તિઓને વાજબી ઠરાવી શકાય છે. જો કે, આ પદ્ધતિ ઘણી ટેકનિકલ છે અને તે હાથ ધરવા માટે તાલીમબદ્ધ માનવ સંસાધનોની જરૂર પડે છે.

3. અભિગમો

છેલ્લા ઘણા સમયથી દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન અભિગમો બદલાય છે. પરિયોજનાના સંચાલકો પાસે અંકુશ હોય એના બદલે જેમને માટે પરિયોજના ઘડાઈ છે અથવા ઊભી કરાઈ છે એ લોકોના હાથમાં અંકુશ હોય એવો અભિગમ ઊભો થયો છે. એટલે હવે પ્રણાલીગત મૂલ્યાંકનને બદલે સહભાગી મૂલ્યાંકન એવો ખ્યાલ પ્રચલિત બન્યો છે. પારકર ડી. નારાયણ 1993 પરંપરાગત અને સહભાગી મૂલ્યાંકનના અભિગમો વચ્ચેનો તફાવત ટૂંકમાં આ મુજબ રજૂ કરે છે:

	પરંપરાગત મૂલ્યાંકન	સહભાગી મૂલ્યાંકન
શા માટે	ઉત્તરદાયિત્વ, જો નાણાં નો પ્રવાહ ચાલુ રહે તો પરિયોજના વિશે ત્વરિત નિર્ણયો સામાન્ય રીતે લેવામાં આવે છે.	સ્થાનિક લોકો પ્રક્રિયા શરૂ કરે તે માટે તેમને સક્ષમ બનાવવા, તેઓ તેના પર નિયંત્રણ ધરાવે અને સુધારાત્મક પગલાં તે માટે તેમને સક્ષમ બનાવવા.
કોણ	બહારના નિષ્ણાંતો	સમુદાયના સભ્યો, પ્રોજેક્ટનો સ્ટાફ, પ્રાયોજક
કેવી રીતે	વૈજ્ઞાનિક વસ્તુલક્ષિતા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે, મૂલ્યાંકનકારો અન્ય સહભાગીઓથી અંતર રાખે છે, એકરૂપી જટિલ પ્રક્રિયાઓ હોય છે અને પરિણામો મોડેથી અને મર્યાદિત પ્રમાણમાં મળે છે.	સ્વમૂલ્યાંકન, સ્થાનિક સંસ્કૃતિને અનુકૂળ એવી સરળ પદ્ધતિઓ, મૂલ્યાંકનની પ્રક્રિયામાં સ્થાનિક સામેલગીરી દ્વારા પરિણામોની તત્કાળ જાણકારી.
શું	સફળતાના નિર્દેશકો અગાઉથી નક્કી થાય, ખાસ કરીને ખર્ચ અને પરિણામ.	લોકો પોતે જ સફળતાના નિર્દેશકો નક્કી કરે છે.
ક્યારે	વચગાળામાં અને પ્રોજેક્ટ પૂરો થાય ત્યારે	કાર્યક્રમમાં સુધારા કરવા માટે ગમે ત્યારે મૂલ્યાંકન થાય, દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન સાથે સાથે થાય, તેથી વારંવારનાં મૂલ્યાંકનનો સતત થાય.

● **સહભાગી દેખરેખ તથા મૂલ્યાંકન:** દેખરેખ માટેનાં સાધનોના ડિઝાઈનીંગ, નિર્દેશકો ગોઠવવા, માહિતી મેળવવી તથા તેનું વિશ્લેષણ કરવું, અંતરને ઓળખવું, નિષ્કર્ષનો અહેવાલ તૈયાર કરવો, ભલામણોની સૂચી બનાવવી, પરિણામોનો પ્રચાર કરવો તથા કાર્યક્રમના દેખાવને સુધારવા માટે કાર્ય આયોજન તૈયાર કરવાથી શરૂ કરીને સમગ્ર પ્રક્રિયામાં એક પરિયોજનાના નિરીક્ષણ તથા મૂલ્યાંકનમાં સહભાગીતા ઊભી કરી શકાય. સહભાગી નિરીક્ષણ તથા મૂલ્યાંકનનો ઉપયોગ અસરની આકારણી, કાર્યક્રમનું આયોજન તથા વ્યવસ્થાપન, સંસ્થાનું મજબુતીકરણ, હિસ્સેદારોના વલણને સમજવું, તથા લોકોની જવાબદારી ઘડવા માટે કરી શકાય. સહભાગી દેખરેખ તથા મૂલ્યાંકન પરિકલ્પનાના હિસ્સેદારની સક્રિય સંડોવણી માટે વ્યવસ્થા કરે છે.

સહભાગી દેખરેખ પરિયોજનાનો કેવી રીતે અમલ થઈ રહ્યો છે તેનું ચિત્ર પૂરું પાડે છે. આયોજન મુજબ પ્રવૃત્તિઓમાં થઈ રહી છે કે નહિ એની માહિતી તે આપે છે. હિતધારકો સાથે વાતચીત કરવામાં આવે છે તેથી સમગ્ર પ્રક્રિયામાં નાના-મોટા સુધારા થઈ શકે છે, અને પ્રવૃત્તિઓને સાચી દિશામાં લઈ જઈ શકાય છે.

સહભાગી મૂલ્યાંકન કાર્યક્રમની કામગીરી સુધરે છે. કાર્યક્રમના લાભાર્થીઓને સાંભળવામાં આવે અને તેમની પાસેથી શીખવામાં આવે, તથા એવું જ ક્ષેત્રીય કાર્યકરો તથા અન્ય હિતધારકોના થઈ શકે છે. મૂલ્યાંકનમાં કયા પ્રશ્નો દ્વારા માહિતી મહત્વના સુધારા થઈ શકે છે. મૂલ્યાંકન કયા પ્રશ્નો દ્વારા માહિતી મેળવવી એ નક્કી કરવામાં અને મળેલી માહિતીનું વિશ્લેષણ કરવામાં પરિયોજનાના અંદરના માણસોને જો વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં સામેલ કરવામાં આવે તો તેઓ કામગીરી સુધારવા માટે માહિતીનો ઉપયોગ કરે એવી શક્યતાઓ વધી જાય છે. એ રીતે, સહભાગી મૂલ્યાંકન કાર્યક્રમનો અમલ કરનારાઓ અને લાભાર્થીઓ બંને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને આધારે શક્તિમાન બનાવે છે.

પરંપરાગત રીતે જોઈએ તો, દાતા સંસ્થાઓ અને સરકારી સંસ્થાઓ લાભાર્થીઓને ઉત્તરદાયી બનાવવા માટે તેનો ઉપયોગ કરતી હતી કે જેથી નક્કી થયેલાં લક્ષ્યાંકો અને ધ્યેયો સિદ્ધ કરી શકાય. તાજેતરમાં સહભાગી દેખરેખ અને મૂલ્યાંકનનો ઉપયોગ વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં સહભાગીઓ અને સ્થાનિક સમુદાય સરકારી સંસ્થાઓ અને દાતાઓની કામગીરી ઉપર દેખરેખ રાખવા અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે કરી રહી છે. આ પ્રકારની દેખરેખથી સરકારને જવાબદાર બનાવવામાં આવે છે અને જાહેર કાર્યક્રમોથી સમુદાયની જરૂરિયાતો કેટલી સંતોષાય છે તેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. સામાજિક અન્વેષણ, આવશ્યક સેવાઓ ઉપર નાગરિકો કે સમુદાયની દેખરેખ, જનસુનાવણી વગેરે એવી કેટલીક પદ્ધતિઓ છે કે જેમનો ઉપયોગ હિતધારકોની સહભાગિતા સાથે વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમો ઉપર દેખરેખ રાખવા અને તેમનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે કરાતો હોય છે. મોટા ભાગની નવી વિકાસલક્ષી યોજનાઓમાં સમગ્ર પરિયોજના ચક્રમાં એટલે કે આયોજન, અમલ અને દેખરેખમાં સહભાગી પ્રક્રિયાનું મહત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. કંઈક અંશે સરકારે પણ મોટા પાયાના વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોમાં સમુદાયની સહભાગિતા ઊભી કરવાની જરૂરિયાતનો સ્વીકાર કર્યો છે. ભારતના મોટા ભાગના રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરના વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોમાં સહભાગી દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન માટે અંતર્નિહિત વ્યવસ્થા હોય છે જ.

ઘણા વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોમાં આયોજન, અમલ અને દેખરેખ માટેની વ્યવસ્થા અંતર્નિહિત હોય છે. મોટાભાગની નવી વિકાસ યોજનાઓ એ સમગ્ર પરિયોજના ચક્રમાં સહભાગી પ્રક્રિયાનાં મહત્વને જાણ્યું

છે. દા. ત. આયોજન, અમલીકરણ તથા દેખરેખ સરકારે પણ અમુક અંશે મોટાપાયાના વિકાસ કાર્યક્રમોમાં સમુદાયની સહકારીતા ઊભી કરવાની જરૂરિયાત સ્વિકારી ભારતનાં મોટાભાગના રાષ્ટ્રીય તથા રાજ્ય સ્તરના કાર્યક્રમોમાં આયોજન, અમલીકરણ તથા દેખરેખની સહકારીતા અંતર્નિર્ણિત હોય છે. પછાત પ્રદેશ અનુદાન ભંડોળ, મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધધરી યોજના કે જે લોકોને સામાજિક અન્વેષણ દ્વારા ગ્રામસભામાં નીચે તરફની જવાબદારી/વિશ્વસનિયતા માટે સમાવે છે, તે આનાં ઉદાહરણો છે.

રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આરોગ્ય મિશનમાં પણ મિશનના અમલ ઉપરની દેખરેખ અને તેના મૂલ્યાંકન માટે એક ટૂલકિટ તૈયાર કરવામાં આવી છે. મિશનના દસ્તાવેજમાં તે માટેના નિર્દેશકો પણ લખવામાં આવ્યા છે.

19. સામાજિક ઑડિટ

સામાજિક ઑડિટનો મૂળભૂત હેતુ પ્રકલ્પો, કાયદાઓ તથા નીતિઓનાં અમલીકરણમાં જાહેર જવાબદારીની ખાતરી કરાવવાનો છે. આ એ પ્રક્રિયા છે, જે વિકાસનાં પ્રથમ તબક્કા માટે જાહેર સંસ્થાઓ વડે ઉપયોગમાં લેવાયેલ નાણાકીય તથા બિન નાણાકીય સ્ત્રોતોની વિગતો દર્શાવે છે. તેમાં મોટેભાગે ગ્રામસભા જેવા જાહેર મંચ દ્વારા યોજનાનો નક્કી થયેલી વસ્તીને કેટલી અસરકારકતાથી ફાયદો મળ્યો, તથા આ ફાયદો લોકો સાથે કેવી રીતે વહેંચવામાં આવ્યો તેનું મૂલ્યાંકન થાય છે. સામાજિક ઑડિટ અંતિમ ઉપભોક્તાને વિકાસના પ્રારંભિક તબક્કાને ચકાસવાની તક આપીને લોકોને જવાબદારી તથા પારદર્શિતા તરફ આગળ વધારે છે. સામાજિક ઑડિટ એ જાહેર જાગૃતિ તથા દેખભાળની સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. એ ખૂબ અગત્યનું છે, કે જે સામાન્ય લોકોનાં લાભ માટે કાર્યક્રમ અથવા પરિયોજના બનાવાઈ છે, તેમને તેનાં લક્ષ્ય વિશે પ્રશ્નો પૂછવા સશક્ત કરાય છે. (અસરકારકતા, નિષ્પત્તિ તથા કાર્યક્રમની અસર). જ્યારે સામાન્ય લોકો અમલીકરણ સંસ્થાને માહિતી આધારિત પ્રશ્નો પૂછે, ત્યારે તે જવાબદારી તરફ દોરી જાય છે. તે લોકોને પોતાના હક્કો તથા અધિકાર વિશે જાગૃક્તા વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે, સહકારિતા માટે માર્ગ કંડારે છે તથા કાર્યક્રમ સેવાની રીત સુધારે છે. એ અનુભવાયું છે કે કાર્યક્રમની ખરાબ રજુઆત લોકોની પોતાની વડે જ જવાબદારીના માપદંડો દ્વારા સુધારાય છે.

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

વિસ્તારથી કહીએ તો સામાજિક ઑડિટ પ્રક્રિયામાં નીચેના ઘટકોનો સમાવેશ છે.

- (1) વિકાસના પ્રારંભિક તબક્કા માટે જાહેર સંસ્થાઓ વડે ઉપયોગમાં લેવાયેલ નાણાકીય તથા બીજા નાણાકીય સ્ત્રોતોની માહિતીની ઉપલબ્ધી.
- (2) અંતિમ ઉપયોગકર્તા/લાભ મેળવનાર/લોકોને કાર્યક્ષમ બનાવવા તથા
- (3) છેવાડાના વપરાશકાર વડે માહિતીની ચકાસણી સામાજિક ઑડિટની સફળતા સંલગ્ન માહિતીને કેવી રીતે ખુલ્લી મૂક્યા છે અને તે કેટલો બહોળો પ્રચાર કરાય છે તેના પર નિર્ભર છે. સામાન્ય રીતે ગરીબ લોકો જાહેર કાર્યક્રમો વિશે સવાલ પૂછતા નથી, માટે તેમને તેમના માટે બનાવાયેલા કાર્યક્રમોની અસરકારકતા વિશે પ્રશ્નો પૂછવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા તથા સશક્ત કરવા જરૂરી છે. આ પત્રમાં મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ બાંધકામ ધારામાં કામમાં લેવાના સામાજિક ઑડિટના મહત્વના પાઠો, સામાજિક જવાબદારીની દરખાસ્ત કરવા માટે દર્શાવાયા છે.

મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધકામ યોજનાની સામાજિક ઑડિટ કમિટીને કામની બહાલી, મસ્ટર રોલ, કામની માપણી, પગાર પત્રક તથા બીજા બધા વ્યવહારને લગતી માહિતી એકઠી કરવાની સત્તા અપાઈ છે. આ માહિતીનું વિશ્લેષણ કરાય છે અને ખૂબ સાદા ઢાંચામાં લોકો પાસે રજુ કરાય છે તથા લોકોનો અભિપ્રાય મગાય છે. સામાજિક ઑડિટ કમિટીને કઈ જાતની માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવાય છે, તે જાહેર કરવું જરૂરી છે. તે ઉપરાંત, સામાજિક ઑડિટ સમિતિ વડે મગાયેલ બધી માહિતી પૂરી પાડશે. મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધકામ યોજનામાં સામાજિક જવાબદારીના ભાગરૂપે, સામાજિક ઑડિટને ફરજિયાત બનાવ્યું છે. ભારતમાં આ પહેલો કાર્યક્રમ છે, જેમાં સામાજિક ઑડિટ રજુ કરવામાં આવ્યું છે. ભારતીય વિકાસ કાર્યક્રમોમાં સામાજિક ઑડિટ નવું છે. છેલ્લાં ચાર વર્ષમાં તેઓ કાર્યની ખરાબ રીતો તેમ જ ચર્ચાઓ ઊભી કરી છે. નજીકના ભૂતકાળમાં બહોળા ક્ષેત્રમાં સામાજિક ઑડિટની પ્રથા તથા ચર્ચા વિચારણા સંચાલનમાં સુધારણા તથા જાહેર જવાબદારીની ખાતરીના ભાગ તરીકે થતી હતી. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં ત્રણ પ્રકારની પદ્ધતિ છે.

પ્રથમ વલણ ગ્રામસભામાં કરાયેલ ઘોષણા દ્વારા કાયદાકીય માળખાનાં સ્વનિયંત્રણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી છે. કાર્ય સ્થળે મંજૂરી તથા ખર્ચના સમાવેશની માહિતી પૂરી પાડતાં માહિતી પ્રસારણ બોર્ડની શરૂઆત કેરળથી થઈ હતી અને હવે ઘણાં રાજ્યોમાં તે મુજબ કરવામાં આવે છે. કેરળે તેનાં બુલેટીન બોર્ડમાં એનઆરઈજીએને લગતી ઘણી માહિતી જાહેર કરવામાં પૂરતી પ્રગતિ કરી છે. આ તેમનાં લોકો વડે આયોજન પ્રક્રિયા તથા સફળ ઘોષણા માટે અગાઉ અપાયેલ વચન સાથે જોડાયેલ છે. નાગરિકો ને જ્યારે વિકાસ કાર્યક્રમોને લગતી માહિતી પૂરી પડાય છે ત્યારે તેમનો રસ તથા સંડોવણી વધે છે. ઘણાં રાજ્યોમાં જ્યાં સ્થાનિક લોકો પારદર્શક પદ્ધતિમાં ચર્ચા કરે છે, ત્યાં લાભ મેળવનારની પસંદગી માટે ગ્રામસભામાં લોકોની ભાગીદારી વધી છે. રાજસ્થાનની સામાજિક ઑડિટ માર્ગદર્શિકા અસરકારક સામાજિક ઑડિટના સંચાલન માટેનાં તબક્કાવાર વલણ પૂરાં પાડે છે. તેણે સરકારી અમલદારોની નિમણુંક તથા ગ્રામ પંચાયત સ્તરે સ્થાનિક ઑડિટ બહાર મોકલવાની પ્રક્રિયાની પણ શરૂઆત કરી. તે જરૂરી નિરિક્ષણ તંત્ર બરાબર છે તે જોવાનું કામ કરશે તેવી અપેક્ષા છે.

આંધ્ર પ્રદેશમાં સરકાર વડે સામાજિક ઑડિટની સગવડ માટે એક સ્વતંત્ર સોસાયટી બનાવેલ છે. રોજગાર બાંધકામ યોજનાની કેન્દ્રીય કાઉન્સિલ હેઠળનાં પારદર્શિતા તથા જવાબદારી પર કામ કરતાં જુથનો

અભિપ્રાય છે કે આવું મોડેલ સામાજિક ઑડિટને સંસ્થાગત કરવામાં સૌથી વધુ અસરકારક છે. એક તાજેતરના અહેવાલ મુજબ આંધ્ર પ્રદેશ સામાજિક ઑડિટ રૂ. 880 કરોડની અયોગ્યતા ઓળખી હતી, જે લોકોની માગણી દ્વારા પાછા મેળવાયા. કાયદાકીય માળખું, સંસ્થાકીય માળખાંને પારદર્શક પદ્ધતિથી સામાજિક જવાબદારી કરવાનું પુરું પાડે છે. હવે ઘણી રાજ્ય સરકારો તેમનાં પોતાનાં સામાજિક ઑડિટ પત્રકો બનાવે છે.

બીજું વલણ સ્થાનિક સંસ્થાઓ તથા જેના પાયા સર્વાનુમત ઘડવાની ભાગીદારીનાં મૂલ્યોમાં તથા જવાબદારીને આગળ વધારવામાં રહેલાં છે, તેવી નાગરિક સમાજ સંગઠન વચ્ચેના સહકારનો નમૂનો છે. આ વલણ વાટાઘાટ માટે જગ્યા બતાવવી તથા સામુહિક આકારણી માટે કેન્દ્રિત છે. જો કે આ વલણ હજી અવિકસિત તબક્કામાં છે. જો કે, ઘણાં રાજ્યોમાં નાગરિક સમાજ તંત્ર સામાજિક ઑડિટ માટે પંચાયતો તથા સરકારી અમલદારોનો સંપર્ક કરે છે. આ બધું પ્રાથમિક રીતે સ્વૈચ્છિક હોય છે, પરંતુ તેમાં નવી પદ્ધતિના પ્રદર્શન માટે પૂરતો અવકાશ છે.

ત્રીજો નમૂનો ભ્રષ્ટાચારને પડકારવાને લગતો છે. આ મોડેલનું આવશ્યક તથા અનોખું પાસુ તેમાં રાજ્ય સંસ્થાઓ તથા પંચાયતોની ગેરહાજરી છે. આ વલણ જાહેર યાદી/નોંધો મેળવવા માટે માહિતી અધિકારના ઉપયોગ પર વિશ્વાસ મૂકે છે. પ્રાથમિક સભા છે જન સુનવાઈ જેનો ઉપયોગ ભ્રષ્ટાચારના પ્રશ્નો પર કામ કરવા માટે સમાજને પ્રેરિત કરવા માટે છે. એ સ્પષ્ટ છે કે આવી શરૂઆતોએ સેવા આપતી સંસ્થાઓને જવાબદાર બનાવવા માટે સામાન્ય માણસની સશક્ત સંડોવણી માટેનો માર્ગ વિકસાવ્યો છે. પ્રથમ મોડેલ સત્તાવાર રીતે સ્વિકાર્ય પદ્ધતિ તરીકે ચાલુ રહી છે કારણ કે જુદા જુદા સ્તરે સરકારી સંસ્થાઓ ના નેટવર્કમાં કરાતા સુધારા સાથે કદમ મિલાવવાનું તેનામાં સામર્થ્ય છે. પ્રક્રિયાને આગળ વધારવા માટે સબળ નાગરિકોની ગેરહાજરીમાં ઘણી વખત સત્તાધારી લોકો હાંસીયામાં રહેલા લોકોના અવાજની દરકાર કર્યા વગર પ્રક્રિયાને આગળ વધારી દે છે. આથી નિર્ણયો “સર્વાનુમતે સહમતતા” ને બદલે “જબરાઈથી સહમતતા”નું પરિણામ હોય છે, આ મોડેલમાં સમુદાયની સહભાગિતા ઘણી નબળી છે. માહિતીઓ એવી રીતે મૂકવામાં આવે છે કે લોકો સમજતા નથી અને જાહેરમાં પ્રશ્નો પૂછવાને ખાળવામાં આવે છે. સામાજિક ઑડિટનું સંચાલન કરતી સંસ્થાને આંતરિક પ્રતિરોધ હોય છે તથા પ્રક્રિયામાં જાહેર આત્મવિશ્વાસનો અભાવ હોય છે.

આવા સંજોગોમાં દબાયેલાં જુથો ગ્રામસભા સામે પ્રશ્નો ઉભા કરવા માટે પોતાનું બળ વાપરી શકતા નથી. આને અવગણવા માટે આંધ્રપ્રદેશ તથા ગુજરાત જેવાં રાજ્યો એ ગ્રામ તકેદારી સમિતિના ટેકા માટે આગળ વધારનારાઓનું સ્વતંત્ર જુથ બનાવ્યું છે.

સામાજિક ઑડિટનો સમગ્ર હેતુ કાર્યક્રમની અસરકારકતા તથા લીકેજની તપાસની ખાતરી માટે જાહેર ચકાસણીની એક ચર્ચાસભા હેઠળ લોકો વડે જ કાર્યક્રમમાં રહેલાં છીંડા ઓળખવાનો છે. જો કે, આ તબક્કે પહોંચવા માટે એક તબક્કાવાર કામ કરતું તંત્ર રચવાની જરૂર છે, જેથી ગરીબો, લાભાર્થીઓ, શ્રમિકો તેમના અવાજને એક મુક્ત તથા ભયમુક્ત વાતાવરણમાં અવાજ ઉઠાવવા માટે સશક્તતા અનુભવે સામાજિક ઑડિટમાં અવરોધ ઉભો કરે તેવા વાતાવરણને અટકાવવાની જરૂર છે. પહેલું પગલું બધા હિસ્સેદારોની નજરમાં પ્રક્રિયાની કાયદાકીયતા સ્થાપિત કરવાનું છે. આ પ્રક્રિયાને એક હેતુ તરીકે જોવાની જરૂર છે, નહીં તે કોઈ ચોક્કસ જુથ સાથે જોડાયેલ તરીકે, તથા તેની સ્વિકૃતિની બાબતમાં ખડતલ તરીકે તથા પ્રશ્નોની નવી સજાવટ તરીકે જોવા જરૂરી છે. આ પ્રક્રિયાને કાયદાકીય માળખાં/સરકારી તપાસ/

નિર્ધાર હેઠળ ગોઠવવા જરૂરી છે. તે ઉપરાંત, સામાજિક ઑડિટના દરેક તબક્કે ગ્રામવાસીઓની ભાગીદારી માટે ટેકાનું તંત્ર બનાવવું જરૂરી છે. મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય રોજગાર બાંધધરી અધિનિયમમાં સામાજિક ઑડિટના સંચાલન માટે સ્પષ્ટ સગવડ છે અને તે આપણા દેશનો એવો પહેલો કાર્યક્રમ છે, જે નીચે તરફની જવાબદારીની ખાતરી આપે છે, તથા લોકોને અધિકાર તરીકે ભોગવવા માટે હક્કોની તબદીલી કરે છે.

સામાજિક ઑડિટ સમિતિ ફરજિયાત સમિતિ તરીકે બનવી જોઈએ. સામાજિક ઑડિટ સમિતિના બધા જ સભ્યો ગ્રામસભા વડે પસંદ કરાય છે અને તેમાં સ્ત્રીઓ તથા શ્રમિકો, કે જેમણે તે જ ગ્રામ પંચાયતના રોજગાર બાંધધરી અધિનિયમના અગાઉનાં કામ હેઠળ કામ કરેલું હોય તેમનું પ્રતિનિધત્વ ફરજિયાત છે. ગ્રામ પંચાયતે સામાજિક ઑડિટ સમિતિ, તેને સંપૂર્ણ ટેકો તથા જરૂરી મદદ પૂરાં પાડવાં જોઈએ.

બીજું અગત્યનું પાસું છે લોકોના સશક્તિકરણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનું, જેથી તેઓ તેમની નિસ્ખતો તથા પ્રશ્નોને વાચા આપી શકે. આ માટે પ્રાથમિક રીતે યોજના હેઠળ હક્કો માટે જાગરુકતા વધારવી, અધિકાર તથા કર્તવ્યભાન ખાસ કરીને સામાજિક ઑડિટમાં ભાગ લેવાના હક્ક તરીકે - વધારવા માટે આવશ્યક છે. આ વસ્તુ આ પાસાં પર કેન્દ્રિત વિશાળ સ્તરના જાગરુકતા પ્રચાર દ્વારા તેમ જ આ પ્રક્રિયાની ગંભીરતા તથા તેની તરફની વચનબદ્ધતા વિશે રાજ્યનાં તંત્રો વડે પ્રદર્શન દ્વારા શક્ય બને.

અમલીકરણ વિશેના ડેટા એકઠા કરવા માટે વપરાશકર્તાને માફક આવે તેવા ફોર્મેટ તથા દસ્તાવેજો બનાવવા જોઈએ. ઢાંચો એવો હોવો જોઈએ જેથી ગ્રામિણો પણ કાર્યક્રમના જુદાં જુદાં ખાતામાં માહિતી ભરી શકે. કેટલીક મહત્વની માહિતી પ્રોએક્ટીવલી પ્રદર્શિત કરવી જરૂરી છે. પ્રોએક્ટીવ ઘટસ્ફોટનો ઢાંચો વિકસાવી શકાય અને માહિતી પંચાયતોનાં મકાનો તથા બીજા જાહેર સ્થળોની દિવાલો પર છાપી શકાય. કાર્યકરોની સૂચિ, કામના દિવસોના આંકડા તથા ચૂકવાયેલ વેતન વિશેની માહિતી જાહેર કરી શકાય, જેથી ભૂતિયા કામગારો, ન ચૂકવાયેલાં ભથ્થાંઓ વગેરે પ્રશ્નો જાહેર કરી શકાય.

બધી સંબંધિત માહિતીઓ લોકોની પહોંચની અંદર હોવી જરૂરી છે. સામાજિક ઑડિટની જાહેરાત વિશિષ્ટ ક્ષેત્રદ્વારા - લાક્ષણિક માર્ગો જેવા કે ઢોલ વગાડીને જાહેર જગ્યાએ નોટિસો લગાડીને વગેરે એક મહિના અગાઉ થવી જરૂરી છે. જોકે લોકોનો વિશ્વાસ વધારવા માટે પ્રોએક્ટીવ માહિતીની વહેંચણી વિશે, નિયમીત ધોરણે કામની ફાળવણીના આદેશ વિશે, કામની પૂર્ણતાની વિગતો વગેરે પ્રદર્શિત કરવી જોઈએ. સામાજિક ઑડિટ ગ્રામસભામાં અભણ વ્યક્તિને પણ માહિતી અપાઈ છે તેની ખાતરી માટે બધી માહિતી જોરથી વંચાવી જોઈએ. સામાજિક ઑડિટ સમિતિના સભ્યોનાં નામ તેમની ભૂમિકા તથા જવાબદારીઓ સાથે પંચાયતનાં નોટિસ બોર્ડ પર તેમ જ કાર્યસ્થળે પ્રદર્શિત કરવાં જોઈએ. જો કાર્યક્રમો પારદર્શક તથા વિશ્વસનીય બનાવવા હોય તો લોકોને તેમના માટેના કાર્યક્રમોની બજવણીમાં નિરિક્ષર કરવા, પ્રશ્નો પૂછવા તથા છીંડાંઓ શોધવા પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. લોકો વડે પૂછાતા પ્રશ્નો (સામાજિક ઑડિટ) જાગરુકતા ઘડવાની, હિસ્સેદારી તથા જવાબદારીની ખાતરી કરાવે છે. તે વહીવટી તંત્રને શુદ્ધિકારક પગલાં લેવા સક્ષમ બનાવે છે.

સામાજિક ઑડિટ માટે ગ્રામસભાનું જાહેરનામું

રોજગાર બાંધધરી કાયદાનાં જિલ્લા પ્રોગ્રામ કોઓર્ડિનેટરની દરેક ઓફીસ બધી ગ્રામ પંચાયત માટે 30 દિવસ અગાઉ ગ્રામસભા માટે એક જાહેરનામું મોકલશે. આ જાહેરનામામાં પ્રોગ્રામ ઓફીસરને તેમના

લાગતા વળગતા વિસ્તારોની ગ્રામસભાની તારીખ તથા સમય નક્કી કરવા તથા તે વિશેની માહિતી ગ્રામ પંચાયતને પહોંચાડવા માટે જવાબદાર બનાવવામાં આવશે. ગ્રામ પંચાયતને સામાજિક ઑડિટ માટે ગ્રામસભા યોજવા માટે જવાબદાર બનાવવી જોઈએ જ્યારે ઑડિટના સંચાલનની જવાબદારી સામાજિક ઑડિટ કમિટી, ગ્રામ તકેદારી સમિતિની રોજગાર બાંધધરી યોજના હેઠળ હાથ ધરાયેલ કામની પ્રગતિના નિરિક્ષણ માટે સ્થાનિક સમાજના 9 સભ્યોનું બનાવાયેલ જુથ છે. તેમાં મહિલાઓ તથા અનુ. જાતિ/અનુ. જનજાતિનું પ્રતિનિધિત્વ હોય છે. સામાજિક ઑડિટ દરેક ગામમાં કરાવું જોઈએ, જેથી તે પરિયોજના વિસ્તારમાં એક સમાન હોય. તે એક નમુનાના ગામમાં ન થઈ શકે કારણ કે અમલીકરણ સંસ્થાને વિશ્વસનીય રાખવાનો હક્ક લોકોને છે. સામાજિક ઑડિટના ઈન-ચાર્જ કોણ રહેશે તે સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે.

દરેક પંચાયતમાં સામાજિક ઑડિટ કમિટી બનાવવી ફરજિયાત છે. તેમાં મહિલાઓ, અનુ. જાતિ/અનુ. જનજાતિ તથા શ્રમિકોનું પ્રતિનિધિત્વ હોય છે. જાહેર કાર્યક્રમના વ્યવસ્થાપનમાં સામાજિક જવાબદારીએ નવું પરિમાણ હોવાથી એવું જોવામાં આવ્યું છે કે મોટાભાગની પંચાયતોમાં સામાજિક ઑડિટ સમિતિના સભ્યો બહુ ક્રિયાશીલ હોતા નથી. પંચાયત સેક્ટરીને આ કમિટીઓને કાર્યશીલ કરવાનાં પગલાં લેવાની સૂચના આપવી જોઈએ. ગ્રામસભાનાં જાહેરનામાં પછી પંચાયત સેક્ટરીઓએ પોતાની પંચાયતની સામાજિક ઑડિટ કમિટીની એક સભા બોલાવવી જોઈએ. આ મિટીંગ દરમિયાન તેઓને સામાજિક ઑડિટ સમિતિના સભ્યોને સામાજિક ઑડિટનાં સંચાલનમાં તેમની સંડોવણી તથા ભૂમિકા અને જવાબદારીઓની જાણ કરવી જોઈએ. તેઓ સામાજિક ઑડિટના સમય દરમિયાન સભા (ભરવા માટે લાયક નથી) ભરી શકતા નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં ગામની એક શિક્ષિત વ્યક્તિ કે જે ગરીબોના તથા છેવાડાના લોકોના પ્રશ્નો સાચી રીતે રજૂ કરી શકે તેને આ સભામાં કમિટીના સભ્ય સેક્ટરી તરીકે નિમવા જોઈએ. આ વ્યક્તિ ડેટા એકઠા કરવામાં તથા ગ્રામસભામાં વંચાનાર અંતિમ નિષ્કર્ષ વિશેના ઠરાવના અહેવાલને આખરી સ્વરૂપ આપવામાં ટેકો પૂરો પાડશે. આ સભાની ‘મીનિટ્સ’ સંબંધિત પ્રોગ્રામ ઑફીસરને સુધારાનાં પગલાં ભરવા યાદી માટે મોકલવી જોઈએ.

રોજગાર બાંધધરી યોજનાની સામાજિક ઑડિટ કમિટીને કામની બહાલી, મસ્ટર રોલ, કામની માપણી, પગાર પત્રક તથા બીજા બધા વ્યવહારને લગતી માહિતી એકઠી કરવાની સત્તા અપાઈ છે. આ માહિતીનું વિશ્લેષણ કરાય છે અને ખૂબ સાદા ઢાંચામાં લોકો પાસે રજૂ કરાય છે તથા લોકોનો અભિપ્રાય મગાય છે. સામાજિક ઑડિટ કમિટીને કઈ જાતની માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવાય છે, તે જાહેર કરવું જરૂરી છે. તે ઉપરાંત, પરિયોજના વ્યવસ્થાપન સામાજિક ઑડિટ સમિતિ વડે મગાયેલ બધી માહિતી પૂરી પાડશે.

સામાજિક ઑડિટ કમિટી બધી માહિતી વિશ્લેષણ તથા ચકાસણી કરી શકશે. બધી માહિતી લોકો પાસે જનતા માહિતી પદ્ધતિ તરીકે સાદી રીતે રજૂ કરાશે. JIS ની રજૂઆત છણાવટનો આધાર પૂરો પાડે છે. સામાજિક ઑડિટ કમિટી પરિયોજના લાભાર્થીઓની સૂચિ મેળવી શકે તથા તેમને કાર્યક્રમની ગુણવત્તા, લાભો મેળવવામાં આવતા પ્રશ્નો, સામગ્રીના ભાવોની ચકાસણી, ખર્ચનો અડસટ્ટો તથા વાસ્તવિક ખર્ચ ચકાસવો વગેરે વિશે પૂછી શકે. તેઓએ લોકોએ કરેલી ફરીયાદો પણ નોંધવી જોઈએ. હાથ ધરાયેલ કામની ચકાસણી માટે સામાજિક ઑડિટ કમિટીના કેટલાક સભ્યો કાર્યસ્થળની મુલાકાત લેશે. કાર્યસ્થળે રોજના મટીરિયલ્સ રજીસ્ટર રખાયાં છે કે નહીં તથા પાંચ કામગારો વડે તેની રોજ ચકાસણી થાય છે કે નહીં તે તેમણે ચકાસવું જોઈએ. તેમણે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે તપાસ માટે મેઝરમેન્ટ/માપણીની

નોંધો ઉપલબ્ધ છે કે નહીં.

પૂરાં થયેલાં કામનું મુલ્યાંકન તથા આકારણી

સામાજિક ઑડિટ કમિટી બધાં જ પૂરાં થયેલ કામોની મુલાકાત લેશે અને કામની ગુણવત્તા નક્કી કરશે. સ્થળના કામ થયા પહેલાંના તથા પછીના ફોટા લેવા જોઈએ. આ ફોટાઓ SACને વિવિધ સ્થળોએ પૂરાં થયેલ કામોની આકારણીમાં મદદરૂપ થઈ શકે.

આ નોંધો ગ્રામસભાના ઓછામાં ઓછા 15 દિવસ પહેલાં પંચાયત ઓફીસમાં મૂકાવી જોઈએ. સામાજિક ઑડિટ કમિટી દ્વારા વિશ્લેષણ કરાયેલ ડેટા પણ ગ્રામ સભાની નિશ્ચિત તારીખના ઓછામાં ઓછા પાંચ (5) દિવસ પહેલાં બીજા જાહેર સ્થળો (ગામનો ચોરો, પાણી માટેની જગ્યા, કરિયાણાની દુકાન, પ્રાથમિક શાળા, આંગણવાડી, સહકારી દુધ મંડળી તથા કાર્યસ્થળો)એ મૂકાશે, જેથી લોકોને તે વાંચવા તથા સમજવાનો મોકો મળે.

સામાજિક ઑડિટ કમિટીએ રોજગાર બાંધધરી યોજનાની સવલતો તથા સામાજિક ઑડિટના મહત્વ વિશે જાગરુકતા પેદા કરવા કામગારો સાથે કાર્ય સ્થળે તથા ફળીયાંના સ્તરે સભાઓ યોજવી જોઈએ. ગ્રામસભામાં લોકોની ભાગીદારી વધારવા માટે આ બહુ મહત્વની જરૂરિયાત છે.

આ સભાઓમાં સામાજિક ઑડિટ કમિટીએ લોકોને તેમના વડે હાથ ધરાયેલ કાર્ય તથા તેનાં પરિણામો/ શોધો વિશે પણ ટુંકમાં વર્ણવ્યું જોઈએ. તેમનો રોજગાર બાંધધરી યોજનાના અમલીકરણની પ્રગતિ સંબંધી તેમના વિચારો તથા નિસબત પણ નોંધવા જોઈએ તથા તેમને આ નિસબત વધારવા તથા ગ્રામસભામાં પ્રશ્નો પૂછવા પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. સમાજ/વસતી સાથે તારીખ, સમય તથા સ્થળ વિશે પણ યોજવટભરી વાત થવી જોઈએ જેથી તેઓ હાજર રહી શકે.

સામાજિક ઑડિટ માટે ગ્રામસભા

ગ્રામસભાના દિવસે સમાજમાં ઉત્સાહ તથા રસપૂર્વક અંકિત થવો જોઈએ. જાહેર ઘોષણા પણ અદ્યતન હોવી જોઈએ. નીચે જણાવેલ પગલાંઓનું ચૂસ્તતાપૂર્વક પાલન થવું જોઈએ. ગ્રામસભાનું મહત્વ દર્શાવતાં બેનર લગાડવાં જોઈએ. ગ્રામસભાના આગલા દિવસે સરપંચ, પંચાયત સભ્યો તથા પંચાયત સેક્રેટરી સાથે પ્રક્રિયાને અંતિમરૂપ આપવા તથા ગ્રામસભાની સગવડતા ક્રમ નક્કી કરવા મિટીંગ થવી જોઈએ.

પરિયોજનાના અમલીકરણને લગતા બધા અગત્યના દસ્તાવેજો લોકોની ચકાસણી માટે ગ્રામસભાના સ્થળે મૂકાવા જોઈએ. પરિયોજનાના કર્મચારી સાથે સામાજિક ઑડિટ કમિટીના એક સભ્યને પણ લોકો વડે ચકાસનાર દસ્તાવેજો સાથે તેમના પ્રશ્નો વિશે માહિતી મેળવવામાં મદદરૂપ થવા માટે ગ્રામસભાના સ્થળે બેસાડવા જોઈએ.

વિશ્લેષણ માહિતી મોટા તથા સાદા ઢાંચામાં લખીને ગ્રામસભાના સ્થળે મૂકાવી જોઈએ. ગ્રામસભાના સ્થળે ફરીયાદ/સૂચના પોથી મૂકવી જોઈએ. આનાથી જે લોકો પોતાના પ્રશ્નો વિશે બોલી નથી શકતા. તેઓ લખવા માટે પ્રેરિત થશે. આ બોક્ષને સામાજિક ઑડિટ સભ્ય વડે ગ્રામસભા મિટીંગ દરમિયાન ખાલી કરવામાં આવશે તથા બધા મુદ્દા વંચાશે તથા તેનો પ્રત્યાઘાત અપાશે.

- અમલીકરણ સંબંધી મસ્ટર રોલ તથા બીજા બધા દસ્તાવેજો લોકોની ચકાસણી માટે ગ્રામસભાના સ્થળે મૂકાવાં જોઈએ.
- વિશ્લેષણ ડેટા પણ મોટા તથા સાદા ફોર્મેટ (ઢાંચા)માં લખાવા જોઈએ તથા ગ્રામસભાનાં સ્થળે મૂકાવા જોઈએ.
- કામને લગતા ડેટા (શેલ્ફ ઓફ પ્રોજેક્ટ), મંજૂર થયેલ બજેટ, માન્ય કામ, નોંધાયેલ કુટુંબો, અપાયેલ જોબ કાર્ડ્સ, કુલ લોકો - પુરુષો તથા મહિલાઓને સોંપાયેલા કામના દિવસો તથા થયેલ ચૂકવણી વગેરે ગ્રામસભાના સ્થળે ચાર્ટ પર દર્શાવવા જોઈએ. લોકોની જાણકારી માટે ભાવપત્રક પણ ચાર્ટ પર દર્શાવવા જોઈએ. ગ્રામસભામાં દર્શાવેલ બધી જ માહિતી જોઈ શકાય તેવી તથા વાંચી શકાય તેવી હોય તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. કામની પહેલાંના તથા પછીના ફોટોગ્રાફ્સ લોકોની ચકાસણી માટે મૂકાવા જોઈએ.
- અમલીકરણ સંસ્થા અથવા સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ ગ્રામસભામાં હાજર હોવા જોઈએ.
- સામાજિક ઑડિટની ગ્રામસભાની મુખ્ય સ્થાન પર સામાજિક ઑડિટ કમિટીના પ્રમુખ હોવા જોઈએ.
- ગ્રામસભાની શરૂઆત છેલ્લી સામાજિક ઑડિટ ગ્રામસભાના મુખ્ય પ્રશ્નો/મુદ્દાઓની પ્રગતિ (લેવાયેલ પગલાં) તથા લેવાયેલ મુખ્ય નિર્ણયોની ફેર ચકાસણી વડે કરાય છે. લોકો ટીપ્પણી કરી શકે અથવા પ્રશ્નો પૂછી શકે તથા તેના આધારે આગળના નિર્ણયો લેવાય, જે સભાની મિનિટ્સ લેતી વ્યક્તિ વડે યોગ્ય રીતે નોંધી લેવાય.
- ત્યાર પછી સામાજિક ઑડિટ કમિટીએ રોજગાર બાંધધરી યોજનાના અમલીકરણનો અહેવાલ રજૂ કરવો જોઈએ. એટલે કે તેમણે વિશ્લેષણ થયેલ, ચકાસાયેલ તથા રજૂ થયેલ માહિતીઓ રજૂ કરવી જોઈએ.
- સામાજિક ઑડિટ કમિટીના સભ્યો નિષ્પત્તિના સારાંશને ગ્રામસભામાં રજૂ કરવા માટે શાળાના શિક્ષક અથવા બીજા સમુદાયના સભ્યની મદદ લઈ શકે છે.
- જો ચકાસણીમાં કોઈ ક્ષતિ જણાય તો તે નોંધવી જોઈએ તથા ગ્રામસભામાં હાજર સંલગ્ન અધિકારી વડે તેનો તાત્કાલિક પ્રત્યાઘાત અપાવો જોઈએ. જો જરૂર પડે તો તેને આગળ પૂછપરછ માટે મોકલી શકાય. આનો અંતિમ કાર્યકારી અહેવાલમાં સમાવેશ થવો જોઈએ.

સામાજિક ઑડિટ પ્રક્રિયાને સંસ્થાગત/સંસ્થાકૃત કરવા સામે પડકારો

સામાજિક અન્વેષણ ને આગળ વધારવા માટે બધા સ્તરે પૂષ્કળ પ્રયત્નો તથા ઈચ્છાની જરૂર છે. જો સામાજિક ઑડિટ સંસ્થાકૃત કરાય તો તે પારદર્શિતા તથા જવાબદારપણામાં મદદરૂપ થઈ શકે. જો કે, અનુભવ દર્શાવે છે કે આ પ્રક્રિયાને સંસ્થાકૃત કરવામાં થોડા પડકારો છે. તેમાંના કેટલાક અહીં દર્શાવ્યા છે.

મૌનની સંસ્કૃતિ

સામાજિક ઑડિટમાં મૌનની સંસ્કૃતિ એક અગત્યનો અવરોધ છે. કશુંક ખોટું બનતું જોવે તો પણ લોકો બોલતા નથી કારણ કે તો તેઓ પદ્ધતિ વિશે જાગૃત નથી અથવા તેઓએ ઉદાસીનતાની લાગતી વિકસાવી છે કે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં કોઈ ફેરફાર થવાનો નથી. મોટાભાગનાં સીધી અસરવાળાં કુટુંબો ગરીબ અથવા છેવડાનાં હોય છે અને પોતાનો અવાજ ઉઠાવતાં ડરે છે. પ્રત્યાઘાતનો ભય પણ હોય છે.

આ પડકારનો સામનો કરવા માટે, વહિવટદારોઓ ગ્રામસભા દરમ્યાન ઉઠાવાયેલ મુદ્દાઓ પર ત્વરિત પગલાંની ખાતરી આપવી જોઈએ, તથા પછીની ગ્રામસભામાં આ લેવાયેલાં પગલાં વિશે લોકો સાથે ફરી વાતચીત થવી જોઈએ. આનાથી લોકોને વિશ્વાસ થશે કે તેમના અવાજને સાંભળવામાં આવે છે. તે સમાજને વ્યસ્ત બનાવશે તથા પ્રશ્નોને વાચા આપવાનો તેમનો આત્મવિશ્વાસ વધારશે.

ગ્રામસભામાં ઓછી હિસ્સેદારી:

ગ્રામસભામાં લોકોની ઓછી ભાગીદારી એ બીજો અવરોધ છે. સુધારણાની પદ્ધતિ, ભૂતકાળના કાયદાઓનો અસહકાર, શક્તિશાળી વડે પ્રભુત્વ તથા અર્થપૂર્ણ ચર્ચાઓનો અભાવ, એ બીજાં કેટલાંક કારણો છે જે તે લીધે લોકો ગ્રામસભામાં જવું તેને સમયનો બગાડ સમજે છે.

સામાજિક ઑડિટને પૂષ્કળ સુધારણા તથા સજાવટની જરૂર છે, માટે સ્થાનિક CSOs ની સામેલગીરી તેને વધુ અસરકારક બનાવે છે. તેઓ કાર્યબજવણી સાથે જોડાયેલા ન હોવાને કારણે, તે પ્રક્રિયાની હેતુલક્ષીતા તથા વિશ્વસનીયતા વધારે છે. અગાઉ દર્શાવ્યું તે મુજબ નિપુણ અધિકારી વડે ઠરાવ પર લેવાયેલાં સમયસરનાં પગલાંની સામાજિક ઑડિટના બીજા ફેરા/રાઉન્ડ પર અસર પડે છે. રોજગાર બાંધધરી યોજનાના સામાજિક ઑડિટ દર છ મહિને કરાતાં હોવાથી પહેલાંના સામાજિક ઑડિટ પર સમયસર લેવાયેલાં પગલાં લોકોને પ્રોત્સાહિત કરે છે. ઉલટાનું જો આ પ્રમાણે ન બને તો લોકો નિરાશ થઈ જાય છે અને તે ભવિષ્યમાં હિસ્સેદારીના અભાવમાં પરિણમશે. સામાજિક ઑડિટ, વધેલી જાગૃતતા તથા માગ પેદા થવી જેવા પાછોતરા ફાયદાઓ છે. ડેટા એકઠા કરવા, ચકાસણી તથા ગ્રામસભા સજાવટ દરમ્યાન કમિટી તથા સ્વયંસેવકો જાતે જ લોકો સાથે વાતચીત કરે છે અને ધારા/નિયમની ઉપલબ્ધતા, તેમનાં અધિકાર તથા તેમને મેળવવાની પદ્ધતિ તેમની સાથે વહેંચે છે. રસ ધરાવતાં ઘરોને નોંધણી માટે અરજી કરવા તથા કામની માગણી કરવા પ્રોત્સાહિત કરાય છે. તે માત્ર કાર્યક્રમના અમલીકરણની ગુણવત્તા જ સુધારતું નથી, તે લોકોની સામેલગીરી પણ વધારે છે.

સામાજિક ઑડિટએ નકારાત્મક સુચિતાર્થો તથા સામાજિક આર્થિક સ્વાર્થના વિખવાદો

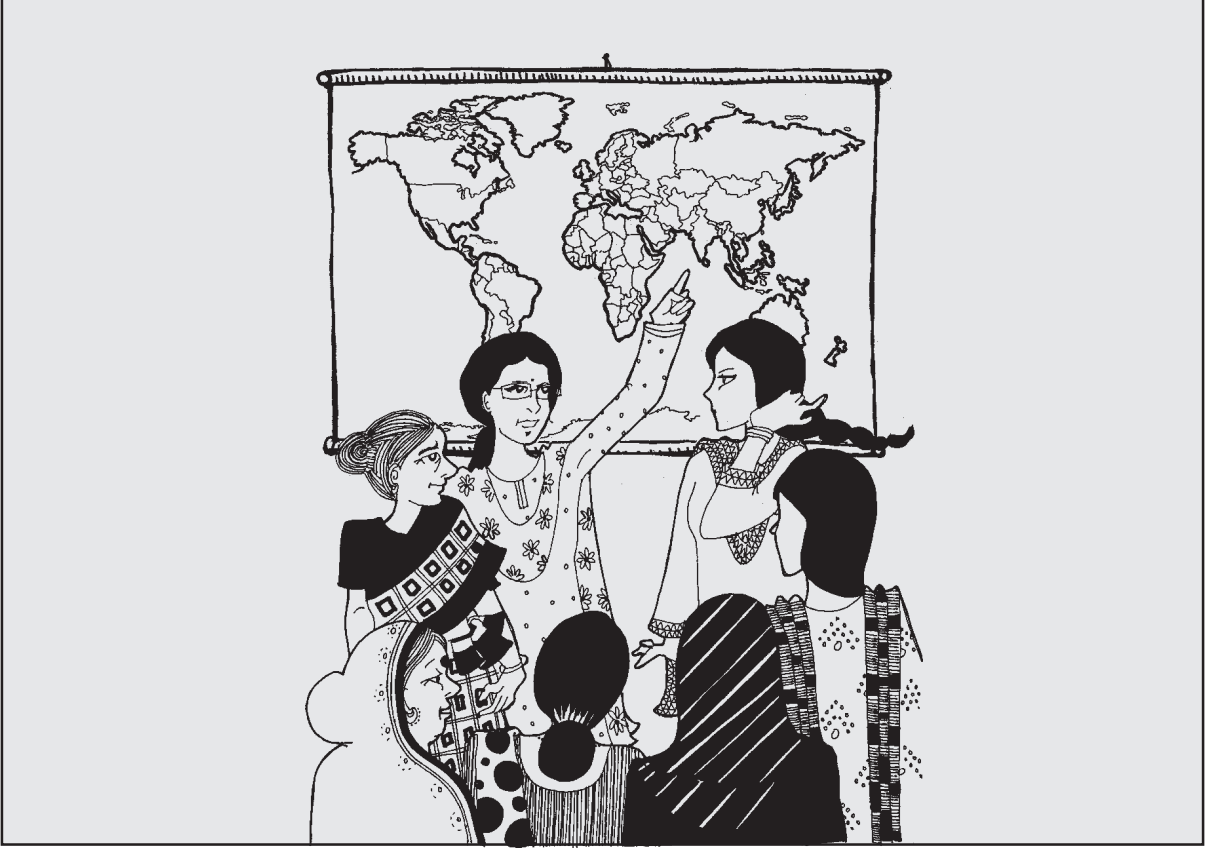
સામાજિક ઑડિટ અમલીકરણ સંસ્થામાં ભય તથા રોષ/દુઃખ જાગૃત કરે છે. વળી, ભારતીય ગ્રામીણ સમાજ એકસમાન નથી અને તેમાં જ્ઞાતિ વર્ગ તથા જાતિ પર આધારિત વિખવાદી સ્વાર્થી પણ છે. સામાજિક ઑડિટ પ્રક્રિયા નબળા વર્ગ જેવાં કે ગરીબો, દલિતો, મહિલાઓ તથા લઘુમતીઓના હિતને ગણતરીમાં લે છે અને તેમને સશક્ત કરે છે. આથી શક્તિશાળી જુથો પણ આવી પ્રક્રિયાને અવરોધે છે.

આ પડકારનો સામનો કરવા શરૂઆતના તબક્કે જો સામાજિક ઑડિટને એક શિખવાની પ્રક્રિયા દોષો શોધવાને બદલે - પારદર્શિતા તથા જવાબદારીની સંસ્કૃતિ મનમાં ઠસાવવા માટે - આગળ વધારાયતો સરખંચો ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ તથા ઉપર દર્શાવ્યાં મુજબ બીજા જુથો ના અવરોધને ખાળવા સહેલો છે.

નાની પરંતુ વધતી રહેતી સફળતા લોકોની ખાસ કરીને ગરીબો તથા હાંસિયામાં ઘડેલાયેલાઓના આત્મવિશ્વાસ તથા નૈતિકતાનો વધારો કરશે.

ચકાસણી ન થઈ શકે તેવી નોંધો - ઘણીવખત અમલીકરણ સંસ્થાઓ અઘતન નોંધો જાળવતી નથી. તે પારદર્શક પ્રક્રિયાને અવરોધે છે. જો પ્રકલ્પની શરૂઆતમાં એમ.આઈ.એસ તથા જે.આઈ.એસ ને સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાયિત કરાય તો તે નોંધોની ચકાસણીમાં પ્રશ્નો ઊભા કરશે નહીં.

20. નેતાગીરીનો વિકાસ

અસરકારક નેતા વગર અસરકારક સંગઠન હોઈ શકે નહીં. એક આગેવાન તરીકે તમે શું કરો છો અને શું નથી કરતા તે ખૂબ અગત્યનું છે. જો તમે તમારા સમાજની સુધારણાની શરૂઆત ન કરો અને જો તમારા ‘લોકો’ને જાહેરજીવનનાં ઉંચા ધોરણો પ્રાપ્ત કરે તેવી દોરવણી ન આપો, તો તમારો સમાજ તેમ જ સંગઠન બહુ અસરકારક થશે નહીં. નેતાગીરીએ એક ચાવીરૂપ ઘટક છે. નેતાગીરી એટલે કોઈ ધ્યેય પુરું કરતી વખતે અથવા તંત્રમાં સુધારા કરતી વખતે લોકોને હેતુ, નિર્દેશન તથા પ્રોત્સાહન પૂરાં પાડીને તેમના પર પ્રભાવ પાડવાની રીત.

જેનામાં બીજાને પ્રેરણાં આપવાની તથા લક્ષ્ય પૂરાં કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવાની શક્તિ છે, તે નેતા છે. નેતાગીરીનાં બે મહત્વનાં પાસાં એટલે; (i) લોકોને દોરવણી/આગેવાની આપવી. (ii) હેતુ અથવા લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ.

એ સાચું છે કે અધ્યક્ષ અથવા રાજા સંચાલન કરે છે, પરંતુ કોઈ પદ ન ધરાવતા હોવા છતાં લોકો પણ સંચાલન કરે છે. તેવી જ રીતે તમને એવા લોકો પણ મળશે જેમને આગેવાન/નેતાનું બિરુદ અપાયું હોય અને તેમણે સંચાલન કરવું પડતું હોય પરંતુ તેઓ સંચાલન કરતા હોતા નથી.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો નેતાગીરીની ટોપી પહેરવાથી નેતા બની જવાતું નથી. તમે ત્યારે જ ખરા નેતા

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

છો જ્યારે તમે બીજા લોકો પાસે કામ કરાવી/કઢાવી શકો છો. માટે જે કોઈ પણ લોકો કરે છે, તે નેતાગીરી છે. કેટલાક લોકોને નેતાગીરી વારસાગત હોય છે, જેમ કે રાજા અથવા કૌટુંબિક વ્યવહારના વડા, બીજા કેટલાક નેતા તરીકે ચૂંટાય છે જેમ કે ઉપરી/ચેરમેન, રાજ્યપાલ વગેરે. આપણામાંના ઘણા નેતા તરીકે જન્મેલા ન હોય તેવી શક્યતા છે.

મોટાભાગની વ્યક્તિઓ નેતા તરીકે જન્મની હોતી નથી. મહાત્મા ગાંધી, નેલ્સન માંડેલા કે માર્ગરિટ થેચર જેવા નેતાઓ નેતા તરીકે જન્મ્યા ન હતા. તેઓ ઉંચી કક્ષાની મહાત્વાકાંક્ષા ધરાવતા હતા જેની સાથે તેઓ ક્યાં પહોંચવા માગે છે તથા તેમના લોકોનાં હિત માટે શું કરવા ધારે છે તે વિષેની સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ જોડાયેલી હતી. તેમની પાસે અપાર શક્તિ, આત્માવિશ્વાસ, નિર્ણયાત્મકતા, તેમનાં ક્ષેત્રનું જ્ઞાન વગેરે હતાં. નેતાગીરી કુનેહ માગે છે. પાયાની વાત એ છે કે જો એક વ્યક્તિ આવી ખાસીયતો ધરાવતી હોય તે આગેવાની લઈ શકે છે. જો તમે તરવાનું, ગણીત અથવા ચેસ રમવાનું શીખી શકો, તો તમે નેતાગીરીની કુનેહ પણ શીખી શકો છો.

ભલે તમારું સ્થાન એક નેતા, વ્યવસ્થાપક નિરિક્ષક વગેરેનું હોય અને તંત્રમાં ચોક્કસ કાર્ય તથા હેતુઓ પૂરા કરાવવા માટે તેમને સત્તા આપતું હોય આ ‘સત્તા’ તમને નેતા બનાવતી નથી, તે માત્ર તમને ઉપરી ‘બૉસ’ બનાવે છે. નેતાગીરી લોકો પાસે ઉંચા નિશાન અથવા હેતુઓ પાર પડાવવા ઈચ્છે છે ત્યારે ઉપરીઓ લોકોને કોઈ કાર્ય અથવા હેતુ પૂરા કરવાનું કહે છે.

એક સારા નેતામાં નીચેની ગુણવત્તા હોવી જોઈએ:

ઉપરીઓ, સમોવહીયાઓ કે હાથ નીચેના કર્મચારીઓમાં ઊંચા સ્તરનો વિશ્વાસ સ્થાપિત કરવો તથા સહયોગ અને પ્રભાવથી કામ થઈ જાય તે જોવું. મહત્વાકાંક્ષા, આરંભ, આત્મવિશ્વાસ અને પોતાની ક્રિયાઓ માટે અંગત જવાબદારીહોવી તથા બહાનાં ન કાઢવા તથા બીજા પર દોષારોપણ ન કરવું. ક્યાં પહોંચવું છે અને તેને માટે કયો રસ્તો લેવો છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો તથા મુખ્ય લક્ષ્ય તથા હેતુ માટે પ્રયત્નો તથા શક્તિને એકાગ્રચિત્ત કરવાં. વસ્તુ સ્થિતિ કેવી હોવી જોઈએ તેની દૃષ્ટિ હોવી અને કામદારો સાથે અસરકારક તથા ઉત્સાહપૂર્વકની વાતચીત દ્વારા 100 ટકા પરિણામ મેળવવું. પરિસ્થિતિની માગને સમજીને તે મુજબ ક્રિયા કરવી. કાર્યને લગતાં દરેક પાસાંમાં બીજાને પોતાનો અભિપ્રાય આપવા માટે પ્રોત્સાહિત કરીને તેમને પોતે કંપનીનો એક ભાગ છે તેવો અનુભવ કરાવવો. તેના અથવા તેણીના વિચારો, માન્યતા, હેતુ, પદ્ધતિ અને વલણોને કાર્યકર્તાઓ સુધી પહોંચાડવાં, જેઓ પછી તે વિચારોને કાર્યમાં બદલે.

અનુયાયીઓ તેમના આગેવાન પાસેથી શું ઈચ્છે છે અને તેમને શા માટે ચાહે છે:

કર્મચારીઓ પોતાના નેતામાં ચોક્કસ લક્ષણો/ખાસીયતો જોવા ઈચ્છે છે. આપણામાંના મોટા ભાગના એવા નેતાઓ માટે ઉંચો અભિપ્રાય ધરાવે છે જેઓ પ્રમાણિક કાબેલ, દિર્ઘદૃષ્ટિવાળા અને પ્રેરણાદાયક હોય. અહીં પ્રમાણિકતાનો આપણે એવો અર્થ લઈએ છીએ કે તેઓ જે ઉપદેશ આપે તેને અમલમાં પણ મુકે. વયનો પળાવાં જ જોઈએ અને નેતાને પોતાની માન્યતાને અનુસરી શકવાનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. સાથો સાથ જ નેતા લક્ષ્યને પૂરાં કરી શકવા પૂરો સક્ષમ હોવો જોઈએ. ઘણી વખત એવું બને છે કે નેતા મહાન વિચારો અથવા એક અઠવાડિયાના સમયમાં અમુક કાર્યો પૂરાં કરવાનાં લક્ષ્ય સાથે પોતાનો હોદ્દો સંભાળે,

પરંતુ જેમ જેમ સમય પસાર થતો જાય તેમનો રસ ઘટી જાય અને પરિણામે પ્રકલ્પો પૂરા ન થાય એ કામદારોને તેમના નેતા વડે ‘નિરાશ કર્યા’ની લાગણી થાય.

નેતાનું મોટેભાગે બીજું સૌથી વધારે વખત પસંદ કરાતું લક્ષણ છે તેમની દુરગામીતા. આને માટે ભવિષ્યની પેઢીની અપેક્ષા અને જરૂરિયાતને જોઈ શકવાની આવડત તથા આ અપેક્ષા તથા જરૂરિયાત પૂરાં પાડવા માટે લોકોને પ્રોત્સાહન કરવાની દિર્ઘદૃષ્ટિ જરૂરી છે. પછીનો અપેક્ષિત ગુણ છે પ્રેરણા. અગાઉ ચર્ચાઈ ગયું છે તે મુજબ નેતાની દૃષ્ટિ સમગ્ર તંત્રમાં બધા સુધી પહોંચવી જોઈએ. આવી માહિતીની આપ-લે માત્ર માહિતીપ્રદ જ નહીં પરંતુ પ્રોત્સાહક પણ હોવી જોઈએ.

નેતાગીરીની શૈલી

સામાન્ય રીતે નેતાગીરીની શૈલી એટલે એવી રીતભાત અથવા વલણ જે કોઈ દોરવણી કરવા માટે અપનાવે. દા.ત. એક એવી વર્તુણક કે જેના વડે નેતા નિર્દેશન કરે છે, યોજનાનો અમલ કરે છે અથવા લોકોને પ્રેરે છે. એક નેતા તરીકે તમે જુદા જુદા સમયે પોતાને જ જુદી જુદી નેતાગીરીની શૈલીનો ઉપયોગ કરતા જોઈ શકશો. કેટલીક વખત તમારે તમારી ટુકડીના સભ્યોને આદેશ આપવાનો હોય છે, તો બીજા પ્રસંગોએ તમે ચર્ચા વિચારણા દ્વારા તેમનું યોગદાન માગો તેમ પણ બને. લોકો સાથે કામ કરવાના અનેક જુદા જુદા રસ્તાઓ હોય છે. નેતાગીરીની ચાર શૈલી છે. જેમ કે: (i) અધિપત્ય ધરાવતા અથવા સર્વસત્તાધિશ નેતા. (ii) સક્રિય ભાગીદારી અથવા લોકનિયંત્રિત નેતા. (iii) પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા અથવા સલાહમસલત કરનાર નેતા. (iv) ચાલતું હોય તેમ ચાલવા દેતા અથવા મુક્તશાસનમાં માનવાવાળા નેતા. સારા નેતાઓનો ભલે સામાન્ય રીતે આમાંની એક શૈલી પર વધારે કાબુ હોય તો પણ તેઓ ચારેય શૈલીનો ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે ખરાબ નેતાનું માત્ર એક જ શૈલીને વળગી રહેવાનું વલણ હોય છે.

1. અધિપત્ય ધરાવતા અથવા સર્વસત્તાધિશ નેતા: આ રીતના નેતાઓ - (i) કર્મચારીઓ પર સત્તા જમાવવા માટે ધમકીઓ તથા સજા/શિક્ષાનો આધાર લે છે (ii) કર્મચારીઓ પર વિશ્વાસ મુક્તા નથી (iii) કર્મચારીઓને સહકારની છુટ આપતા નથી.

અધિપત્ય ધરાવતી નેતાગીરી એવી છે જેમાં વ્યવસ્થાપક શક્ય હોય તેટલી સત્તા અને નિર્ણય લેવાની સત્તા ભોગવે છે. સર્વસત્તાધિશ નેતા કર્મચારીની સલાહ લેતા નથી. તેને બદલે તેમણે શું કરવાનું છે અથવા તેની/તેણીની પાસેથી પોતે શું કરાવવા ઈચ્છે છે તે તેમને કહે. આ લગભગ “હું કહું તેમ કરો” તે પ્રકારનું વલણ છે. પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે આમાં કર્મચારીઓને કંઈ કરવા માટેનું પ્રોત્સાહન ક્યાંથી મળે? આવા કિસ્સાઓમાં ઈનામ અથવા સજા પ્રોત્સાહન પુરં પડાય છે.

આવી અધિપત્યભરી શૈલી માત્ર કેટલાંક પ્રસંગોએ જ ઉપયોગમાં લેવા માટેની સૌથી અસરકારક રીત છે. ઉદાહરણ લેવા માટેની સૌથી અસરકારક રીત છે. ઉદાહરણ તરીકે (i) નવા, તાલીમ પામ્યા વગરના કર્મચારીઓ કે જેમને શું કામ કરવાનું છે તે અથવા સોંપાયેલું કામ કઈ પદ્ધતિથી કરવાનું છે તે ખબર ન હોય ત્યારે.

2. સક્રિયભાગીદારી અથવા લોકનિયંત્રિત નેતાગીરી: લાક્ષણિક રીતે લોકનિયંત્રિત નેતા એટલે - (i) કર્મચારીઓને કામમાં આગળ વધવા પ્રેરે (ii) જે પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેને માન્યતા તથા પ્રોત્સાહન આપે. (iii) કર્મચારીઓને લક્ષ્ય નક્કી કરવાની છુટ આપે.

નેતાગીરીની લોકનિયંત્રિત શૈલી સૌથી વધારે ઈચ્છનીય શૈલી છે. એક લોકનિયંત્રિત નેતા તેના કર્મચારીઓને કામને અસરકર્તા હોય તેવી તમામ વસ્તુઓ વિશે માહિતી આપે છે. એ શું અને કેમ કરવું તે નિર્ણય લેવા માટે તેમની સાથે સલાહ મસલત કરે છે, તેમ છતાં આખરી નિર્ણય લેવાની સત્તા પોતાની પાસે જ રાખે છે. ઘણા કર્મચારીઓને તેઓ જે વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરે છે તે ગમે છે. અને સામે તેઓ સહયોગ, ટુકડીનો જુસ્સો તથા ઈચ્છી નૈતિકતાથી બદલો આપે છે.

લોકનિયંત્રિત નેતાગીરી સૌથી વધારે અસરકારક છે, જ્યારે નેતા કર્મચારીઓને તેમને અસરકર્તા બાબતો વિશે માહિતગાર રાખવા માગતો હોય. કર્મચારીઓને નિર્ણય લેવામાં તથા સમસ્યાઓના હલની ફરજોમાં ભાગીદાર બનાવવા માગતો હોય. કર્મચારીઓને પોતાના વિકાસ તથા કામના સંતોષની લાગણી વિકસાવવાની તક પૂરી પાડવા માગતો હોય. જુથ બનાવવા તથા ભાગીદાર બનવા પ્રોત્સાહન આપવા માગતો હોય.

લોકનિયંત્રિત નેતાગીરીનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ જ્યારે નક્કી થયેલ કામ માટે મર્યાદિત સમય હોય ત્યારે. નેતા માટે નિર્ણય કરવાનું સરળ છે અને તે સસ્તું પણ છે. તંત્ર કોઈ ભૂલ સહન કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોય ત્યારે. કર્મચારીઓ ઊંચી કુનેહ ધરાવતા ન હોય અથવા વિષયનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારે.

3. પ્રતિનિધિત્વવાળા/સલાહ મસલત કરે તેવા નેતા: લાક્ષણિક રીતે પ્રતિનિધિત્વમાં માનનાર નેતા નીચેની બાબતો કરે (i) લોકો પાસેથી તેમના વિચારો જાણે (ii) આખરી નિર્ણયની સત્તા પોતાની પાસે રાખે.

પ્રતિનિધિત્વમાં માનતા નેતા ચોક્કસ સીમામાં રહીને કર્મચારીઓને નિર્ણય લેવાની છુટ આપે છે. આવી નેતાગીરીની શૈલી હેઠળ કર્મચારીઓ પોતાનાં કામ માટે તથા પોતાના વિભાગની સફળતા માટે પોતાની જવાબદારી છે તેમ માને છે.

પ્રતિનિધિત્વવાળી નેતાગીરીની શૈલી અસરકારક હોય જ્યારે કર્મચારીઓ ખૂબ કુનેહવાળા, અનુભવી તથા ભણેલા હોય. કર્મચારીઓ વ્યવસ્થાપકના અંતિમ નિર્ણયને સ્વિકારવા તૈયાર હોય.

પ્રતિનિધિત્વવાળી નેતાગીરીની શૈલી બીન અસરકારક હોય જ્યારે કર્મચારીઓ નવા તથા બીનઅનુભવી હોય.

4. ચાલતું હોય તેમ ચાલવા દેવાવાળા નેતા: કર્મચારીઓ પર બહુ ઓછો કાબુ ધરાવે છે એવા તંત્રમાં જ્યાં કર્મચારીઓ કુનેહવાળા અનુભવી સમર્થ અને પ્રેરિત હોય ત્યારે તેમને સોંપાયેલા કામમાં ભાગ લીધા વગર કે દખલ કર્યા વગર તેમને સત્તા તેમ જ જવાબદારી સોંપી દેવાં તે જ મોટે ભાગે ઉત્તમ છે. માલીકી સોંપી દીધા પછી એક નેતા તેના જુથનું લક્ષ્ય સાધવા માટે સશક્તિકરણ કરી શકે છે.

ચાલતું હોય તેમ ચાલવા દેવાની શૈલી અસરકારક છે જ્યારે કર્મચારીઓ ઊંચી કુનેહવાળા, અનુભવી, ભણેલા હોય. કર્મચારીઓને ખૂબ પ્રેરિત કરાયા હોય. કર્મચારીઓ વિશ્વાસપાત્ર અને અનુભવી હોય.

આ શૈલીનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ જ્યારે નેતાની અપ્રાપ્યતાના કારણે કર્મચારીઓ અસુરક્ષિતતા અનુભવતા હોય ત્યારે.

5. પરિસ્થિતિ મુજબની નેતાગીરી

તમે જે પરિસ્થિતિ સાથે કામ કરો છો તેની જરૂરીયાતને વિશ્લેષણ કરવાની છૂટ આપે છે. પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને જે જુદા જુદા પ્રકારની નેતાગીરી અપનાવી શકે તે પરિસ્થિતિજન્ય નેતા કહેવાય. પરિસ્થિતિ મુજબની નેતાગીરીનું વર્ગીકરણ કાર્ય અને વહેવાર વર્તુણક જેમાં નેતા ભાગ લે છે તેને સંબંધિત અર્થ મુજબ થાય છે. કાર્ય/નિર્દેશિત વર્તુણક એટલે કેટલા અંશે નેતા કોઈ એક વ્યક્તિ અથવા જુથની ફરજો અને જવાબદારી નિશ્ચિતપણે વહે છે તે (શું કરવું, કેમ કરવું, ક્યાં કરવું તથા ક્યારે કરવું) આમાં નિર્દેશન કરવાનો તથા લક્ષ્ય મૂકવાનો તથા તેનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવાનો સમાવેશ થાય છે. બીજી તરફ સંબંધિત વર્તુણક એ છે જેમાં નેતા કેટલાક અંશે દ્વિ-માર્ગી અથવા બહુમાર્ગી વાટાઘાટોમાં ભાગ લે છે. આમાં સાંભળવું, ટેકો આપવો તથા પ્રશ્નો ઉકેલવામાં તથા નિર્ણય લેવામાં તેમનો સમાવેશ કરવો.

સારી નેતાગીરીનો આધાર માન થાય તેવું ચારિત્ર તથા તમારા તંત્ર તથા સમાજ માટેની નિઃસ્વાર્થ સેવા છે. તમારા કર્મચારીઓની આંખમાં તમારી નેતાગીરી એટલે એ બધું જ જે તમે તમારા તંત્ર તથા સમાજના હેતુઓ તથા ભલા માટે કરો છો. તેની અસર નેતાઓ જે પગલાં ભરે છે તે - (i) એક હકારાત્મક જોડે તેવી અસર હોવી લક્ષ્ય, મુલ્યો તથા માન્યતાઓ સ્થાપવામાં મદદ કરવી. (ii) લક્ષ્યને પૂરાં કરવામાં દોરવણી (લક્ષ્યપૂરાં કરવામાં મદદ કરવી અને એવું સશક્તિકરણનું વાતાવરણ ઊભું કરવું જે બીજા કામ તથા બીજા પ્રવૃત્તિઓમાં સફળ થઈ શકે) (iii) સ્વવિકાસ તથા તંત્રને લગતી ઉત્પાદિતા વધારવી. (અવરોધો દૂર કરવા તથા અનુયાયીઓને તેમની શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં સહાય કરવી)

પ્રખર/પ્રબળ નેતાગીરીને લોક તેમનાં કામમાં સારું કરતા હોય તેટલા માત્ર કરતાં ઘણું વધારે જરૂરી હોય છે. તેને માટે નવીન વિચારો જરૂરી છે, હકારાત્મક તથા પ્રેરણાત્મક છાપ પાડે તેવા લોકોની જરૂર છે. તથા આવા લોકો બીજાને પ્રોત્સાહિત કરે તે પણ જરૂરી છે. તેનામાં ચિલાચાલુ કરતાં જુદું વિચારવાની તથા કરવાની ક્ષમતા જરૂરી છે.

21. પ્રેરણા

નેતાઓ લોકોને અમુક સાથે લક્ષ્ય તરફ જવા પ્રેરે છે. પ્રેરકબળનો અભ્યાસ નેતાઓને એ સમજવામાં મદદ કરે છે કે લોકોને કામનો આરંભ કરવા માટે શું પ્રોત્સાહિત કરે છે તેમની કાર્યની પદ્ધતિમાં શાનો પ્રભાવ પડે છે અને શા માટે તેઓ લાંબા સમય માટે પણ તે કાર્યને વળગી રહે છે. “એક વ્યક્તિની પ્રેરણા એ એક લક્ષ્ય પુરું કરવા તરફની ઈચ્છા અને શક્તિનું સંયોજન છે.” (ગ્રે. એલ. જે. અને સ્ટાફ, એ. એફ, 1988) પ્રેરણાએ મૂળભૂત રીતે કર્મચારીઓ પાસે કામ કરાવવું અને કર્મચારીઓને કામ કરવા ઈચ્છતા કરવા વચ્ચેનો સ્પષ્ટ તફાવત છે. દરેક કર્મચારી એક જ વસ્તુથી પ્રભાવિત થતો નથી. આથી તમારા લોકોને કઈ વસ્તુ પ્રેરિત કરે છે તેના વિશેની સમજણ જ અસરકારક અને કુશળ દેખાવની ચાવી છે.

લોકોની કેટલીક મૂળભૂત જરૂરિયાત હોય છે. જે તેને આવી જરૂરિયાત પૂરી કરવામાં પરિણમે તેવી ચોક્કસ પ્રકારની વર્તણૂક કરવા માટે પ્રેરે છે. જેટલા અંશે આવી જરૂરિયાત પૂરી થાય તેવી વર્તણૂક સફળ થાય તેનાથી તે વ્યક્તિને તે વ્યક્તિને તેની જરૂરિયાત સંતોષવાના રૂપે ઈનામ/બદલો મળે છે. આ બદલો પણ તે વ્યક્તિને જણાવે છે કે એ પ્રકારની વર્તણૂક બરાબર હતી અને ફરી ભવિષ્યમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય.

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

આપણામાંના મોટ ભાગના માની લે છે કે આર્થિક વળતર (ભથ્થું)એ પ્રાથમિક પ્રેરણા છે. ભલે એ એક હદ સુધી સાચું છે. પરંતુ આવું હંમેશા પૈસા વિશે જ હોય તેવું નથી. પ્રેરિત કરે તેવાં કેટલાંક પરિબળો (i) રસ પડે તેવું કાર્ય (ii) સારો પગાર (iii) થયેલાં કામની પૂરી કદર (iv) નોકરીની સલામતી (v) સારી કાર્ય સ્થિતિ (vi) તંત્રમાં બઢતી તથા વિકાસની તક (vii) કર્મચારીઓ તરફ વ્યક્તિગત વિશ્વાસ (viii) અંગત સમસ્યાઓ માટે સહાનુભૂતિભરી મદદ.

કર્મચારીઓ નિરુત્સાહી પણ થઈ જાય છે. કર્મચારીઓની એવી ક્રિયાઓ જે તેઓ નિરુત્સાહ થઈ રહ્યા છે તેમ દર્શાવે તે ઓળખવાનું કામ પણ નેતા માટે અગત્યનું છે.

નીચેનાં તત્વો પરોક્ષ રીતે નૈતિક અથવા ઉત્સાહને લગતી સમસ્યાઓ દર્શાવે છે. (i) વધારે પડતી ગેરહાજરી (ii) ફેર-બદલીની ઉંચા દર (iii) અકસ્માતની સંખ્યામાં વધારો (iv) વધારે પડતી ફૂટ-ફાટ અથવા બગાડ. (v) કર્મચારીઓ તરફથી મોટી સંખ્યામાં ફરીયાદો અથવા ગાંભીર્ય.

અકર્મણ્યતાનો ઉકેલ કરવો: “એક એવા કર્મચારી સાથે વ્યવહાર કરવો જે તેની/તેણીની કાર્ય ફરજો સારી રીતે પૂરી કરતા નથી.” આમાંની કેટલીક કામગીરીની સમસ્યા નીચી નૈતિકતા નીચું પ્રેરણાબળ, અસ્પષ્ટ લક્ષ્ય અને કામ માટેની અપેક્ષાનાં પરિણામ સ્વરૂપ હોઈ શકે છે.

કામગીરીની સમસ્યાનાં ચાર મુખ્ય કારણો છે: (i) જ્ઞાન તથા કુનેહ:- કર્મચારી. પ્રક્રિયા યોગ્ય રીતે કેમ કરવી તે જાણતો નથી. કુનેહ, જ્ઞાન, શક્તિનો અભાવ (ii) પ્રક્રિયા:- સમસ્યા કર્મચારીને લગતી નહીં પરંતુ કાર્યસ્થિતિ તથા ખરાબ પ્રક્રિયાઓને કારણે હોય (iii) સ્ત્રોતો:- કાર્ય માટે જરૂરી સ્ત્રોતો અથવા ટેકનોલોજીનો અભાવ (iv) પ્રેરણા અથવા સંસ્કૃતિ:- કાર્ય કેવી રીતે કરવાનું છે તે કર્મચારી જાણે છે, છતાં ખોટી રીતે કરે છે

અપૂરતી કામગીરી સાથે વ્યવહાર કરવા માટે બે પ્રકારનાં વલણ છે. (1) જડ વલણ અને (2) પ્રોત્સાહક વલણ. અપૂરતી કામગીરી સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે મોટેભાગે સામાન્ય વલણ તેમને તેમનાં કામમાંથી દૂર કરવાનું, બીજે તેઓ સારું કામ કરશે તેમ વિચારીને તેમની બીજા વિભાગમાં બદલી કરવાનું અથવા તેમને પગાર કાપવાનું અથવા કરવાની સજા કરવાની હોય છે. આવાં વલણને જડ વલણ કહે છે. જો કે આવું વલણ માત્ર ઈચ્છિત પરિણામ મેળવવામાં અસફળ જ નથી રહેતું, પરંતુ બધા કર્મચારીઓને નીચી નૈતિકતાવાળાં તથા કરે છે.

આવા જડ વલણથી વિરુદ્ધ છે પ્રોત્સાહક વલણ. આવા વલણમાં પ્રયત્નોની સ્વકૃતિ અને કદરનો સમાવેશ થાય છે જે કાર્યનાં વાતાવરણને સુધારવામાં, ઉત્પાદનની ગુણવત્તા સુધારવામાં તથા કર્મચારીઓના સંતોષમાં પરિણમે છે.

22. અસરકારક સંચાર

યોગ્ય વાતચીત વ્યક્તિને તેની પાસેથી શું અપેક્ષા છે તે જણાવે છે, એટલે કે યોગ્ય વ્યક્તિ સાચી માહિતી મેળવે છે તથા તંત્રની અંદર સહયોગનું વાતાવરણ છે તેમ જાણે છે. સામાન્ય અર્થમાં વાટાઘાટ એટલે માહિતીની આપ-લે તથા વિચારોનું આદાન-પ્રદાન. જો કે માહિતી તથા વિચારોની આપ-લે તો જ પૂરી થાય. જો તે સંદેશો જે વ્યક્તિ માટે હોય તે વ્યક્તિ તેને એ જ અર્થમાં સમજે, જે તેને સંદેશો મોકલનાર તે જે રીતે સમજ તેમ ઈચ્છતા હોય. વાતચીતમાં સમજણની માત્રા જેટલી વધારે તેટલી કર્મચારીની લક્ષ્યની પૂર્ણતાની દિશામાં આગળ વધવાની ક્રિયા તથા પ્રયત્નો કરવાની શક્યતા વધારે.

અસરકારક સંચારના ફાયદા: ઉત્પાદકતામાં વધારો, ગુણવત્તાસભર ઉત્પાદન તથા સેવા, કર્મચારીઓ તરફથી વધારે સૂચનો, સર્જનાત્મકતાનાં ઉંચા સ્તર, કર્મચારીઓનો વધારે કાર્ય સંતોષ, ગેરહાજરદારીમાં ઘટાડો, કર્મચારીની ફેર-બદલીમાં ઘટાડો.

સંચારની પદ્ધતિ: દરેક સ્તરના વ્યવસ્થાપકો મુખ્ય ચાર પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં વ્યસ્ત હોય છે. આયોજન, સંયોજન, દોરવણી તથા મુલ્યાંકન બાબતે મેનેજરે વાતચીત કરવી જોઈએ તેવાં પાંચ સ્તર છે. તે છે ઉપર તરફ, નીચે તરફ, સામેની તરફ અને બહારની તરફ તથા પોતાના તરફ.

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

આવા નીચે તરફની વાર્તાલાપમાં પ્રબંધન વડે નિર્ણયો લેવાય છે અને હાથ નીચેના માણસો પર લાદી દેવાય છે, જેઓ એ હુકમનું પાલન કરવું જોઈએ તેમ મનાય છે. વ્યવસ્થાપન તથા કર્મચારીઓ વચ્ચે બહુ પહોળી ખાઈ હોય છે. આવી પરિસ્થિતિ કર્મચારીઓની નીચી નૈતિકતા તરફ દોરી જાય છે. ઉપરની તરફની વાટાઘાટમાં વ્યવસ્થાપકો સૂચનો માગે છે, આવશ્યક માહિતી આપે છે અને ત્યારે પછી વિચારોની આપ-લે થાય છે. આજનાં તંત્રો પૂરા તંત્રમાં કાર્ય જૂથોમાં ઉંચી કક્ષાનો તાલમેલ માગે છે. આવી એકસૂત્રતા માત્ર તંત્રમાં અસરકારક, સ્પષ્ટ તથા દ્વિ-માર્ગી સંચાર વડે જ શક્ય છે.

સક્રિય શ્રોતા હોવું:

સક્રિય શ્રોતા હોવું એ સામા માણસને સાંભળવા તથા પ્રતિભાવ આપવાનો એવો માર્ગ છે જે અરસ-પરસ સમજણમાં પરિણમે છે. સક્રિય સાંભળવામાં વક્તાને એક હેતુ સાથે સાંભળવાનો સમાવેશ થાય છે. આ હેતુ છે માહિતી મેળવવી બીજાને સમજવા, તેમની સમસ્યા ઉકેલવી, ટેકો દર્શાવવો ખ્યાલ વગેરે. આને માટે સંદેશો મેળવનાર તે વિવિધ સંદેશાને સંભાળપૂર્વક તથા ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે, તેનો અર્થ સમજે, પછી તેના વિશે વિચારો દર્શાવીને તે અર્થની ચકાસણી કરે તે જરૂરી છે. લોકો વચ્ચે ગેરસમજ થતી અટકાવવામાં પણ મદદરૂપ છે.

વાટાઘાટના પ્રકારો: વાટાઘાટના ચાર પ્રકાર છે.

લેખિત પત્રવ્યવહાર, ઑન લાઈન સંવાદ, મૌખિક વાટાઘાટ તથા અમૌખિક (મૂંગી) વાટાઘાટ.

લેખિત પત્રવ્યવહાર

લેખિત પત્રવ્યવહારનો ઉપયોગ જ્યારે ઔપચારિક, કાર્યાલય સંબંધી અથવા લાંબાગાળાની પરિસ્થિતિ હોય ત્યારે કરવો જોઈએ. પત્રો ભાવમાં ઔપચારિક હોય છે અને એક વ્યક્તિને સંબોધાયેલા હોય છે. તેનો સત્તાવાર નોટિસ, ઔપચારિક રીતે નોંધાયેલા નિવેદનો તથા લંબાણપૂર્વકની વાટાઘાટ માટે ઉપયોગ કરાય છે. પત્ર કરતાં અહેવાલ વધારે વસ્તુલક્ષી તથા વધારે ઔપચારિક હોય છે. તેનો ઉપયોગ માહિતી, વિશ્લેષણ અને ભલામણ પહોંચાડવા માટે કરાય છે. જુથ સાથેની લેખિત વાટાઘાટમાં સત્તાવાર અહેવાલ, બોર્ડ નોટીસ, ચોપાનીયાં, જાહેરાત, પ્રદર્શિત કરવું તથા દૃશ્ય - શ્રાવ્ય વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. લેખિત વાટાઘાટ એકરૂપતા આગળ વધારવા તથા સ્પષ્ટ સમજણમાં મદદ માટે સાદા શબ્દોમાં લખાયેલી હોવી જોઈએ.

ઑન લાઈન સંવાદ

ઈલેક્ટ્રોનિક મેઈલ એ એક અથવા વધારે લોકોને સંદેશો મોકલવાનો ઝડપી માર્ગ છે. જો કે ઈ-મેઈલ દ્વારા વાતચીત કરતી વખતે ધ્યાનમાં લેવા જેવા કેટલાંક પોઈન્ટ્સ છે તે નીચે મુજબ છે.

- તમારો પાસવર્ડ સુરક્ષિત છે તેની ખાતરી કરો.
- યોગ્ય માળખાં અને આલેખનનો ઉપયોગ કરો.
- આકાર તથા કદ વિશે સાવધ રહો.
- એક અર્થપૂર્ણ વિષયનો ઉપયોગ કરો.
- કેપીટલ અક્ષરોમાં ન લખો કારણ તે તમે ગુસ્સામાં છો તેમ દેખાડે છે.
- તમે ઈમેઈલ મોકલો તે પહેલાં ફરી વાંચી લો.
- તમારા ઈમેઈલની એક કૉપી સાચવો.

મૌખિક અથવા બોલાયેલ સંચાર

આમાં અનૌપચારિક કર્મચારી મીટિંગ, આયોજિત સભા/પરિષદ તથા સમુહ મીટિંગનો સમાવેશ થાય છે. મૌખિક સંચારમાં અવાજની સ્પષ્ટતા તથા સંદેશો પહોંચાડવા/આપવામાં સાવધાની રાખવી જરૂરી છે. મૌખિક સંચાર ત્વરિત અભિપ્રાય સાથે ઝડપથી સંદેશો પહોંચાડવામાં પરિણમે છે. લોકો તે જ ક્ષણે પ્રશ્નો પૂછીને શંકા (જો હોય તો)નું નિરાકરણ કરી શકે છે. વધુમાં તેની એક પ્રોત્સાહક અસર પણ છે. નિરિક્ષક સાથેની મોઢા મોઢ મીટિંગ ઉંચી નૈતિકતા તથા પોતાની સાંભળવામાં આવ્યા તેવી લાગણીમાં પરિણમી શકે.

અમૌખિક (મુંગી) સંચાર

મુંગા સંદેશામાં પ્રતિકૃતિ, ક્રિયા તથા વર્તુણકના ઉપયોગનો સમાવેશ થાય છે. પ્રતિકૃતિમાં તસ્વીરો, સિનેમા, નકશા, કોષ્ટક, ગ્રાફ તથા વિડીયોનો સમાવેશ થાય છે. એક અસરકારક સંચારકાર તે/તેની જે લોકો સાથે સંચાર કરે તેમની સાથે આંખનો સંપર્ક જાળવી રાખે છે.

સંચારનાં માધ્યમો

આમ તંત્રને લગતી સંચારનું નેટવર્ક (કાર્યજાળ) બે પ્રકારનાં માધ્યમોનું બનેલું હોય છે પરસ્પર સંબંધિત તથા પરસ્પર આધારિત એટલે કે ઔપચારિક તથા અનૌપચારિક માધ્યમો. તે માધ્યમોમાં પ્રસરતા સંદેશાનો પ્રકારન નક્કી કરે છે.

ઔપચારિક માધ્યમ તંત્રના જુદા જુદા હોદ્દાઓ વચ્ચે સંચારનો પ્રવાહ માટે ઈરાદાપૂર્વક બનાવાયેલ અને સત્તાવાર રીતે મુકરર કરાયેલ માર્ગ છે.

સંચાર માટેનું અનૌપચારિક માધ્યમ, જે દ્રાક્ષાસવ તરીકે પણ ઓળખાય છે, તે કોઈ સત્તાવાર ક્રિયાનું નહીં પરંતુ કાર્યસ્થળે સામાજિક દળોની પ્રક્રિયાનું પરિણામ છે. જ્યારે તંત્રને લગતી વધારે પડતી ઉત્તેજના જેવી કે નીતિમાં ફેરફાર, યાંત્રિકતા, કૉમ્પ્યુટરાઈઝેશન અથવા અંગત ફેરફાર થાય ત્યારે આ દ્રાક્ષાસવ (ગ્રેપવાઈન) વધારે સક્રિય બને છે. આ બાબતમાં મેનેજમેન્ટ આ માધ્યમની ખરાબ અસરોને બને તેટલી ઓછી કરવા યોગ્ય પગલાં ભરી શકે છે.

સંચારની વર્તુણક

આપણે જ્યારે બીજાની સાથે સંચાર કરતા હોઈએ ત્યારે (જાણતાં કે અજાણતાં) અનેક પ્રકારની વર્તુણક કરતા હોઈએ છીએ. સંચારની વિવિધ ચાર પ્રકારની વર્તુણક હોય છે. આક્રમક, શાંત, ત્યાગ અને કૃતનિશ્ચય. (i) આક્રમક વર્તુણક બીજા કોઈકના હક્કનું ઉલ્લંઘન કરી છે અથવા વિખુટું પાડી દે છે. તે કદાચ શારીરિક તથા શાબ્દિક/મૌખિક બન્ને જાતના ગુસ્સા અથવા અંકુશને દેખાડે છે. આક્રમકતા એ કેટલીક વખત બીક, સ્વાભિમાનનો અભાવ અથવા બીજા કોઈ પણ રસ્તે પરિસ્થિતિને કાબુમાં કરી શકવાની અશક્તિ દર્શાવે છે. (ii) શાંત અથવા પરોપકારી વર્તુણક મોટે ભાગે જેઓ અયોગ્ય વિનંતીઓને 'ના' કહેવા ન ઈચ્છતા હોય, વધારે પડતા નમ્ર અને મદદરૂપ થાય તેવા દેખાવા ઈચ્છતા હોય તેવામાં જોવા મળે છે. (iii) વિનમ્ર વર્તુણક, મોટેભાગે મનદુઃખ/રોષ ઉભાં કરે છે જે પોતાનાં જ સ્વભિમાનમાં ઘટાડો અથવા આખરે આક્રમક ઘડાકા રૂપે દેખાય છે. (iv) કૃતનિશ્ચયી/સાગ્રહી વર્તુણક એટલે બીજી વ્યક્તિના દૃષ્ટિકોણને માન્ય કરતી વખતે જ તમારી પોતાની લાગણી/માન્યતા વિશે કહેવું આવી કૃતનિશ્ચયી વર્તુણક મોટેભાગે આનંદપ્રદ પરિસ્થિતિ તરીકે જોવાય છે જ્યાં બન્ને પક્ષોની સંચાર પ્રક્રિયામાં અસરકારકતા

વધવાને કારણે લાભ મેળવે છે. આમાં શક્ય સમસ્યાઓના ઉકેલના માર્ગે શોધતી વખતે તમારા હક્ક તથા માન્યતા માટે ઉભા રહીને થતી સ્પષ્ટ તથા સ્થિર સંચારનો સમાવેશ થાય છે.

અસરકારક સંચારમાં અવરોધ

તંત્રમાં ભલે ગમે તેટલી સારી સંચારની પદ્ધતિ હોય તો પણ દુર્ભાગ્યે મોટેભાગે અવરોધો ઉભા થઈ શકે છે અને થાય છે. અસરકારક સંચારમાં આવતા અવરોધને ઓળખવા તે સંચારની શૈલી સુધારણાનું પ્રથમ પગથીયું છે. અસરકારક સંચારમાં આવતા અવરોધોમાં નીચેના મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે.

- શારીરિક અવરોધોમાં જે તત્વો અવારનવાર સંચારમાં મુશ્કેલીના કારણો બને છે, તે છે - અલગ અલગ મકાનો અથવા સ્થળમાં રખાયેલા કર્મચારીઓ, કર્મચારીઓની અછત વગેરે હોય છે.
- બિનઅસરકારક અથવા આયોગ્ય માહિતી પદ્ધતિ અસરકારક સંચારમાં અસ્પષ્ટતા અથવા નિષ્ફળતામાં પરિણમે છે.
- વૃત્તિસ્થિતિજન્ય અવરોધો દાખલા તરીકે - નબળું વ્યવસ્થાપન, કર્મચારીઓ સાથે સલાહ-મસલતનો અભાવ, વ્યક્તિત્વનો ટકરાવ કે જે લોકોના વાટાઘાટમાં મોડું કરવા અથવા મનાઈ કરવામાં પરિણમી શકે છે.
- એક સંદેશો જ્યારે પ્રાપ્તકર્તાને સ્વિકાર્ય ન હોય. દા. ત. પ્રાપ્તકર્તાની જરૂરિયાત, વિષયનું જ્ઞાન તથા ભાષાની કુનેહ ત્યારે વાટાઘાટ નિષ્ફળ જઈ શકે.
- સંચાર માટેની મૂળભૂત કુનેહનો અભાવ: લોકોને સંદેશો સમજતા અટકાવી શકે.
- વિષયનું અપુરતુ જ્ઞાન
- જો મોકલનાર અયોગ્ય માધ્યમની સંચાર માટે પસંદગી કરે, તો સંચાર નિષ્ફળ થઈ શકે છે.
- સંચારની સાંકળ જેટલી વધુ લાંબી હોય તેટલા મોટાભાગના સંદેશા નાશ પામે છે.
- ભાવનાશીલ વિક્ષેપ: જો તમારા નિરિક્ષકે મોકલેલો કાર્ય પ્રક્રિયામાં ફેરફાર સૂચવવા બાબતને અહેવાલ મેળવો અને તમને તમારો નિરિક્ષક પસંદ ન હોય, તો તમને વસ્તુલક્ષી રીતે તે અહેવાલ વાંચવામાં પણ તકલીફ થશે.
- જો એક જૂથનો નેતા પ્રકલ્પની ચર્ચા કરતી વખતે કોઈ વિક્ષેપ કે પ્રશ્નો પૂછવાની છૂટ ન આપે તો તે જોઈ શકશે કે જૂથના સભ્યો તેમણે શું કરવાનું છે તે પૂરેપૂરું સમજ્યા નથી.

સ્પષ્ટ વાટાઘાટ કરવી સરળ નથી. તંત્રમાં વાટાઘાટની સમજણ તથા મહત્ત્વ માટે પદ્ધતિ, સંદર્ભ, માળખું, ભાષા અને જેને માહિતી રવાના કરાય છે. તે મેળવનારની જરૂરિયાત વિશે સમજણ તથા જાણકારી અનિવાર્ય છે. યોગ્ય તથા સ્પષ્ટ વાટાઘાટ વગર કોઈ પણ તંત્ર ટકી શકે નહીં.

23. જૂથ નિર્માણ

“એક જૂથ એટલે એવાં કાર્યોનો સમુહ કે જે એક વ્યક્તિની અસરકારક રીતે પૂર્ણ થઈ શકે તેમ ન હોય, તે પૂરાં કરવા માટે સંગઠીત કરાયેલ જૂથ” બીજુ તરફ, “જૂથકાર્ય એ સહિયારી દૃષ્ટિ માટે સાથે મળીને કામ કરવાની આવડત છે.”

તંત્રો હવે તેમના સંસ્થાગત હેતુઓ તથા લક્ષ્યો પૂરાં કરવા માટેનાં કાર્યો માટે સંપૂર્ણ કુનેહ ધરાવતા લોકોનાં જૂથ/ટુકડી બનાવવા ઈચ્છે છે. ટુકડીએ ત્યારે બનાવાય છે જ્યારે એક ચોક્કસ કાર્ય કરવા માટે કુનેહ, જાણકારી/જ્ઞાન અને નિપુણતાનાં સંયોજનની જરૂર પડે અને આવું સંયોજન એક એકલી વ્યક્તિમાં ન હોઈ શકે. જૂથની તંત્રમાં અતિ આવશ્યક ભૂમિકા હોય છે.

ઉદાહરણ તરીકે કુનેહ, કાબેલીયત, વલણો, નિપુણતાનું સંયોજન તંત્રને પડકારોમાંથી બહાર આવવામાં મદદ કરી શકે, નવા પ્રકલ્પોનાં આયોજનનો તથા પૂર્ણતામાં મદદરૂપ થઈ શકે તથા પ્રારંભિક ફેરફારોને સુઝબુઝથી સંભાળવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. તે ખાસ કરીને મોટા અને સંકુલ તંત્રમાં પ્રતિક્રિયાત્મક સહયોગમાં મદદરૂપ થઈ શકે.

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

એક સારા જૂથનાં લક્ષણો

- **હેતુ:** સભ્યોને ખ્યાલ હોય છે કે જૂથ શા માટે બનાવાયું છે. ક્યાં કામ પૂરાં કરવાનાં છે અને તેઓ તેમના ધ્યેય તથા લક્ષ્યને પૂરાં કરવા માટે વચનબદ્ધ હોય છે.
- **અગ્રતા:** સ્પષ્ટ હોય છે અને સભ્યો જાણે છે કે હવે પછી શું કરવાનું છે, કોના વડે અને કેટલા સમયમાં જુથે લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું છે.
- **ભૂમિકા:** સભ્યો તેઓની ભૂમિકા વિશે જાણે છે. તેમની પોતાની કાર્ય પ્રક્રિયાને સંભાળવા માટે સ્પષ્ટ વર્ણવેલી સત્તા હોય છે અને કાર્ય પુરું કરાવવા માટે સ્પષ્ટ રીતે સોંપાયેલ હોદ્દો ધરાવતું જુથનું સભ્યપદ હોય છે.
- **વહેંચાયેલી જવાબદારી:** એવું વાતાવરણ સ્થાપવું કે જેમાં ટુકડીના બધા સભ્યોને ટુકડીના દેખાવ માટે જવાબદારી અનુભવે.
- **નિર્ણય:** અધિકાર/સત્તા તથા નિર્ણયાત્મક પંક્તિઓ સ્પષ્ટ સમજાયેલી હોય, તેમ જ ટુકડીના સભ્યો બીજાને પણ નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા માટે ઉત્તેજન.
- **તકરાર:** તકરારનો ખૂલ્લી રીતે ઉકેલ કરાય છે અને તેને નિર્ણય લેવામાં તથા અંગત વિકાસ માટે અગત્યની ગણવામાં આવે છે.
- **અંગત ખાસીયતો:** સભ્યોને લાગે કે તેમની અજોડ વ્યક્તિગત કુનેહની કદર થાય છે તથા તેને સારી રીતે ઉપયોગમાં લેવાય છે.
- **સ્વિકૃત ધોરણ:** સાથે કામ કરવા માટે જુથનાં સ્વિકૃત ધોરણો નક્કી કરાય છે અને તેને જુથમાં દરેક માટે આદર્શ તરીકે જોવાય છે.
- **સફળતા:** સભ્યો સ્પષ્ટપણે જાણે છે કે જ્યારે જુથને સફળતા મળે ત્યારે તેમાં બધા સભ્યો સમાનતાથી તથા ગર્વથી ભાગ લે છે.
- **તાલીમ:** પ્રતિભાવો તથા કુનેહ જે સજ્જતા કરવાની તક પૂરી પાડવામાં આવે છે અને જુથના સભ્યો વડે તેનો લાભ લેવાય છે.
- **વાતાવરણમાં ભાગ લેવો:** તેમની અંગત લાગણીઓ, અભિપ્રાયો, વિચારો અને સમસ્યાઓ તથા પરિસ્થિતિ વિશેની માન્યતાઓ બીજા સાથે ખુલીને તથા વાસ્તવિક રીતે વહેંચે છે.
- **આંતરવ્યક્તિગત કુનેહ:** સભ્યો ઉંચી વાટાઘાટમાં માને છે અને તેમાંથી વિશ્વાસ અને ખુલ્લી અને પ્રાથમિક વાટાઘાટની આબોહવા ઉભી કરે છે. જૂથના દરેક સભ્ય વ્યક્તિગત મતભેદને માન આપે છે અને સહન કરે છે.

જૂથના વિકાસના તબક્કાઓ

જુથના વિકાસના તબક્કાઓ સમજવા એ સફળ જુથ વ્યવસ્થાપનની ચાવી છે. મોટે ભાગે સામાન્ય રીતે સમજાતા પાંચ તબક્કા - આકાર આપવો, ધસી જવું, નોર્મીંગ, રજૂઆત તથા સ્થગિત કરવું.

તબક્કો 1: આકાર આપવો.

આ એવો તબક્કો છે, જ્યાં સભ્યો એકત્રિત થાય છે તથા એકઠા મળે છે. લોકો એક બીજાથી પરિચિત થાય છે અને જૂથમાં પોતાની ભૂમિકા વિશે અંદાજ બાંધવાની કોશિશ કરે છે.

તબક્કો 2: તુટી પડવું.

આ તબક્કામાં તકરાર તથા હરીફાઈનો પરિચય કરાવે છે. દરેક વ્યક્તિ યોજના પર કામ કરવાનું શરૂ કરે છે. આંતર વ્યક્તિગત તથા વાટાઘાટના મુદ્દાઓ આ તબક્કા ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ લઈ લે છે, જે તકરાર તથા મુકાબલાને ભડકાવે છે. નેતાથી સભ્યો તેમના મતભેદોને સ્વિકારવાનું તથા તેનો રચનાત્મક નિવેડો લાવવાનું શીખે છે અને આમ જૂથને મજબૂત પણ બનાવે છે.

તબક્કો 3: જૂથની ઓળખ

ત્રીજા તબક્કામાં જેવો તકરારનો નિવેડો આવવા લાગે છે કે જૂથ એકતાની લાગણી તથા જૂથની ઓળખનો અનુભવ કરે છે. જૂથના સભ્યો તેમની તાકાત તથા નબળાઈને ઓળખીને તેમના જૂથના સંપૂર્ણ કુનેહવાળા બીજા સભ્યોને બળ આપીને સહિયારા લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરવાનો તથા કામગીરી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જૂથના સભ્યો તેમનાં કામની જવાબદારીઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરવામાં તથા તેમાં ભાગ લેવામાં વધુ આત્મશ્રદ્ધા અનુભવે છે.

તબક્કો 4: રજુઆત

આ એ તબક્કો છે જ્યાં એક ચોક્કસ જૂથની ઓળખાણ ઊભી થાય છે. હવે જ્યારે આ જૂથ ઘણા સમયથી સાથે છે ત્યારે વધુ સારી તથા અસરકારક ઉત્પાદકતાની શક્યતા વધી જાય છે. વધારે પ્રેરકબળને કારણે રજુઆત/દેખાવ તેની ટોચ પર હોય છે.

તબક્કો 5: સ્થગિત કરવું.

પાંચમા સ્થગિત કરવાના તબક્કામાં કાર્યને પુરું કરવું તથા જૂથને વિખેરી/તોડી નાખવાનો સમાવેશ થાય છે. એક સફળ જૂથ નેતા જૂથને ઘડવા તથા વિકસાવવાના વિવિધ તબક્કાઓને સમજે છે. તે વિકાસના જે તબક્કામાંથી જૂથ પસાર થઈ રહ્યું હોય તે મુજબ વ્યવસ્થાપનને લગતી શૈલીનાં નિયમન વડે જૂથને અસરકારક રીતે સંભાળે છે.

જૂથ પ્રશ્નોનો સામનો કરી શકે છે. જૂથમાં અકર્મણ્યતાને કારણે પ્રશ્નો ઊભા થઈ શકે છે. આ વિશ્વાસના અભાવ, વિખવાદના ભય, પ્રતિબદ્ધતાનો અભાવ, જવાબદારીને ટાળવી તથા પરિણામ પ્રત્યે બેદરકારીને કારણે થઈ શકે છે.

જૂથના નેતા તરીકે જૂથને ચાલુ રાખવા તમારી નીચેની બાબતો કરવી જરૂરી છે.

જૂથને તેના પ્રયોજનો ઓળખવામાં મદદ કરવી: જ્યારે લોકો તેઓ જે લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેને સમજે ત્યારે વધારે અસરકારક રીતે કાર્ય કરે છે.

લક્ષ્યબિંદુ અને સરહદ નક્કી કરવાં: જૂથને તેમનાં કામનાં લક્ષ્યબિંદુને સંભાળવામાં મદદ કરીને તમે તેમને તેમનાં લક્ષ્ય સુધી વધુ ઝડપથી પહોંચવા માટે તેમના નિશાન પર વધુ ધ્યાન આપતા કરી શકશો.

તમારી માન્યતા: જૂથના સંદર્ભમાં તમારા વાણી અને વર્તન બંને દ્વારા દર્શાવો કે તમે તેમાં માનો છો. એક

વખત તેમને તેમનો હેતુ અને લક્ષ્ય અને તમારી માન્યતા મળી જાય એટલે તેઓ તેમના સફળતાના માર્ગ પર છે.

તમારી ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરો: તમારી ભૂમિકા દોરવાની છે, કામ કરવાની કે બધા નિર્ણયો કરવાની નથી. જુથને જાણવાદો કે તમારી ભૂમિકા શું છે.

ટેકેદાર બનો: તમારી ક્રિયાઓથી જુથને ટેકો આપો. જુથને અવરોધો અને માર્ગમાં આડખીલીનો અનુભવ થશે. એ આડખીલીઓ હટાવવાનું, વધારાના સ્રોત/સાધનો શોધવાનું અને સામાન્ય રીતે ટેકો પૂરો પાડવો એ તમારું કામ છે.

સરળતા કરી આપનાર બનો: જુથને સફળ થવામાં મદદ કરો. જરૂર હોય ત્યારે માર્ગદર્શન પુરું પાડો. તે સમયે જ જુથને સફળ થવા દો અને ભવિષ્યની વધુ મોટી સિદ્ધિ માટે પોતાની જાતને વિકસાવવા દો.

જૂથના સભ્યો સાથે અસરકારક વાટાઘાટ કરો: દરેક જુથ કાર્યો કરવા માટે વાટાઘાટ એ પાયો છે. જુથના સભ્યો વચ્ચે યોગ્ય વાટાઘાટ વગર જુથમાં ભાગલા પડી જશે અને એક અસરકારક જુથ એકમ તરીકે તે કાર્ય નહીં કરે. એક જુથને મળવા/ભેગા થવા ચર્ચા કરવા તથા માહિતીની આપ-લે કરવા એક કુશળ યંત્રરચના હોવી જ જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે - જુથની નિયમિત મીટિંગ્સ. એક જુથમાં નબળો વાર્તાલાપ તેને જુથના સભ્યો વચ્ચે તકરાર, ભળતી સળતી અથવા ખોટી માહિતીના પ્રસાર તથા જુથના નિર્દેશનના અભાવ તરફ દોરી જશે. જો જુથનો દરેક સભ્ય માત્ર પોતાનું જ કામ કરે તો જુથ તેની દિશા ગુમાવી દેશે અને જુથ તરીકે કામ કરવામાં નિષ્ફળ જશે અને જુથમાં એકબીજાને પ્રતિભાવ આપશે નહીં.

અસરકારક વાટાઘાટમાં અવરોધો:

- સ્પષ્ટ રીતે કહેવાયેલા, વહેંચાયેલા તથા માપી શકાય તેવા પ્રયોજનોનો અભાવ.
- તાલીમ અને આંતરશિસ્તને લગતા સહયોગમાં અભાવ.
- ભૂમિકા અને નેતાગીરીની અસ્પષ્ટતા.
- જુથ વધારે પડતું મોટું અથવા વધારે પડતું નાનું હોવું.
- સમયસર માહિતીની આપ-લે માટે યોગ્ય યંત્ર રચનાનો અભાવ.

જુથના સભ્યો તેમના આગેવાનમાં નીચેના ગુણો શોધે છે.

- કામ તેમ જ લોકો પ્રત્યે સમર્પિતતા.
- જુથને ટેકો તથા સેવા આપવાની ઈચ્છા.
- ઉત્સાહ, શક્તિ, પ્રેરણા અને પૂરતી નિપુણતા.
- બધો કાર્યભાર જુથના સભ્યો પર નાખી દેવાને બદલે પોતાના ખભા પર જવાબદારી ઉપાડવાની તૈયારી.
- લક્ષ્યો અને હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે જુથને એકઠું થાય તેમ કરવાની આવડત.

24. સાક્ષર ભારત અભિયાન

આપણા દેશની આઝાદી પ્રાપ્તી પછી કેન્દ્રિય તથા રાજ્ય સરકારો વૈશ્વિક સ્તરે પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રાથમિક ધોરણે અગર બીજા અન્ય પ્રયાસે સિધ્ધી મેળવવા પ્રયત્નશીલ છે, છતાં હજી ઘણા કિસ્સાઓમાં કેટલાય લોકો તેનો લાભ લઈ શક્યા નથી. શાળા છોડી જવાનું અથવા કોઈક વખત કુટુંબની આર્થિક મુંઝવણના કારણે તેઓ સ્કૂલ જઈ શક્યા નથી અથવા ઘણા અસંગઠિત મજૂર વર્ગ, બાળ મજૂર વર્ગ કે એસ.સી. એસ.ટી. જેવી લઘુમતી કે મહિલાઓ ગ્રામીણ કે અન્ય વસવાટ કરતા કુટુંબો જેમની વસ્તી ગણતરી જેવા અભિયાન વખતે અગણીત કારણો જવાબદાર ગણાય છે. એકંદરે વિચારતાં ભારતમાં મહિલા શિક્ષિત વર્ગ પુરુષ વર્ગના પ્રમાણમાં એકદમ પછાત છે જ. પાયાના સ્તરે બધી અશિક્ષિત વ્યક્તિઓની સૂચી બનાવવાની, એક વખત જાણી લેવાની પ્રતિબદ્ધતા એ પ્રાથમિક સાક્ષરતા અભિયાન માટે પ્રથમ અર્થપૂર્ણ પગલું હોવું જોઈએ.

આ કાર્ય માટે પ્રમાણભૂત શિક્ષણ કુલ અશિક્ષિત ભારતીઓ જેઓ 1૫ થી 35 વય જુથના છે. તેમને માટે એક રાષ્ટ્રીય અભિયાન વર્ષ 1988માં શરૂ કરવામાં આવેલું જે દેશના નવમા તથા દસમાં પાંચ વર્ષિય યોજનામાં સામેલ થયું છે. ઘણા મોટા પાયાના અભિયાન અમલમાં હોવા છતાં હજી પણ અશિક્ષિત સમાજ રાષ્ટ્ર માટે એક સમસ્યારૂપે છે. હાલના સ્તરે તો આંકડા પ્રમાણભૂત સ્વરૂપે મળી શકે તેમ નથી પણ તેની જાણકારી 2011 થી મળશે. 2001 ની વસ્તી ગણતરીથી જણાયું હતું કે ત્યારે

આ માહિતી હયાત સામગ્રીઓમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે. પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સહેલાઈ માટે રેફરન્સ આપવામાં આવ્યા નથી. આ સામગ્રીનો ઉપયોગ ફક્ત શૈક્ષણિક હેતુ માટે કરાશે.

259.52 લાખ વ્યક્તિઓ 15 વર્ષ ઉપરની વયજૂથમાં અશિક્ષિત હતા. જાતિ (નર/નારી) કે સામાજિક અગર પછાત વિસ્તારોને કારણે હજી પણ પ્રચલિત છે, પ્રૌઢ શિક્ષણ ખુબ જ અગત્યની જરૂરિયાત હોઈ અભિયાનના કાર્યક્રમો પ્રાથમિક શિક્ષણરૂપે વધારવા જરૂરી છે.

આપણા વડાપ્રધાનશ્રીએ સાક્ષર ભારત અભિયાન શરૂ કર્યું છે, તે ભણતર અને સાક્ષરતા વિભાગ, માનવ અધિકાર કાર્યાલય કેન્દ્ર સરકારે વિશ્વ સાક્ષરતા દિવસે અમલી બનાવ્યું છે. તા. 8 સપ્ટેમ્બર 2009. તેનો ધ્યેય પ્રૌઢ સાક્ષરતા જીવનમાં સતત સાક્ષરતાનું કાર્ય થયા કરે અને છેવટે પૂર્ણ સાક્ષર સમાજ અસ્તિત્વમાં આવે. આ તરફ, ઔપચારિક શિક્ષણની સમાંતર હોય તેવું શિક્ષણ ચાલુ રહે તેવી કાયમી તથા સંસ્થાગત વ્યવસ્થા તથા પુખ્તોને સ્થાપિત કરવાની જરૂર છે.

આ બધા માટે સાક્ષર ભારત અભિયાને બીજા એક નવીનતમ પ્રયોગથી રાષ્ટ્રીય સાક્ષરતા મીશનના નેજા હેઠળ બધા જ 15 વર્ષ ઉપરની વયના પ્રૌઢ અશિક્ષિત વર્ગ અને વિશેષતમ મહિલા વિકાસ માટે ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. હવે જન શિક્ષણ કેન્દ્ર વિકસાવી, તેમની આવતા પ્રદેશો તથા ત્યાંની રાજ્ય સરકાર, અગાઉના નિમ્નલિખિત કેન્દ્રોને સાથે રાખી ત્યાંના પંચાયતી રાજના અને સમાજમાંના હિતપૂર્વક અભિયાનને આગળ ધપાવવા બધું જ કરી છુટવા પ્રયાસ કરશે, તે માટે થનાર ખર્ચને માટે બજેટમાં ખર્ચ બાબત આવરી લેવાઈ છે.

સાક્ષર ભારત અભિયાનની 1લી ઓક્ટોબર, 2009ના રોજ સ્થાપના થઈ છે અને તેની અવધિ માર્ચ 31, 2012 સુધી નિર્ધારિત રખાઈ છે અને તે સમય વધારવાનું કાર્ય કેન્દ્ર સરકાર વિચારશે. આ કાર્યક્રમ માટે 18 માસનો સમય નક્કી કરાયો છે. ત્યાં સુધી રોજીદી શિક્ષણ સતત કાર્યશીલ રહેશે. ત્રણ વર્ષની અંદર આ અભિયાન 15 વર્ષથી વધુ ઉંમરની 70 લાખ વ્યક્તિઓ, તેમાં પણ 60 લાખ અભણ મહિલાઓને આવરી લેશે. 36૫ મહિલા પછાત વિસ્તારોમાં ગુજરાત ખાતે 121 તાલુકાઓ અને 13 જિલ્લાઓ આવરી લેવાશે. તેમાં દાહોદ, બનાસકાંઠા, પંચમહાલ, ડાંગ, નર્મદા, પાટણ, સુરેન્દ્રનગર, કચ્છ, સાબરકાંઠા, ભાવનગર, અમરેલી, જુનાગઢ અને જામનગર જિલ્લાઓની 2001ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ત્યાંની 50 ટકા અભણ મહિલાઓ હતી.

અભિયાનના મુખ્ય મુદ્દાઓ

- આ કાર્યક્રમ હેઠળ આવતા પ્રૌઢ અશિક્ષિત વર્ગ 15 વર્ષથી ઉપરનાને સામાન્ય જ્ઞાન પ્રદાન કરશે અને આ નવ શિક્ષિતોને જરૂરી સાક્ષરતાહ પાયાનું શિક્ષણ મેળવવામાં દોરવણી આપશે.
- તેમને સરખા ધોરણે ગણતરીમાં રાખી એક એકમમાં રાખવા અને સાક્ષરતાના માપદંડમા બાધા રૂપ થતી અસમાનતાને કારણે મહિલા વર્ગને અનુભવી પડતી સામાજિક પછાતતા લગભગ 60 થી 70 લાખને લાભ અપાયો છે, એકંદરે કુલ 85 ટકા મહિલાઓમાંથી 50 ટકા અનુસુચિત જાતિ / અનુસુચિત જનજાતિ અને અન્ય લઘુમતિ વર્ગ (મુસ્લીમ) હશે. સાક્ષરતામાં જાતિ, સમાજ તથા પ્રાદેશિક વિષમતાથી નવસર્જન કરશે.
- હજી સાક્ષરતાનું વિસ્તરણ ગ્રામ્ય વિસ્તારો સુધી પહોંચ્યું નથી. જે અર્ધ શહેરી પ્રમાણમાં ધણું જ ઓછું છે, ત્યાં કાર્યક્રમ વધુ ધ્યાન કેન્દ્રીત ગ્રામ્ય વિસ્તારો જ્યાં 50 ટકા થી પણ નીચા પ્રમાણે મહિલા સાક્ષરતા વિકાસ ઉપરાંત 33 ડાબેરી વિચારધારાવાળો નવા વિસ્તારો આવરી લેવાશે.

- જિલ્લાઓ, તાલુકાઓ અને ગ્રામ પંચાયતોને ગોઠવવા માટેની પ્રાથમિકતા અપાઈ છે અને ત્યાં તેનો અમલ શરૂ કરી દેવા સુચના અપાઈ છે. આ રીતે યોજના છેક નીચેના સ્તરે શરૂ કરી જરૂર પડે પંચાયતી રાજ્યના એકમો જે જિલ્લા તથા તાલુકા સ્તરે છે, તેમને પણ સામેલ કરી કાર્ય ઉપાડવાનું છે. આ અભિયાનની સરળ પ્રગતિ માટે રાજ્ય સરકારોની મદદ લેવાશે અને એન.એલ.એમ. એ.ને કાર્ય સોંપાશે.

લક્ષ્યાંક

આ યોજનાનું મુખ્ય ધ્યેય લગભગ 70 લાખ પ્રૌઢ વ્યક્તિઓને વય જૂથ 15 થી ઉપરનાને પ્રાથમિક સાક્ષરતા પ્રદાન કરવાનો પ્રયાસ છે. ઉપરાંત લગભગ 1.5 લાખ પ્રૌઢોને પાયાની સાક્ષરતા પ્રદાન કરી ધંધાદારી જાણકારી પહોંચાડવાનો છે. આ સિધ્ધિઓ મેળવવા માટે યોજનામાં મહિલા સાક્ષરતાને પ્રધાન્ય આપી અનુસુચિત જાતિ/ અનુસુચિત જનજાતિ તથા લઘુમતિ કોમ તથા અન્ય વિચરતી જાતિઓનાં પ્રૌઢને સાક્ષર કરવાનું લક્ષ્યાંક રાખે છે. દરેક વિસ્તારના ટકાવારી પ્રમાણે જુદા જુદા લક્ષ્યાંક હોય છે.

ભૌગોલિક વિસ્તાર અભિયાનનું બીજું લક્ષ્ય પ્રદેશો/રાજ્ય વચ્ચેની આંતરિક નિરાશાને બને તેટલી ઓછી કરવાનું છે. આંતર રાજ્ય હતોત્સહ 33 ટકાથી 88 ટકા સુધી હોય છે. રાજ્યોની આંતરિક હતોત્સહની સ્થિતિ પણ તેવી જ ચોંકાવનારી છે. પ્રાદેશિક વિખવાદને ઘટાડવા માટે 11મા આયોજન (31-03-2012)નો પ્રથમ ચરણનો કાર્યક્રમ જે 2001ની વસ્તી ગણતરી મુજબ પ્રૌઢ મહિલા સાક્ષરતા દર 50 ટકા કે તેથી ઓછો છે, તે જિલ્લા સુધી સિમિત રહેશે.

ગ્રામિણ તથા બીજા ખાસ પ્રદેશો: 2001ની વસ્તી ગણતરી મુજબ 84 ટકા ભારતીય નિરક્ષરો ગામડામાં વસે છે. શહેરી ભારત કરતાં ગ્રામિણ ભારતમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ વધારે હોવાને કારણે તથા શહેરી વિસ્તારને વધુ સારું શિક્ષણ માળખું અપાતું હોવાના કારણે, કે જે તેને વધુ સારી તકો મેળવવા તરફ લઈ જાય છે, મિશન જાહેર સંસાધનો ગ્રામિણ વિસ્તારમાં કામે લગાડવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરશે.

શહેરી વિસ્તારો માટે રણ નીતિ: શહેરી વિસ્તારોમાં અભિયાનના હેતુઓને નવા સાધનોના ઉપયોગ વડે નવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. કાર્યક્રમને જન શિક્ષણ સંસ્થાન, રાજ્ય સંસાધન કેન્દ્રો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, સામાજિક જુથો તથા પબ્લીક પ્રાઈવેટ પાર્ટનરશિપ અથવા બીજા કોઈ રીતે દ્વારા ઓળખાયેલ બીજા કોઈ પણ સંસ્થા દ્વારા સંભાળી શકાય છે. સંસાધનોના જોડાણ માટે જવાહરલાલ નહેરુ નેશનલ અર્બન રીન્યુઅલ મિશન હેઠળની હાઉસીંગ એન્ડ અર્બન પોવર્ટી એલેવેશન મંત્રાલય વચ્ચે જોડાણ વિકસાવી શકાય છે.

નાણાકીય વ્યવસ્થા તથા અંદાજપત્ર: 11મા આયોજનના સમયના છેલ્લા 3 વર્ષ દરમિયાન ‘સાક્ષર ભારત’ માટેનો કુલ ખર્ચ રૂ. 6502.70 કરોડ છે. જેમાંથી કેન્દ્રોનો હિસ્સો રૂ. 4993.02 કરોડ છે. કેન્દ્ર તથા રાજ્ય વચ્ચે ભંડોળનો હિસ્સાનો રેશિયો 75:25નો છે, જ્યારે સિક્કિમ સહિતનાં ઉત્તર-પૂર્વ રાજ્યોમાં આ રેશિયો 90:10નો છે. રાજ્યોને ફંડની ફાળવણી વિવિધ રાજ્યોમાં આ કાર્યક્રમ હેઠળ આવરાયેલ જિલ્લાની પ્રૌઢ મહિલા સાક્ષરતાની વસ્તી પર આધારિત છે.

અમલીકરણ માળખું :

આ કાર્યક્રમના અમલીકરણ માટે કાર્યક્રમ હેઠળ આવરી લેવાયેલા જિલ્લાઓની ગ્રામ પંચાયતોમાં 1.70 લાખ લોક શિક્ષા કેન્દ્રો સ્થાપવામાં આવશે. અમુક ખાસ જિલ્લામાં મજૂર થયેલા નિરંતર શિક્ષણ કેન્દ્રો (સી.ઈ.સી.એસ.) હેઠળ તેને મૂકવામાં આવશે. આ કાર્યક્રમ હેઠળ આવરી લેવામાં ન આવેલ જિલ્લાઓમાંનાં વર્તમાન સી.ઈ.સી.એસ. અને મધ્યવર્તી સી.ઈ.સી.એસ.ને બંધ કરી દેવામાં આવશે. સિવયા કે રાજય સરકારો તેમની પોતાની કિંમતો અને જવાબદારીથી તે કેન્દ્રો જાહેર -ખાનગી ભાગીદારીના ધોરણે કે કોઈ બીજી રીતે ચલાવવા માગે તો તેમ કરી શકે છે. ગ્રામ પંચાયતોને પણ આ ઓફર આપવામાં આવી શકે છે. આ કાર્યક્રમ હેઠળ વર્તમાન સી.ઈ.સી.એસ. ચાલુ રાખવા માટે એન.એલ.એમ.એ.ની ખાસ મંજૂરી મેળવવી જરૂરી રહેશે. પાયાગત સ્તરે સાક્ષરતા અને જીવનભરના શિક્ષણને સંસ્થાકીય, સંચાલકીય અને રિસોર્સ સહાય પૂરી પાડવા માટેનાં સાધન સંપત્તિ વિવિધલક્ષી લોક શિક્ષા કેન્દ્રો (સી.ઈ.સી.એસ.) ગ્રામ પંચાયત સ્તરે સ્થાપવામાં આવશે. 5000ની વસ્તી ધરાવતી ગ્રામ પંચાયતમાં સી.ઈ.સી.એસ.નું એક કેન્દ્ર સ્થાપવામાં આવશે. જો ગ્રામ પંચાયત 5000 કરતાં વધુ વસ્તી ધરાવતી હશે તો તેને માટે એક વધારાનું એ.ઈ.સી. કેન્દ્ર સ્થાપવામાં આવશે. એ.ઈ.સી. કેન્દ્રમાં બે પગારદાર સંયોજકો પ્રેરકની કરારના ધોરણે નિમણૂક કરવામાં આવશે. ગ્રામ પંચાયત ધ્વારા આપવામાં આવેલા મકાનમાંથી એ.ઈ.સી.એસ.નું કાર્ય ચાલશે. પ્રેરકોની પસંદગી અનામત જૂથો (એસ.સી.એસ./ લઘુમતીઓ) માંથી કરવાની રહેશે અને તેમાં ઓછામાં ઓછી એક મહિલા હોવી જોઈએ. પ્રેરક ઓછામાં ઓછો એસ.એસ.સી. પાસ હોવો જોઈએ.

પાયાગત સ્તરે મિશનના સુચાલન સાધન તરીકે લોક શિક્ષા કેન્દ્ર કાર્ય કરશે અને મિશન હેઠળની બધા જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં તેના પ્રાદેશિક અધિકારની મર્યાદા હેઠળ સાક્ષરતા, પાયાગત શિક્ષણ, રોજગાર શિક્ષણ અને નિરંતર શિક્ષણનો પણ સમાવેશ થયેલો છે, તેના સંચાલન માટે જવાબદાર રહેશે. વહીવટીય અને શૈક્ષણિક કાર્યોની જવાબદારી સંભાળવા માટે માનદ વેતનથી બે પ્રેરકોની નિમણૂક કરી શકાય છે. પ્રેરકોને શિક્ષણ આપવા માટેની જવાબદારીઓ પણ સોંપવામાં આવશે.સ્વયંસેવક શિક્ષકો સાથે મળીને ગામમાં રિસોર્સ-ગૃપની રચના કરશે. જ્યાં સુધી કેન્દ્ર પાસે પોતાનું મકાન નથી ત્યાં સુધી પંચાયતો અને સંબંધિત લાઈન ડિપાર્ટમેન્ટને વિનંતી કરીને પંચાયત ધરો, શાળાઓ, આંગણવાડી કેન્દ્રો વગેરેમાંથી કેન્દ્ર માટે કાર્ય ચલાવવાની પરવાનગી મેળવી શકાય છે.

લોક શિક્ષા કેન્દ્ર, અભ્યાસુઓ માટે તેમના અધિકારના ક્ષેત્રમાંથી બધી જ ટીચિંગ-લનિંગ પ્રવૃત્તિઓ માટેની નોંધણી માટેના કેન્દ્ર તરીકે કાર્ય કરશે. સાક્ષરતા અભિયાન તેમજ અભ્યાસુઓ અને સ્વયંસેવકોની ઓળખ, વિભાગીકરણ અને અભ્યાસુઓનું સુસંગત સ્વયંસેવક સાથે મેચિંગ તેમજ તેમની તાલીમ, અભ્યાસુઓ અને સ્વયંસેવકોને સાક્ષરતા કિટ પૂરી પાડવી, દરેક અભ્યાસુ -સ્વયંસેવક જૂથ ધ્વારા થયેલી પ્રગતિની નોંધ રાખવી જેવી પ્રવૃત્તિઓના પ્રોત્સાહક- કેન્દ્ર તરીકે તેમજ સમૂહ સંગઠન માટેના મધ્યસ્થ કેન્દ્ર તરીકે કાર્ય કરશે.

સંચાલન માળખું

- આ કાર્યક્રમનું અમલીકરણ મિશન પધ્ધતિમાં કરવામાં આવશે. રાષ્ટ્રીયથી રાજય, જિલ્લો, તાલુકો અને ગ્રામ પંચાયત સુધીના સંસ્થાકીય માળખાની સ્થાપનામાં રાજય સરકાર, જિલ્લા વહીવટ અને પંચાયતોને સાંકળવામાં આવશે. આ માળખાઓમાં ખાસ કરીને નિર્ણય લેવાની ભૂમિકાઓમાં

મહિલાઓના પૂરતાં પ્રતિનિધિત્વની ખાતરી કરી લેવામાં આવશે.

- માનવીય સંસાધન વિકાસ મંત્રાલયની સ્વાયત પાંખ, રાષ્ટ્રીય સાક્ષર મિશન મંડળ, રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ નોડલ એજન્સી તરીકે રહેશે. તે આ યોજના અંગેના સમગ્ર આયોજન અને સંચાલન માટે જવાબદાર રહેશે, જેમાં રાજ્ય/ સ્વૈચ્છિક એજન્સીઓ માટે ફંડ ઉપલબ્ધ, લોકચળવળ, સાક્ષરતા અને પ્રૌઢ શિક્ષણ અંગેના રાષ્ટ્રીય ડેટાબેઝની જાળવણી, પ્રચાર-પ્રસાર, તકનીકી સહાય સરળ બનાવવી, સંશોધન, નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન વગેરે સમાવિષ્ટ છે.
- એન.એલ.એમ.એ દ્વારા મિશનને તકનીકી અને સંચાલકીય સહાય પૂરી પાડવા માટે રાષ્ટ્રીય સંસાધન જૂથની સ્થાપના કરવામાં આવશે. એન.એલ.એમ.એ કે એન.આર.જી.ખાતે કાયમી કર્મચારીની નિમણૂક કરવામાં આવશે નહીં. જો કે એન.એલ.એમ.એ. સામાન્ય સંચાલન , લોક સંગઠન, મૂલ્યાંકન, આઈ.ટી.સી. અથવાન બીજી કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કે જે એન.એલ.એમ.એની વહીવટી સમિતિ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવી હોય તેના ક્ષેત્રોમાં સહાયક સેવાઓ અને ટૂંકા/ મધ્યમ ગાળાના સલાહકારોની નિમણૂક કરી શકે છે. જેનો સમયગાળો ત્રણ વર્ષથી વધુનો ના હોવો જોઈએ.
- રાજ્ય કક્ષાએ, કાર્યક્રમની તૈયારી, અમલીકરણ અને નિરીક્ષણ માટે રાજ્ય સાક્ષરતા મિશન મંડળ (એન.એલ.એમ.એ) જવાબદાર રહેશે. રાજ્ય સરકારો તે સંબંધી એસ.એલ.એમ.એ.ને પૂર્ણ સમયના મંત્રીઓ ઉપરાંત એન.એલ.એમ.એ દ્વારા મંજૂર થયેલા કરારબદ્ધ કર્મચારીઓ પૂરા પાડશે.
- રાજ્ય યોજના જિલ્લા યોજનાઓ સાથે સુમેળ ધરાવતી હશે. સમગ્ર રાષ્ટ્રીય માર્ગદર્શક - રૂપરેખાના માળખામાં રહીને, કાર્યક્રમ લાક્ષણિકતાઓમાં રહેલી વિવિધતાઓ અને સ્થાનિક લાક્ષણિક પરિસ્થિતિઓના સંદર્ભમાં અમલીકરણ રીતોમાં રહેલી નવીનતાને પ્રતિબિંબિત કરવાના હેતુથી એસ.એલ.એમ.એ મિશન રણનીતિ અને માર્ગદર્શક રૂપરેખા પર આધારિત સધન ચર્ચાઓ અને માર્ગદર્શન દ્વારા એઈ યોજનાઓની તૈયારીને આગળ ધપાવશે.
- એન.એલ.એમ.એ અને એસ.એલ.એમ.એ. સમાજના દરેક વિભાગમાંથી અનુભવી અને સમર્પિત વ્યક્તિઓ ઉપરાંત કેન્દ્ર/રાજ્ય સરકાર, જિલ્લા વહીવટીય શાખા, યુનિવર્સિટી/ કોલેજ કે જાહેર વિભાગ હસ્તકનાં સાહસોના કર્મચારીઓને પ્રોત્સાહિત કરી અને તેમની સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવશે.
- આ વ્યક્તિઓની નિમણૂક તેમનાં ખાતાઓ દ્વારા કરવાની રહેશે. તેઓ કામચલાઉ ધોરણે સાક્ષરતા અને નિરંતર શિક્ષણ કાર્યક્રમ માટે કાર્ય કરશે. તેમનાં કાર્યના સમયગાળાને તેમનાં મૂળ ખાતાઓમાં ફરજ તરીકે ગણવામાં આવશે. આ સમયગાળાનો પગાર અને ભથ્થાઓ તેઓ તેમનાં મૂળ ખાતાઓમાંથી લેવાનું ચાલુ રાખશે.
- જિલ્લા અમલીકરણ એજન્સીને ફંડ આપવા, રાજ્યમાંની યોજનાની પ્રગતિનું નિરીક્ષણ અને સમાલોચન, જિલ્લાઓ પાસેથી વપરાશ સર્ટિફિકેટ એકત્ર કરવા અને દૈનિકરણ કરેલા યુ.સી.ને એન.એલ.એમ.એ.માં સુપરત કરવા જેવાં કાર્યોની જવાબદારી પણ એસ.એલ.એમ.એ.ની રહેશે. ક્ષમતા બંધારણ, ક્ષેત્ર પરીક્ષણ અને સહાય અને રાજ્યમાં કાર્યક્રમ માટેના રાજ્ય સંસાધન જૂથ તરીકે કાર્ય કરવા માટે પણ તે જવાબદાર રહેશે.
- જિલ્લા સ્તરે જિલ્લા વહીવટ કે જિલ્લા પરિષદોને કાર્યક્રમના અમલીકરણ માટે જવાબદાર ગણવામાં આવશે. જિલ્લા પંચાયતના આશ્રય હેઠળ કાર્ય કરવા માટે એક ખાસ સમિતિ અને

જિલ્લા સંસાધન જૂથની રચના કરવાની રહેશે. ગ્રામ પંચાયતો તેમજ સમુદાય પણ અમલીકરણ સ્તરે અમલીકરણ એજન્સી ગણાશે, એટલે કે જી.પી.ની અંદરનાં બધાં જ ગામો.

સૂચિત સંચાલન માળખું

ગ્રામ પંચાયત સ્તરે

પંચાયત લોક શિક્ષા સમિતિ લગભગ 13 સભ્યોની બનેલી હશે. આ સમિતિના અધ્યક્ષ સરપંચ હશે અને સમિતિ સભ્યોમાંથી ઉપાધ્યક્ષને પસંદ કરવામાં આવશે.

સભ્યો(50 ટકા મહિલાઓ)

- પંચાયતના મહિલાઓએ ચૂંટુલા પ્રતિનિધિઓ - ૨
- પંચાયત ધ્વારા સ્થાનિક શાળામાંથી પસંદ કરાયેલા હેડમાસ્ટર/ શિક્ષક - 1
- સમુદાયના પ્રતિનિધિઓ(એસ.સી.એસ/ એસ.ટી.એસ./ લઘુમતીઓ) - 3
- શૈક્ષણિક સમિતિના સભ્ય મંત્રી - 1
- મહિલા મંડળ/ એસ.એચ.જી. સભ્ય - 1
- યૂઝર ગ્રુપ - ૨
- સામાજિક સક્રિય કાર્યકર્તા -1
- સાક્ષરો / સલાહકર્તાઓ (સીનીયર સરકારી કર્મચારી - ડોક્ટર -1
- સભ્ય - મંત્રી - સીનીયર પ્રેરક
- મંત્રીઓ - બે પૂર્ણ સમયના કરારબદ્ધ કર્મચારીઓ (સીનીયર પ્રેરક અને પ્રેરક)

સમિતિનું મુખ્ય કાર્ય લોક શિક્ષણ કેન્દ્રનાં સંચાલનનું છે.

1. ગ્રામ પંચાયતમાંની અશિક્ષિત મહિલાઓ અને સ્વૈચ્છિક રીતે કાર્ય કરનાર શિક્ષકોની ઓળખ કરવી.
૨. ટીચિંગ -લનિંગ સાધન સામગ્રીનું સોર્સિંગ, સંગ્રહ અને વહેંચણી અને સેવા માટે નોંધેલા શિક્ષકોને માટે તેને ઉપલબ્ધ બનાવવી.
3. ગ્રામ પંચાયત સ્તરે માઈક્રો પ્લાનિંગ અને સાક્ષરતા વર્ગોનું નિરીક્ષણ
4. રાષ્ટ્રીય સ્તરની પરિક્ષાઓ/ અભ્યાસુઓની આકારણી માટે સહાય
૫. સાક્ષરતા શિક્ષણવેતાઓને માટે માનદ વેતન
6. મૂલ્યાંકન
7. 100 ટકા સ્ત્રી સાક્ષરતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પંચાયત મહિલા સાક્ષરતા પુરસ્કાર એવોર્ડ મેળવવા માટે દાવો કરવાનો રહેશે.
8. પંચાયત પાસેના ફંડ અને એવોર્ડના પૈસામાંથી નિરંતર શિક્ષણ માટેનું લોક શિક્ષણ કેન્દ્ર સ્થાપવું.
તાલુકા સ્તરે : તાલુકા લોક શિક્ષણ સમિતિ
અધ્યક્ષ - તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ
સભ્યો - તાલુકા પંચાયત, કોલેજ/ શાળાના શિક્ષકો, સમુદાયના પ્રતિનિધિઓ, એન.જી.ઓ.
વગેરેના મહિલા ધ્વારા ચૂંટાયેલા બધા જ પ્રતિનિધિઓ
સભ્ય મંત્રી - બી.ડી.ઓ

મંત્રીઓ - પૂર્ણ સમયના કરારબદ્ધ કર્મચારીઓ -૨ (વધુમાં વધુ)

કાર્યો :

1. તાલુકા પંચાયત સ્તરે સાક્ષરતા યોજનાની તૈયારી
2. સાક્ષરતા વર્ગોનું નિરીક્ષણ
3. ગ્રામ પંચાયત અને જિલ્લા સ્તરની એજન્સી
4. તાલુકા સ્તરે કાર્યક્રમનું નિરીક્ષણ
જિલ્લા સ્તરે : જિલ્લા લોક શિક્ષા સમિતિ
અધ્યક્ષ - જિલ્લા પંચાયત પ્રમુખ

સભ્યો :

- જિલ્લા કલેક્ટર : સંયોજક
- પસંદગીના તાલુકા અને ગ્રામ પંચાયત પ્રમુખો (તેમાંની ઓછામાં ઓછી 50 ટકા મહિલાઓ)
- પસંદગીના ખાતાઓના જિલ્લાના અધિકારીઓ, એન.જી.ઓ.ના પ્રતિનિધિઓ, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને સામાજિક કાર્યકરો, જે એસ.એસ.ના નિયમકો
- સભ્યો - મંત્રી : સી.ઈ.ઓ, જિલ્લા પંચાયત
- મંત્રીઓ - સમિતિનો પૂર્ણ સમયનો અધિકારી જે કોઈ વધારાનો ચાર્જ સંભાળશે નહીં. સમિતિના કાર્યોનાં સંચાલન માટે રાજ્ય સરકાર ઓછામાં ઓછો સહાયક સ્ટાફ પૂરો પાડશે. તે સૂચિવાય, સમિતિ વધુમાં વધુ પાંચ કરારબદ્ધ કર્મચારીઓની નિમણૂક કરી શકે છે.

કાર્યો :

1. જિલ્લા સ્તરની સાક્ષરતા અંગેની ચળવળનું આયોજન
2. બધી જ ગ્રામ પંચાયતોના મુખ્ય અધિકારીઓને રણનીતિને માહિતી આપવી.
3. લોક સંગઠન અને પર્યાવરણ બંધારણ પ્રવૃત્તિઓ હાથમાં લેવી.
4. પેટા-જિલ્લા સ્તરે અને જિલ્લાવાર ગ્રામ સભા બેઠકો દ્વારા મહિલા સાક્ષરતા ઓરિએન્ટેશનનું સંગઠન
૫. સહભાગી એજન્સીઓ જેવી કે અભ્યાસુઓ, શિક્ષકો, મૂલ્યાંકન કર્તાઓ, પંચાયતો માટે કાર્ય આલેખ અને ભૂમિકાની વ્યાખ્યાનું સર્જન કરવું.
6. પંચાયતોને ટીચિંગ-લર્નિંગ સામગ્રી પૂરી પાડવા માટેનું વ્યવસ્થાપન કરવું.
7. ટીચિંગ -લર્નિંગ નિરીક્ષણ
8. એસ.એચ.જી.એસ. અને એમ.જી.એન.આર.ઈ.જી. એ જૂથો દ્વારા પૂરક કાર્યોનું વ્યવસ્થાપન
9. દર વર્ષે સપ્ટેમ્બરના પ્રથમ અઠવાડિયામાં કોમન પરિક્ષણ/ મૂલ્યાંકનનું આયોજન અને અમલીકરણ (સપ્ટે. 1, 2010ના રોજ શરૂઆત)
10. માનદ વેતન અને પંચાયત મહિલા સાક્ષરતા પુરસ્કારનો એવોર્ડ આપવો.
11. ફંડ દ્વારા નિરંતર શિક્ષણ માટેનાં લોક શિક્ષા કેન્દ્રની સ્થાપના કરવી.
12. જાહેર સ્થળો પર કાર્યક્રમ અંગેની બધી જ માહિતી મૂકવી.

પંચાયતોની ભૂમિકા

પંચાયત રાજ સંસ્થાઓ (પી.આર.આઈ.એસ) રાજ્ય, તાલુકા અને ગ્રામ પંચાયત સ્તરે એસ.એલ.એમ.એ અને ગ્રામ સ્તરે સન્માનીય સ્ટેક હોલ્ડર્સ તરીકે સમુદાયો સાથેની મુખ્ય અમલકર્તા એજન્સી છે. ખાસ કરીને ગ્રામ પંચાયત સ્તરે, ગ્રામ પંચાયતના અનુગ્રહ હેઠળ, આ કાર્યક્રમને લોકોના, લોકો માટે તથા લોકો વડેના કાર્યક્રમ તરીકે જોવાય છે. બધા હિસ્સેદારો, ખાસ કરીને પાયાના સ્તરના લોકોના કાર્યક્રમના આયોજન તથા અમલીકરણમાં યોગ્ય ભૂમિકા હશે. નેશનલ લીટરસી મિશન ઓથોરિટી તથા સ્ટેટ લીટરસી મિશન ઓથોરિટીની ભૂમિકા પ્રેરક સંસ્થા, સગવડ તથા સંસાધન પૂરી પાડનાર તરીકેની હશે.

પ્રવૃત્તિઓ અને જવાબદારીઓનું ગ્રામ પંચાયત સ્તરે વર્ણન ઓ કરવામાં આવ્યું છે. એસ.એલ.એમ.એ. ધ્વારા નિયુક્ત પંચાયતો કે એજન્સી, જી.પી. સ્તરે કાર્ય-યોજનાઓની તૈયારીના અનુસંધાનમાં માઈક્રો પ્લાનિંગ માટે જવાબદાર રહેશે. માઈક્રો પ્લાનિંગમાં સર્વેક્ષણ, ડેટા - કલેક્શન, લોક સંગઠન, વિવિધ સ્તરના કર્મચારીઓનો તાલીમી-સમયપત્રક, ટીચિંગ -લર્નિંગ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવી અને તેની વહેંચણી કરવી, અભ્યાસુઓના અભ્યાસનાં પરિણામોનું મૂલ્યાંકન, અંદાજપત્ર અંગેની જરૂરિયાતો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. મિશનના બધા જ કાર્યક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓને ધ્યાનમાં રાખીને જી.પી. સ્તર આયોજનની રચના કરવાની રહેશે. તાલુકાઓ, ગ્રામ પંચાયત યોજનાઓને તાલુકામાં જ એકત્રિત કરશે અને તેમનું પોતાનું પ્રવૃત્તિ બજેટ તેની સાથે જોડશે. જિલ્લા અમલીકરણ એજન્સી તાલુકાના બધા જ આયોજનોને એકત્રિત કરીને તેનું પોતાનું પ્રવૃત્તિ બજેટ તેમાં ઉમેરે છે અને એસ.એલ.એમ.એ. ને સુપરત કરે છે. એસ.એલ.એમ.એ. જિલ્લાના બધા જ આયોજનોને એકત્રિત કરીને તેમાં તેમની પોતાનું પ્રવૃત્તિઓ ઉમેરી અને તે એન.એલ.એમ.એ. ને સુપરત કરે છે. આ રીતે રાજ્ય યોજના એ બધા જ જિલ્લા આયોજનો તથા એસ.એલ.એમ.એ.ના પોતાના પ્રવૃત્તિ બજેટનો એક સમૂહ બની રહેશે. એન.એલ.એમ. દરેક રાજ્ય આયોજનનું મૂલ્યાંકન કરશે અને એસ.એલ.એમ.એ.ને માટે કયું ફંડ (કેન્દ્ર સરકારનો ફાળો) જાહેર કરે છે તેના આધારે વહીવટીય અને નાણાકીય મંજૂરી બહાર પાડશે.

બિન સરકારી સંગઠનોની ભૂમિકા

સરકારી તથા બીનસરકારી સંસ્થાઓના જોડાણને વધુ મજબૂત કરવામાં આવશે. એન.જી.ઓ.એસ અને અન્ય જૂથો કે જેમણે પ્રૌઢ શિક્ષણના મુદ્દાની લાંબા ગાળા સુધી જવાબદારી સ્વીકારી તેમાં ભાગ લીધો છે અને આ ક્ષેત્રમાં જેમણે અગાઉની સિધ્ધિઓના રેકોર્ડ તોડીને સારો દેખાવ કર્યો છે. તેમને બધાંજ સ્તરે રિસોર્સ ગૃપ્સ તરીકે લેવામાં આવશે. સ્વૈચ્છિક સેવા આપનાર વિભાગને મિશનના કોઈપણ કાર્યક્રમ હેઠળની પ્રવૃત્તિઓ તેમજ નવીન કાર્યક્રમો કે જે તે ઉદ્દેશ્યો પ્રાપ્ત કરવાનું લક્ષ્ય ધરાવે છે તથા જેના માટે તેઓને મંજૂર કોસ્ટ નોર્મના ધોરણે ગ્રાન્ટ-ઈન-એડ પૂરી પાડવામાં આવશે. તેવા કાર્યક્રમોની પ્રવૃત્તિઓ હાથમાં લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવશે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની પસંદગીની જવાબદારી એસ.એલ.એમ.એ. અથવા એન.એલ.એમ.એ. નક્કી કરે તે મુજબની પેટા- રાજ્ય અમલીકરણ એજન્સીની રહેશે. જો કે, એન.એલ.એમ.એ. મિશનના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં સહયોગ આપવા માટે કોઈપણ એન.જી.ઓ.ની પસંદગી કરી શકે છે.

જાહેર ખાનગી ભાગીદારી

ભારતમાં પ્રૌઢ શિક્ષણ કાર્યક્રમ એ હંમેશા અમુક અંશે એન.જી.ઓ.એસ.ની દરમિયાનગીરી સાથે વધુ તો સરકારની જવાબદારી ધરાવતો આવ્યો છે. વિધિસર શાળા તંત્રના કિસ્સામાં ખૂબ આગળ પડતો સહયોગ દાખવવાની તુલનામાં પ્રૌઢ શિક્ષણોમાં ખાનગી અને કોર્પોરેટ સેક્ટરનો ફાળો ખૂબ ઓછો રહ્યો છે. મિશનના ઉદ્દેશ્યોને બઢતી આપવાના કાર્યમાં ખાનગી અને કોર્પોરેટ સેક્ટર પ્રબળ ભૂમિકા ભજવી શકે તેમ છે. એન.જી.ઓ.એસ.ના કિસ્સાની જેમ, ખાનગી સેક્ટરમાં જે સંસ્થાઓ પ્રૌઢ શિક્ષણ કાર્યક્રમ પ્રત્યે રૂચિ, ઉત્સાહ, ધગશ, પ્રેરણા અને જવાબદારીની ભાવના ધરાવે છે તેમને કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી શકાય છે. જેને માટે માન્ય કોસ્ટ-નોર્મ મુજબ ગ્રાન્ટ -ઈન-એડ મળી શકે તેમ છે. આવી એજન્સીઓની પસંદગીજી જવાબદારી એસ.એલ.એમ.એ.ની અથવા તેણે નકકી કર્યા મુજબની પેટા -રાજ્ય અમલીકરણ એજન્સીની રહેશે. જોકે મિશનના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં સહયોગ આપવા માટે એન.એલ.એમ.એ. કોઈપણ એજન્સીની પસંદગી કરી શકે છે. એન.એલ.એમ, ભંડોળોનું નિર્માણ કરવા અને દાન મેળવવા માટે જાહેર -ખાનગી ભાગીદારી અને અન્ય એ પ્રકારની ભાગીદારી વિકસિત કરવાની સત્તા ધરાવે છે.

નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન

યોજનાના અમલીકરણમાં જોડાયેલી દરેક એજન્સી માટે ઉદ્દેશ્યોનાં અમલ માટેનાં માપદંડો નકકી કરવામાં આવશે. સાચા સમય નિરીક્ષણ માટે સ્થળ પર વેબ આધારિત મેનેજમેન્ટ ઈન્ફરમેશન સિસ્ટમ ગોઠવવામાં આવશે. જે કાર્યક્રમોનાં પરિણામો અને અસરોની આકારણી કરવા માટે નિર્ણાયક બની રહેશે. એન.એલ.એમ.એ.અને એસ.એલ.એમ.એ. અને રાજ્ય તંત્રો તેમનાં પોતપોતાનાં સ્તરે પ્રગતિની ફેર તપાસણી કરશે. દરેક અભ્યાસુ વ્યક્તિનું નામ અને પ્રગતિ જાહેર સ્થળ પર મૂકવામાં આવશે. નિરીક્ષણ એકતરફી નહીં પરંતુ દ્વિતરફી સુવાદ પ્રક્રિયામાં હશે. સપાટી પર શું થઈ રહ્યું છે. તેની પ્રતિક્રિયા સુસંગત ચેનલો ધ્વારા મેળવવામાં આવશે અને તે જ ચેનલો ધ્વારા સુધારાના પગલાં સપાટી પર પાછાં મોકલવામાં આવશે.

સંદર્ભ:

- (1) ગાઈડલાઈન્સ સાક્ષર ભારત, માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય.

પ્રકાશન

પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ
Light the Lamp of Knowledge

સરદાર પટેલ રાજ્ય વહીવટ સંસ્થા
(રાજ્ય ગ્રામ વિકાસ સંસ્થા)

સુંદરવન સામે, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫.
ફોન/ફેક્સ: ૦૭૯-૨૬૭૪૯૭૧૫, ૫૫૪૧૯૧૧૦

સંકલન અને પ્રસ્તુતિ

વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન

(બેકવર્ડ રિજિયન ગ્રાન્ટ ફંડ હેઠળ પ્રકાશિત)